

Ifj. Barta János

„Napkirályok tündöklése.”

Európa a 16-18. században.

Debrecen,

1996.

Bevezető

A „Napkirály” elnevezés mindannyiunk számára XIV. Lajost jelenti. Ki sem kellene mondani a nevét ahhoz, hogy máris tudjuk, kiről van szó. Arról az uralkodóról, aki a máig csodált versailles-i kastélyt felépíttette, aki alatt a francia udvari élet teljes pompájában bontakozott ki, mintaképpé válva Európa többi királyi vagy fejedelmi udvara előtt, aki alatt a francia abszolutizmus berendezkedése példát szolgáltatott Európa szinte valamennyi uralkodója számára, aki alatt Franciaország Európa vezető nagyhatalma lett, s akit olyan politikusok szolgáltak, mint Mazarin, Colbert vagy Louvois.

Tudjuk, hogy a Nap jelképpé választása a francia királyi udvarban nagyon is céltudatos volt. Az udvari ideológia szerint az uralkodó oly magasan állt alattvalói felett, mint amennyire a Nap a földfelszín felett, s úgy biztosította az éltető erőt birodalmának, mint ahogyan a ragyogó égítést a fényt és a meleget az egész naprendszernek. Reménnyel tölthette el az alattvalókat is, akik csak az uralkodótól várhatták megélhetésük feltételeit. A napkultusznak már volt hagyománya Franciaországban. XIV. Lajos elődei közül mind III. mind IV. Henrik „Napkirálynak” nevezte magát. XIV. Lajos számára a Nap jelképként való felhasználása nagyhatalmi aspirációit is kifejezte: annak a törekvésnek az igazolását, hogy a francia király egész Európa felett hivatott uralkodni.

A napkirályi dicsőség mégis elsősorban a királyi hatalom belső tekintélyének növeléséhez kellett. A francia uralkodó, aki így messze alattvalói fölé emelte a maga személyét, nem tartotta kötelezőnek a maga számára sem az állam törvényeit, sem a társadalom erkölcsi normáit. Bár a neki tulajdonított híres kijelentés - „az állam én vagyok” - a király szájából valószínűleg sohasem hangzott el, s csak az utókor találta ki, XIV. Lajos mégis e frappáns megfogalmazás értelmében uralkodott. Alattvalói megkérdése nélkül gyakorolta a hatalmat, hosszú, több mint hetven éves uralma alatt egyszer sem hívta össze a rendi gyűlést. Egyéni ambícióinak engedelmességet, amikor népét hosszú, végső soron eredménytelen háborúkba sodorta. Nem kívánt alkalmazkodni a mindennapok erkölcsi normáihoz sem. Elutasította a keresztény erkölcs alapvető követelményeit, a nagy nyilvánosság előtt szeretőt tartott, házasságon kívül született fiait arisztokrata címekkel tüntette ki.

XIV. Lajos nem az egyetlen abszolút uralkodó volt Franciaországban, még kevésbé Európában. Kortársai, közvetlen utódai mégis őt tekintették példaképüknek. Az uralkodói székhelyeken felépültek a Versailles-t utánzó kastélyok, hódított a francia divat a viselkedésben és az öltözködésben, a központi kormányzatok pedig megpróbálták kizárni a társadalom képviselőit az egyes országok irányítá-

sából. Követésre talált a versailles-i erkölcs is. Az újdonsült királyi vagy fejedelmi szeretők a politikába is beleszóltak.

Mindemellett kialakult ennek az utánzásnak pozitív oldala is. A francia államberendezkedés példát szolgáltatott a kormányzatok megreformálásához, a francia kultúra a szellemi élet megújulásához. Francia művészek dolgoztak a fejedelmi építkezéseken, franciául tanultak a kontinens diplomatái, hogy a béketárgyalások új nyelvét használhassák, valamivel később pedig a nemesek és polgárok is, hogy a Franciaországból érkező szépirodalmi és tudományos műveket elolvashassák. Robert Mandrou francia történész még a „frankománia” kifejezést is jogosultnak tartja, hogy a társadalom (elsősorban persze az uralkodók és az arisztokrácia) szinte korlátlan lelkesedését jellemezze.

A XVI-XVIII. század jellemző kormányzati formája Európában az abszolutizmus. Természetesen nem azért, mert a kor uralkodói vagy vezető politikusai, miniszterei ekkor tehetségesebbek lettek volna, s ésszerűbben sikerült volna megszervezniük államuk irányítását, mint a feudális anarchiával oly sokszor eredménytelenül küszködő elődeiknek. A háttérben számottevő gazdasági, társadalmi, szellemi változások álltak, amelyekből az új uralkodók nagyobb erőt meríthettek, mint a korábbiak. A XVI-XVIII. századot a történetírás koraujkornak nevezi. Az azóta eltelt két évszázad számos jelensége vezethető vissza a koraujkor ugyancsak nem valami hosszú időszakára. Ekkor alapozódott meg a kapitalista gazdálkodás, vetkőzte le a feudális kötöttségek javarészét az európai társadalom, ekkor született meg a modern tudomány és művészet.

A koraujkor értékelése mégsem olyan egyszerű. Az új korszak eljövételébe vetett meggyőződés a XV-XVI. században Európa egyes területein jóval hamarabb megfogalmazódott, mint ahogyan a változások a valóságban ezt indokolták volna. Míg a középkor politikusai és tudósai - egyrészt a fennálló hatalom jogosságának igazolására, másrészt az uralkodó ideológia kétségbevonhatatlanságának megerősítése céljából - a történelmi folyamatok megszakíthatatlanságát hangoztatták, addig a XV-XVI. század itáliai művészei, tudósai és kereskedő-patriciusai minden közösséget igyekeztek megtagadni a korábbi eszmékkal és megvalósítóikkal. A kereszténység transzcendens (az emberi tapasztalatot meghaladó, az emberi értelemmel fel nem fogható jelenségeket elfogadó) szemlélete helyére a jelenvaló világ dicséretét helyezték, középpontjában az emberrel. (Emberközpontúsága miatt kapta szemléletük a humanista jelzőt.) Mintaképüket a régvolt római világban vélték megtalálni, saját korukat az antikvitás újjászületésének (olaszul *rinascimento*, kiejtése: *rinassimento*, franciául *renaissance*, kiejtése: *röneszansz*) tekintették.

A kortársak a szellemi élet területén tapasztalt változásokból indultak ki. A költő Francesco Petrarca (1304-1374) a XIV. században inkább csak célkitűzés-

ként törekedett a latin-római szellem kisugárzásának megújítására. Egy évszázaddal később a tudós Lorenzo Valla (1407 körül-1457) már a latin nyelv feléledését és a tudományok megújulását tapasztalhatta. Ugyancsak a XV. század közepén figyelt fel Enea Sylvio Piccolomini bíboros (1405-1464, 1458-1464 között II. Pius néven pápa) a régi hatalom összeomlására és egy új politikai rendszer kiépülésére Itáliában. A XVI. század közepén Giorgio Vasari (1511-1574), az itáliai festők életrajzírója a művészet második megszületését és tökéletességre jutását dicsérte. Saját kora művészetének megjelölésére ő használta először az újjászületés (rinascimento) elnevezést, amit később terjesztettek ki a korszak általános elnevezésére.

A kortárs várakozásokat a felfedezések látszottak igazolni. Kolumbusz első amerikai útjától (1492) számítva három évtizeden belül sor került a föld első körülhajózására (1519-1521), míg a közbeeső állomások Amerika, Ázsia, Afrika partvidékeinek s részben belső területeiknek a megismerését szolgálták. Az emberiség végre megpillanthatja saját világának kitérülését - örvendezett a XVI. század közepén a spanyol humanista Juan Luis Vives (1492-1540). 1492 így az újkor jelképes kezdőpontja lett.

Azok az évtizedek azonban, amelyek Itália számára a kultúra megújulását, Spanyolország és Portugália számára a felfedezéseket jelentették, Európa más országaiban még nem eredményeztek hasonlóan jelentős változásokat. Mindenekelőtt hiányzott az a bázis, amelyre a Mediterráneum térségében az említett új jelenségek támaszkodhattak: a számbelileg megnövekedett, meggazdagodott polgárság, amely bőkezű mecénása lehetett az itáliai művészeteknek vagy az az udvari érdeklődés, amely Spanyolországban és Portugáliában a felfedezések anyagi támogatójává vált. Európa uralkodóinak többsége a politika töretlenségét vallotta, s a hatalom gyakorlásában nem kívánt a társadalomra támaszkodni. A humanista tudomány és a reneszánsz művészet így a többi országban elsősorban az uralkodók és a főurak-főpapok udvaraiban kapott ösztönzést, kompromisszumra jutva a régi, Itáliában megtagadott elvekkkel. Valóságos hasznuk helyett pedig egy ideig a felfedezések is csak szenzációs hírként hatolhattak be a köztudatba. A XVI-XVIII. század, a koraújkor így az alapvető átalakulás korszaka helyett átmeneti időszak maradt, amelyben a változások a felszíntől csak lassan jutottak el a társadalmi-gazdasági élet mélyéig.

1. A modern Európa hajnala

1/1. A felfedezésekhez vezető út

A modern történetírásban egyre gyakrabban hangzik el az a kérdés, hogy miért Európának jutott a felfedezések dicsősége. Véletlenszerű, avagy előre látható volt-e az a körülmény, hogy az egyes kontinensek lakói közül éppen az európaiak törekedtek a közvetlen kapcsolatok megteremtésére majd egyre szélesebb körű kiépítésére. Egy sokat hangoztatott magyarázat szerint a növekvő európai belső áruforgalom egyre nagyobb mennyiségű nemesfémeket igényelt, ugyanakkor az egyoldalú keleti kereskedelem még a meglévő fizetőeszköz jelentős részét is kiszívta Európából. Ez az ún. aranyéhség azonban Európához hasonlóan bármely más kontinensen megjelenhetett, s a késő középkor keleti kereskedelme még nem lehetett olyan lenyűgöző méretű, hogy az európai fizetési egyensúlyt félteni kelljen tőle. (Annyival is inkább, mivel a felfedezéseket megelőzően a régi világ -benne elsősorban Európa - nemesfém termelése is megnőtt, az ezüstkitermelés például a XV. század közepén évi 27 ezer kg. a század végére évi 44 ezer kg. Közép-Európa évi ezüst kitermelése 1450-1550 között megötszöröződött.) Nem veszi figyelembe ez a szemlélet azt sem, hogy Európa a nemesfémen kívül iparcikkokkal - textíliákkal - valamint ipari nyersanyagokkal - vas, réz, fa - is fizetett Keletnek.

Az a megállapítás, hogy az oszmán-törökök terjeszkedése elzárta a levantei (Földközi-tengeri) utat az európaiak elől, némi időzavart tartalmaz. A portugálok felfedező kísérletei az 1410-es évektől folytak, s mind Kolumbusz Kristóf (1446 v. 1447-1506), mind Vasco da Gama (1468 v. 1469-1524) útjai időben megelőzték a Közel-Kelet (Szíria, 1516) majd Egyiptom elfoglalását (1517). A XVI. század elején valóban akadozott a fűszerellátás Alexandriában, de ezt nemcsak az oszmán hódításnak tulajdoníthatjuk, hanem legalább annyira annak a ténynek, hogy a portugálok előrenyomulása az Indiai-óceánon elvágta az arabok fűszer-utánpótlási útvonalát. Maga az oszmán hódítás a XVI. században is csak átmeneti zavart tudott okozni a levantei kereskedelemben, aminek elmúltával, az 1550-1560-as években a Földközi-tenger forgalma új virágzásnak indult. Összességében véve a levantei kereskedelem nem önmagához képest hanyatlott, hanem jelentősége csökkent az óceáni forgalommal szemben.

A korszakról szóló szakkönyvek sokszor érvelnek az európai hajózás gyors technikai fejlődésével: a karavella típus kifejlesztésével, a vitorlázat tökéletesedésével-

vel, az iránytű elterjedésével, amelyek egyre hosszabb utak vállalását, egyre távolabbi vidékek felkeresését tették lehetővé az európai hajósok számára. Ehhez járult még az ún. Toscanelli-féle világkép, amely a föld gömb alakjának feltételezésével a mesés Indiák kelet felől való megközelítésére, a Föld körülhajózására ösztönzött. De ezzel az indoklással is tudunk érveket szembeállítani. Mind a modern tudomány-, mind a technikatörténet számos olyan ismeretet vagy találmányt tart számon, amely az Európán kívüli világ fölényét bizonyítja az öreg kontinenssel szemben. A középkorban kontinensünk inkább befogadó volt, mint kisugárzó. A pompás fegyverek, a kimunkált luxuscikkek mellett keletről (Kínából) származik a lőpor, az iránytű, a papírkészítés titka. A távoli országban ismerték a nyomtatást is. Köztudott, hogy az ókori Egyiptom csillagászata, az indiai geometria, az indiai-arab matematika szintje jó ideig megközelíthetetlennek bizonyult az európai tudósok számára. Bármennyire is furcsán hangzik, az arab filozófusok hívebben őrizték antik elődeik (így például Arisztotelész) gondolatait, mint középkori európai kortársaik. Híres volt orvostudományuk, a világról gazdag képet rajzoló geográfiájuk. Előkelő helyre számíthat ebben az összeállításban az Újvilág tudománya, a csillagászat, a geometria, a természet megfigyelése. Ezen tudományok megismerése, alkalmazása az amerikai őslakosság körében is magas szintre jutott, még ha ennek részleteit nem is ismerjük olyan jól, mint az Óvilággal hosszabb ideje kapcsolatban álló afrikai és ázsiai kultúrákét.

Az Európán kívüli világ javára szól a politikai rendszerek összevetése is. A középkori Európában (néhány rövidéletű kísérletet leszámítva, mint a Karoling Birodalom vagy a német császárok itáliai uralma) a római korszak óta nem jött létre több régiót átfogó állam. Amíg a feudalizmus a meglévő kereteket is képes volt újra meg újra szétzilálni, addig a szomszédos kontinenseken jelentős birodalmak alakultak befolyásos államhatalommal, jól kiépített igazgatással, óriásira duzzadt városokkal, és az ezeket ellátó termelékeny gazdasággal.

Régóta ismert, hogy a muzulmán (mohamedán) világ a XV. században hajózási technikai ismeretei révén jutott különösen jelentős szerephez a Földközitenger térségében. Az 1453-ban Konstantinápolyt elfoglaló oszmán-törökök valamint a Földközi-tenger nyugati medencéjében kalózkodó arabok (berberek) gályái mögött fejlett térképészet és haditechnika (ágyúöntés) állt. Arab hajók tömkelegével találkozott az Indiai-óceánon Vasco da Gama majd a többi portugál felfedező is. Az viszont már csak a legújabb kutatások nyomán vált ismertté, hogy a XV. században Kínában is fellendült a hajózás és egy bizonyos Cseng Ho nevű admirális expedíciói során 1405-1433 között nemcsak Indiáig, hanem a Vörös-tenger bejáratáig, valamint Zanzibár kikötőjéig is eljutott. A kínai források azt is feljegyezték, hogy a felfedezők Kelet-Afrikából zsiráfokat vittek ajándékba a császárnak.

Mai tudásunkkal feltételezhető, hogy Cseng Ho hajói képesek lettek volna Afrikáig körülhajózására és az európai partraszállásra.

Végezetül nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az Európán kívüli világ mezőgazdasági termelékenységére is fölül állt az Óvilágénak. Modern számítások szerint árasztásos rizstermeléssel adott földterületen körülbelül háromszor annyi kalória állítható elő, mint ugyanakkora területen gabonatermesztéssel. Ráadásul Ázsia kedvezőbb fekvésű égtájain, mint például Kína vagy India bizonyos vidékein, évente két termést is be lehetett takarítani. Azonos nagyságú vetésterületen az amerikai őslakosság alapvető tápláléknövénye, a kukorica is több kalóriát szolgáltatott, mint a gabona. Mindehhez persze rendkívül intenzív művelésre volt szükség, amit a korabeli Ázsia és Közép-Amerika lakói meg is adtak a földeknek.

A valóságban a XV. század végén mégsem a kínaiak vagy az amerikai őslakók felfedezői jutottak el Európába, hanem az európaiak szálltak partra előbb Amerika (1492) majd India (1498) földjén. Tény, hogy Kolumbusz és Vasco da Gama felfedezései nem merültek feledésbe, mint az ezredfordulón a viking hajósok amerikai útjai. Bizonyított, hogy egyoldalú maradt a következő évtizedek szélesedő kapcsolatrendszerére is. Mivel a kiépülő csereforgalmat az európaiak irányították (esetenként a cserét mellőző rablással), a következő évszázadok világgazdaságát méltán szokták az „európai” jelzővel felruházni.

Magyarázatként az európai belső fejlődéshez kell visszanyúlnunk. A XV. század végén az európai gazdaság - az aranyéhségen túl - fokozottan igényelte, hogy átléphessen a kontinens földrajzi határain, ugyanakkor a földgolyón található különféle társadalmi és politikai berendezkedések közül az európai volt az, amely leginkább alkalmasnak bizonyult a továbbfejlődésre, a modern kor anyagi és szellemi bázisát megteremtő kapitalista átalakulásra.

A XV. század közepén Európában lezárult a feudalizmus első válsága, amelynek súlyát a hétköznapi ember a visszatérő járványok és ínségek, a véget érni nem akaró háborúk pusztításából ismerhette meg. A XV. század közepétől Európa folyamatos erőfeszítésekre kényszerült, hogy az újabb válság kirobbanását elhárítsa. A felfedezések megértése csakis a korábbi évszázadok fejlődésének alaposabb megismerése révén válik lehetségessé.

Az európai feudalizmus fénykora a XIII. században érkezett el. A gazdaságot a fokozódó ártermelés, az agrárszférában jelentkező specializálódás (szőlőtermelő, juh- és szarvasmarha-tenyésztő területek különválása), a kézművesipar technikai fejlődése (a pedál - régiesebb nevén a lábító - fokozatos terjedése, a vízi- és a szélenergia felhasználása, az energiaátviteli szerkezetek tökéletesedése) jellemezte. A társadalom aktivitását a rendi szervezkedés majd az első rendi gyűlések összehívása (Anglia 1265, Franciaország 1302) igazolta. 1291-ben genovai

gallyák először merészkedtek túl a Gibraltári-szoroson, s ezzel lehetőség nyílt arra, hogy az eddig a Földközi-tengerre zárt kereskedelem (amelynek útvonala korábban Itáliából a szárazföldön, az Alpok hágóin át vezetett a kontinens belsejébe) egész Európát körülölelő hálózat kiindulópontja lehessen. A lehetőség hamarosan realizálódni látszott. 1314-ben Genova és Velence tengeri kapcsolatot létesített Londenral és Brüggevel. A javuló életkörülményeket igazolja a lakosság számának valamint az átlagos életkornak a növekedése. Európa lakossága a XIII. században bő 15%-kal nőtt, a századelő nagyjából 60-65 millióról a századvégre kb. 70-75 millióra. Az átlagos életkor a XIV. század elejére 35 évre emelkedett. (Ez az átlag persze csak nagyon nagy általánosságban értendő. Előfordulhattak olyan vidékek is, ahol az átlagos életkor továbbra sem érte el a 30 évet. Az átlagosnál magasabb volt a hegyvidékek, alacsonyabb a városok lakóinak életkora.)

A gazdaság azonban csak nagy kockázattal tudta ezt a megnövekedett lakosságot ellátni. Mocsárlecsapolásokkal, erdőirtásokkal ugyan igyekeztek a termőterületet növelni, a mezőgazdaság terméseredményei azonban erősen ki voltak szolgáltatva az időjárás szeszélyeinek. A XIII. század végére bezárult az az egyetlen kapu is, amelyen keresztül Európa kitörhetett földrajzi határain, s külső kapcsolatokkal vezethette le belső feszültségeit. 1291-ben, Gibraltár keresztülhajózásának évében esett el Alikon, a keresztetek utolsó közel-keleti erőssége, és ezzel véget ért a szentföldi kereszties háborúk közel 200 éves története.

A XIV. század elején Európában hirtelen felbillent a termelés és fogyasztás ingatag egyensúlya. Oka nem egészen világos, de valószínűleg több tényező szerencsétlen egybeesése váltotta ki. Mindenekelőtt a megelőző évszázadok „túlnépesedésével” kell számolnunk, amely tartósan magas fogyasztással járt. Ennek ellátására a szántókon eluralkodott a gabonatermelés, ami - a talajerő kellő visszapótlása nélkül - kimerítette a termőképességet. A megelőző évszázadokban a megnövekedett népesség ellátására tekintélyes mennyiségű irtásföldet is művelésbe vontak. Az elpusztított erdők helyén és a közvetlen szomszédságukban olyan talajpusztulás (erózió) indult meg, amely hozamcsökkenéshez vezetett. Valószínűleg állt mögötte egy átmeneti éghajlati változás is, azaz az átlagos hőmérséklet csökkenése, amely ugyancsak visszavetette a gabonafélék terméseredményeit, sőt bizonyos területeken délebbre szorította az igényesebb tápláléknövények ter-meszthetőségének határát.

A válság mindenesetre azzal indult meg, hogy 1313-1317 között inség söpört végig Európán. (A kontinensen 1225 óta nem volt jelentősebb éhínség.) A legyengült lakosságon először csak a kor szokásos betegségei hatalmasodtak el (erős hasmenéssel járó fertőzések, a vérhast is beleértve, amelyek különösen a gyerekek és idősek körében okoztak kiszáradással járó halált, megfázásos betegségek, külö-

nősen a tüdőgyulladás, amely szintén az idősök és a gyerekek rettegett betegsége volt, tífusz stb.) majd 1348-ban új, félelmetes betegség jelent meg, a Közel-Kelet felől érkező pestis (fekete halál). A betegségek által megtizedelt lakosság még hiányosabban tudta a maga szükségletét megtermelni, a század folyamán így újabb ínségek és újabb járványok váltogatták egymást. Az első pestisjárványt 1360-ban és 1371-ben újabbak követték. Németországban 1326-1400 között forrásaink 32 járványos évről számolnak be.

A hiányzó szükségleteket a lakosság erőszakos úton próbálta biztosítani. A földesurak növelték a parasztoktól megkövetelt szolgáltatásokat, ami érthető elégedetlenséget váltott ki az utóbbiakban (1358 Jacquerie Franciaországban, 1381 Wat Tyler mozgalma Angliában). Nem egyszer a parasztfelkelők a városiakban is szövetségest találtak. Az uralkodók csökkenő jövedelmeiket háborúskodással igyekeztek pótolni. 1339-ben robbant ki Anglia és Franciaország között Európa történetének leghosszabb háborúja, a százéves háború, amely nevével ellentétben 114 évig (1453-ig) tartott. A német császárok tovább erőltették régen időszerűtlenné vált itáliai hadjárataikat. Európa északi felén dánok, norvégok, Hansa-városok hadakoztak egymással.

A belső rend zavarai felbomlással fenyegették a társadalom feudális rendjét. A jobbágyi szolgáltatások között előtérbe került a pénzjáradék, fellazítva a jobbágy személyi függésének kötelékeit. Az ekkor kialakuló egységes jobbágyság személyi szabadságot nyert magának, pénzjáradéka pedig valamiféle földbérleti díjjá volt átalakulóban. Ezért is tekinthetjük a demográfiai hanyatlással kezdődő folyamatot a „feudalizmus első válságának”.

A népességszám csökkenése nyomán azután újra helyreállt a termelés és a fogyasztás egyensúlya. Igaz, ehhez az kellett, hogy Európa lakossága a századelő 70-75 milliójáról 1350-re 51-55 millióra, a XIV. század végére pedig 45-52 millióra csökkenjen. (Sajnos mivel egykorú, pontosnak tekinthető népességszámlálási adatokkal leghamarabb a XVI. század elejéről rendelkezünk - akkor is csak egy viszonylag kis területről: Velencéből 1509-ből - a korszakunkra vonatkozó legtöbb adat a modern történettudomány becslése, így természetesen pontatlan. A XIV-XV. századra feltételezett népességcsökkenés együttesen mégis 30-35%-ot tesz ki). A válság első évtizedeiben az átlagos életkor Európában - a nagyméretű gyermekhalandóság és a felnőtteket tizedelő betegségek miatt - alig 20 évre esett vissza. A hosszúra nyúlt válság alatt a földesurak újra meg tudták erősíteni pozíciójukat a jobbágyokkal szemben. A pénzjáradék és a parasztok személyi szabadsága továbbra is érintetlen maradt, a földesúr azonban földbirtoklási valamint bírói jogkörén keresztül továbbra is érvényben tudta tartani feudális felsőségét.

A válságjelenségek végül csak a XV. század közepére tűntek el. Ahhoz, hogy Európa folyamatosan gondoskodni tudjon újra megnövekedett lakosságáról (1500: 70-80 milliós lakos, 53-55%-os emelkedés), vagy gazdaságát (elsősorban a mezőgazdasági termelést) kellett volna új alapokra helyezni, vagy földrajzi határain kívül kellett volna olyan kapcsolatokat kiépíteni, amelyek képesek a válság fenyegetése idején materiális segítséget nyújtani. A XV. század második fele, amely a politika és a kultúra területén olyan jelentős előrelépést hozott, mint az első abszolutizmusok megjelenése vagy a quattrocento művészetének kiteljesedése, a gazdasági életben nem eredményezett strukturális változást. Az újabb válság elhárításának egyetlen eszköze az Európát körülölelő földrajzi határok áttörése, az Európán kívüli világ anyagi erejének felhasználása kínálkozott.

Európa tehát eleve nem az egymás érdekeit kölcsönösen tiszteletben tartó kapcsolatokra törekedett. A felfedezések során a maga céljaira használta ki a partnerterületek gazdaságát, leigázta lakosságukat, gyarmattá tette országaikat. Az Újvilágban egész népek estek áldozatul a konkvisztádorok kegyetlenkedéseinek, Afrika tengerparti területeiről a lakosok millióit hurcolták el rabszolgának. Ázsia országai ehhez képest szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen lakosságukat többnyire az ősi társadalmi szerkezetet érintetlenül hagyva vetették alá. Összességében véve mégis az történt, hogy a darabokra hullott Európa aprócskának tűnő országai képesek voltak fölébe kerekedni a távolfekvő földrészek nagy, szilárdnak látszó birodalmainak.

A történelemkönyvek megint csak sokat elmélkednek azon, hogy milyen kedvező (az őslakosságra nézve persze szerencsétlen) pillanatban érték el a spanyol konkvisztádorok az azték és az inka birodalmat. Eszerint gyors győzelmeiket kizárólag a belső konfliktusoknak, az uralkodócsaládok testvérviszályainak köszönhetőek volna. Másutt - mint mondjuk Indiában - azonban nem lehet ilyen látványosan megmagyarázni az európaiak sikereit. Újra csak az európai feudalizmus sajátos, sehol nem ismétlődő tulajdonságaiban kell keresnünk a választ. A közösségi szerveződésnek abban a formájában, amely - a keleti közösségekkel ellentétben - tagjainak érdekszövetségéből jött létre, s amely képes volt az egyént is ösztönözni. A Bibó István által definiált „szabadság kis körei” (az európai feudalizmus autonóm társadalmi-politikai egységei) egyrészt szembe tudtak szegülni az uralkodói hatalom önkényével, másrészt tagjaikat érdekeltté tudták tenni a változásokban, a fejlődésben.

Az Európán kívüli világgal történő összevetés során Max Weber (A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, 1905) úgy vélte, hogy a technika és a tudomány csakis az európai környezetben támogathatta a fejlődést. „Keleten” (tehát Európán kívül) legfeljebb tapasztalati ismeretekig vagy filozófiai és teológiai élet-

bölcsességek hangoztatásáig jutottak. De az indiai geometriából hiányzott a racionális bizonyítás, a természettudományok mögött nem állt ott a kísérletek sora, gyógyításaikból hiányzott a biológiai alapok kutatása. Az ókori egyiptomiak alapos anatómiai ismereteik ellenére kuruzslással gyógyítottak, a lőpor Kínában nem vált fegyverré, a mágnesútból nem alakulhatott ki iránytű, a nyomtatást nem használták sajtótermékek sokszorosítására stb. A más kultúrákban felhalmozódott ismeretek az európai társadalom birtokába jutva válhattak használható technikai találmányokká - fogalmazott az 1930-as években Hajnal István. Véleménye szerint a tapasztalati eredményeket kizárólag az európai társadalom tudta intézményesen felhasználhatóvá tenni.

A tudományos-technikai ismeretekhez hasonlóan az Európán kívüli kontinensek nagy birodalmaiban a gazdaság is a politika alárendeltje lett. Célját - az állam ellátását - a politika igényeihez alkalmazkodva teljesítette. A gazdaságirányítás így a keleti despota (és kormányzata) kötelességévé vált, kevés teret engedve a helyi kezdeményezéseknek. De gátolta ezen gazdaságok fejlődését az is, hogy szintjük elért egy maximumot, amelyből valójában nem kínálkozott továbblépés. A mezőgazdaságban ez például azt jelentette, hogy a föld termőképességének minél jobb kihasználása érdekében felszámolták a pusztaságokat valamint a legelőket, és minden területet bevetettek. A megfogyatkozó állatállomány a továbbiakban sem igaerejével, sem húsával nem tudta segíteni a lakosságot. A kínaiak csaknem minden munkát emberi erővel végeztek, Indiában - vallásos indoklással - tiltották a szarvasmarha levágását, hogy valamennyi tejet mégiscsak biztosíthassanak a lakosságnak. A kínai parasztok a trágyát is inkább a szomszédos városok hulladékából (az emberi ürüléket is beleértve) vagy az utak sarából szedgették össze. A terméseredmények ebben a gazdaságban nem voltak fokozhatók, szinten tartásuk is rendkívüli erőfeszítéseket kívánt meg a művelőktől.

Az Európán kívüli országok hódításait rendszerint nem az elfoglalt és leigázott területekkel kiépítendő gazdasági kapcsolatok motiválták, hanem csupán az innen származó jövedelmek megszerzésének a reménye. A kínai felfedező, Cseng Ho admirális fő gondja nem az volt, hogy hajóját a piacon előnyösen értékesíthető árukkal rakja meg, hanem az, hogy császárnak vigyen egzotikus ajándékokat. A maguk hasznára törekedő kereskedőket a keleti országokban gyanakvással fogadták, jövedelmüket az állam igyekezett mind gyakrabban megcsapolni. A külső kapcsolatok is gyanússá váltak, Kínában Cseng Ho admirális látványos útjai nyomán császári rendelettel egyenesen megtiltották a nagyméretű hajók építését (1436), korlátozták a kereskedők, iparosok tevékenységét. Nem keresték a szomszédaikhoz vezető gazdasági kapcsolatokat a muzulmánok sem, a külkereskedelmet gátolták, a kézművesipar európai találmányainak meghonosítását eluta-

sitották. A korábbi századokban az európai kereszténységnél nyíltabbnak számító Iszlám növekvő szellemi elzárkózása (amely kapcsolatban állott a síták fellépésével a hivatalos szunnita irányzattal szemben) a gazdaságra és a politikára is visz-szahatott.

Ezzel szemben a XV. században az európai politika tudatosan ösztönzött a kapcsolatteremtésre az Európán kívüli világgal. Mivel a Földközi-tengerről induló kísérleteket valóban megnehezítette a muzulmánok észak-afrikai jelenléte valamint az oszmán-törökök lassú terjeszkedése Kis-Ázsiában és a Közel-Keleten, egyetlen reális lehetőségnek Afrika körülhajózása tűnt. Az 1420-as években alakult meg Sagres-ben a portugál királyi családból származó Tengerész Henrik herceg (1394-1460) hajósiskolája, 1431-ben érték el a portugál hajósok az Azori-szigeteket, 1445-ben a Zöld-fokot (Afrika legnyugatabbi kiszögelését), 1482-ben a Kongó folyó torkolatát. 1487-ben fedezte fel Bartolomeu Dias (1450k.-1500) a Jóreménység fokot, Afrika legdélebbi pontját. (A portugálok felfedező szándékának következetességét mutatja, hogy nagyjából Dias-zai egy időben indult Indiába a földközi-tengeren, a Szezei-földszoroson majd a Vörös-tengeren át Pero da Covilha, aki célját elérve hazafelé Afrika keleti partjai mellett a legendás Hold-szigetig /Madagaszkár/ hajózott.) Nyitva állt tehát az Indiába vezető tengeri út, amelyen majd 1497/98-ban Vasco da Gama hajózott végig először.

Afrika körülhajózása azonban nagy idővesztéssel járt (Vasco da Gama útja Lisszabonból Kálikutig - az indiai szubkontinens délnyugati részén fekvő hatalmas kikötőig - tíz és fél hónapot vett igénybe). Ezért is próbálkozott a tudomány egyszerűbb megközelítési lehetőséget találni. A kor kiváló csillagász-geográfusa, a firenzei Paolo Toscanelli kitaróan állította, hogy a Föld körülhajózható, bár - a Földgömb átmérőjét kisebbnek becsülve a valóságosnál -, Európa és a mesés Cipangu (Japán) valamint Cathay (Kína) távolságát is kevesebbnek vélte. A hagyományos változat szerint Kolumbusz közvetlenül Toscanellitől kapta volna az ösztönzést, hogy a Föld körülhajózásával próbálkozzék. Újabban kettőjük levelezésének hitelességét kétségbe vonják, tény viszont az, hogy az 1480-as években az itáliai hajós Európa több uralkodójától is megpróbált támogatást szerezni merész vállalkozásához. Segítséget azonban sem az angol, sem a francia, sem a portugál udvarban nem kapott. Útjának kockázatára időközben Ferdinand van Olmen tragikus sorsa is rávilágíthatott. Ez a flamand hajós 1487 tavaszán indult el Lisszabonból a saját költségén felszerelt két hajóval nyugat felé, hogy soha többé vissza ne térjen.

Kolumbusz szerencsését egy rajta kívül álló esemény is segítette. 1492-ben Spanyolországban befejeződött a reconquista, a félsziget felszabadítása az arab uralom alól. A királyi házaspárnak (Aragóniai Ferdinánd, Kasztíliai Izabella)

A felfedezésekhez vezető út 17

sikerült visszafoglalnia a Granadai Emírséget, a muszlimok utolsó ibériai államát. A nagy öröm hatására Kolumbusz megkapta a kért támogatást, s 1492 augusztus 3-án három kis hajójával kifuthatott Palos kikötőjéből. Több mint két hónap múlva, október 12-én pedig a Pinta - a kis flotta középső hajója - árbockosarából felhangozhatott az annyira várt „föld, föld” kiáltás, hogy néhány óra múlva Kolumbusz társaival együtt Amerika földjére léphessen, s megbízói, a spanyol királyi pár nevében birtokába vehesse a felfedezett új szigetet.

1/2. Világpiac - világgazdaság

Közismert, hogy Kolumbusz kegyvesztetten, szinte szegénységben halt meg. Pedig útjairól nem jött haza üres kézzel. Első visszatérésekor különös növényeket, gyümölcsöket, vadmadarak tollait valamint néhány Európában még sohasem látott külsejű embert hozott magával. A különös növények sora, az elhozott s Spanyolországban rabszolgának eladott emberek száma a további utak során csak növekedett. Sőt, már az első úton az annyira óhajtott nemesfém, az arany is megjelent a zsákmányban, s mennyisége a későbbiek során ugyancsak növekedett. Mindez azonban nem volt elég, a behozott áruk értéke messze elmaradt az expedíciókba fektetett költségektől. A spanyol udvar egyre inkább vonakodott az újabb utak anyagi támogatásától. Utolsó (negyedik) útján Kolumbusznak embereit saját pénzéből kellett kifizetnie.

Kolumbusz balszerencséjének látványos bizonyítéka, hogy az új földrészt sem róla nevezték el. 1502-ben jelent meg a firenzei utazó, Amerigo Vespucci (1451 k.-1512) „Mundus Novus” (Új Világ) c. úti beszámolója, amelyben a Dél-Amerika partjai mellett valamint egy rejtélyes déli kontinens (Antarktisz ?) közelében tett hajóútjáról számolt be. Mivel a spanyol királyi udvar - a konkurenciától félve - hajósainak úti jelentéseit, de egyáltalán az általuk elért eredményeket igyekezett titokban tartani, Vespucci beszámolója hihetetlen népszerűséget ért el, s a következő félévszázadban mintegy 50 kiadást ért meg. Leírása alapján vált kétségtelenné az európai tudósok előtt, hogy a firenzei utazó egy új, addig ismeretlen földrésztől tudósít, amit hamarosan róla kezdtek elnevezni (Amerigo földje - Amerika). Abban, hogy Kolumbusznak nem sikerült saját nevét adnia az új kontinensnek, részben maga is hibás volt. Még utolsó, 1502-1504-i útján is szinte rögeszmésen ragaszkodott ahhoz, hogy Indiában, vagy legalábbis az ázsiai kontinensen jár, így felfedezéseit senki nem azonosította a látszólag sokkal délebbre fekvő földdel, amiről Vespucci beszámolt.

Kolumbusz útjához hasonlóan kevés kézzelfogható eredménnyel járt az angol szolgálatban álló John Cabot (1450 k.-1498) genovai tengerész két észak-amerikai útja (1497, 1498). Ő csak hideg, sivár vidéket talált (valahol Új-Fundland szigetén), ahol az ember is ritkaságszámba ment. Cabot útja mégis precedens értékűvé vált. Ekkor ugyanis már érvényben volt az 1494-ben megkötött loredesillasi egyezmény, amely a spanyolok és portugálok között osztotta fel nemcsak az addig felfedezett, de a későbbiek során felfedezendő világot is. A határvonalat a Zöldfoki-szigetektől 370 mérföldnyire nyugatra (kb. 2050 km, nagyjából a 45. nyugati hosszúsági foknál, mintegy 500 km-re nyugatra a dél-amerikai földrész legkeletebbi kiszögellésétől) húzták meg. (Brazília ekkor még ismeretlen lévén, földje szinte tévedésből jutott a portugáloknak.) Mind a spanyol, mind a portugál udvarban az Újvilág felfedezését saját monopóliumuknak tekintették, amibe nem akartak bebocsátani másokat. Cabot előkészületeiről hallva a londoni spanyol követ - uralkodói nevében - tiltakozott az angol királyi udvarban, de a hajós útját megakadályozni nem tudta.

Cabot egyébként nem az egyetlen volt, aki a XV. század vége előtt Kolumbuszon kívül az Újvilág földjére léphetett. A spanyol udvarban, látva Kolumbusz útjainak eredménytelenségét, másoknak is adtak engedélyt újvilági expedíciók megszervezésére. Nemegyszer a tengernagy korábbi beosztottjai, hajósai kaptak lehetőséget, hogy egykori parancsnokuk riválisává váljanak. A közép-amerikai szigetvilág, Dél-Amerika északi partvidéke mind ismertebbé vált a spanyolok előtt, akik lassan a szárazföldekre is bemenészkedtek. 1513-ban egy spanyol gyarmatos, Vasco Nunez de Balboa (1475-1519 k.) a mai Panama állam magasságában áthatolt a keskeny földszoros magas hegyein és sűrű erdőin, s eljutott a Csendesóceánig. Hét évvel Kolumbusz halála után tehát bizonyítást nyert, hogy az általa felfedezett földrészt óceán választja el Indiától. Újabb évtizeden belül pedig a portugál, de spanyol szolgálatban álló Ferdinánd Magellan (1480 k.-1521) expedíciója az újabb óceánon is átkelve először hajózta körül a földet (1519-1521). Magellán maga nem ért vissza Európába, mert a Fülöp-szigeteken elesett a sziget lakosaival vívott harcban, s flottájának megmaradt egyetlen hajóját egyik tisztje vezette vissza.

A felfedezések első évtizedeiben a portugálok sikerei látványosan felülmúlták a spanyolokét. Vasco da Gama első útján a magával vitt szerény értékű áruért és a tengerészek áruba bocsátott személyes holmijaiért jelentős értékű fűszert és drágakövet tudott magával hozni Európába. Útja, annak ellenére, hogy négy hajójából kettőt s legénységének legalább a felét (más változat szerint csaknem kétharmadát) elveszítette, jövedelmezőnek tűnt. A korabeli fűszerkereskedelem hasznát igazolhatja, hogy a XVI. század elején - amikor a rendszeres kereskedelem meg-

indult - egy mázsa szegfűszeg ára a Molukku-szigeteken 2 dukát, Kálikutban 50 dukát volt, de mire Londonba ért, 213 dukátot lehetett érte kérni. A nagy haszon valamint a közvetítők kikapcsolása erős ösztönzést jelentett az Afrika körülhajózásával megindított indiai kereskedelem folytatására.

Az első csalódások ellenére a következő másfél évszázadra a spanyolok hódításai bizonyultak jövedelmezőbbnek. A közép-amerikai azték és a dél-amerikai inka birodalmak meghódítása és kifosztása (1519-1521 illetve 1531-1534 között) szinte kimeríthetetlen nemesfém forrásokat juttatott a hódítók (conquistadorok) birtokába. Az újabb és újabb expedíciók tagjait már szinte semmi más nem érdekelte, mint a nemesfémek. A spanyol ezüst-flották 1503 és 1660 között mintegy 16 millió kg ezüstöt és csaknem 200 ezer kg aranyat szállítottak Sevillába, nem számítva a más, illegális utakon érkezett mennyiséget. Ez a hatalmas tömeg megzavarta az európai fizetési egyensúlyt. A kizárólagos fizetőeszközként szereplő arany és ezüst értéke a többi áruéhoz viszonyítva lecsökkent, így az árak megemelkedtek.

Az ún. „árforradalom” során elsősorban a mezőgazdasági cikkek, azon belül is az élelmiszerek ára nőtt. Az árforradalom másik oka éppen az volt, hogy a korábbinál jóval több élelmiszert igénylő Nyugat-Európában az átlagosnál rosszabb minőségű földeket is művelésbe vontak, ahol a termelés eleve drágább volt, mint a jó talajú vidékeken. De nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a XVI. században Európában is új ezüstmányákat nyitottak meg (Svédországban), az ezüstöt pedig új, olcsóbb módszerrel (amalgámozással) tudták kivonni a nyersféméből, ami az európai nemesfém értékét csökkentette. A XVI. század folyamán a leginkább érintett Spanyolországban az árak átlagosan négyszeresükre (de például Aragóniában ötszörösükre), a többi európai országban két és fél-, háromszorosukra növekedtek. Bár az áremelkedés mértéke nem volt azonos, az, hogy mindenütt megjelent, az európai gazdaság egységét igazolta. Az „árforradalom” a XVII. század harmadiknegyedéig tartott, amikor az ezüst lassú értéknövekedése mérsékelt árcsökkenést vont maga után.

Az „arany és ezüstéhséget” a tengerentúli források kínálatának fokozatos kimerülése csillapította. Lassan új típusú kapcsolatok alakultak ki az Európán kívüli világgal. Amerikából a behozatali cikkek között megjelent a brazilfa, amely különösen értékes (vörös színű) festék alapanyagot kínált. De megjelent a kivitel is. A konkvisztádorok eredetileg semmit nem kívántak visszajuttatni az elrabolt javakért cserébe, Európa hamarosan mégis viszonzásra kényszerült. A felfedezőknek rövid néhány évtized alatt sikerült tökéletesen kiirtani az először felfedezett néhány sziget (így a legfőbb támaszpontjukként használt Hispaniola) őslakosságát. A lakosság pusztulásával összeomlott az ősi gazdaság is, amely persze eredeti formájában úgysem tudta volna eltartani a nagyszámú hódítót. Hispaniola és a

többi sziget új lakosait meglehetősen korán Európából kellett ellátni mind iparcikkkel (ruházattal, fegyverekkel), mind élelmiszerekkel. Indiában a portugál hajósok eleve csereforgalomban jutottak az értékes árucikkekhez. A XVI. században formálódóban volt a kontinensek közötti kereskedelmi forgalom, alakulóban a világpiac.

A felfedezéseket eredetileg a régi típusú „levantei” (fűszerekkel, luxuscikkkel foglalkozó) kereskedelem igényei ösztönözték. Sem Spanyolország, sem Portugália hazai termelése nem igényelte volna a külső piacok bekapcsolását a saját gazdaságba. Az óceánt járó első kereskedők maguk is a hagyományos kereskedelem mellett maradtak, s elsősorban a kis mennyiségben is jelentős értékkel bíró fűszerekkel, luxuscikkkel kereskedtek. Mind a portugálok, mind a XVII. század elején örökükbe lépő Holland Kelet-indiai Társaság behozatalának 3/4-ét, az Angol Kelet-indiai Társaság behozatalának pedig 2/3-át a bors és más fűszerek lettek ki.

A gyarmati forgalom azonban hamarosan az új típusú kereskedelem ösztönzőjévé vált, s azon országok számára hozott hasznot, amelyek saját árucikkeikkel is be tudtak ebbe kapcsolódni. Átformálódott a kereskedelem árustruktúrája, a hangsúly a fényűzési cikkekről a tömegfogyasztási cikkekre helyeződött át (textíliák, élelmiszer, faanyag). Kicsérélődtek a közvetítők, a középkorban vezető Itáliaiak és a Hansa-városok már a felfedezések első hullámából kimaradtak, (Ennek okáról később külön szólunk). De a spanyoloknak és a portugáloknak sem sikerült sokáig megőrizni megkülönböztetett szerepüket. Helyüket németalföldiek és angolok foglalták el, ők lepték el a világtengereket sokszor dacolva a monopóliumra törekvő spanyolok és portugálok ellenállásával. Sikerüket elősegítette, hogy a tengerentúli forgalom monopolizálása a két hirtelen meggazdagodó ország számára nem tette természetessé, hogy a nyugat-európai part menti forgalomba is bekapcsolódjanak.

Megkezdődött a kereskedelmi útvonalak lassú áthelyeződése. A Földközi-tenger, amely korábban Európa és a szomszédos kontinensek kereskedelmének egyetlen összekötője volt, elveszítette kizárólagosságát. Forgalma - a történettudomány korábbi meglehetősen sommás megállapításaival ellentétben - csak lassan, átmeneti megújulásokat is megengedve (mint az 1550-1560-as évek fellendülése) csökkent. Az új, Európán kívüli kapcsolatokba azonban a Földközitengeri országok nem tudtak érdemlegesen bekapcsolódni. Lehanyaglottak az Itáliaiakkal szoros partneri kapcsolatban álló délnémet városok valamint az északnémetországi Hansa-városok is. A spanyolok és a portugálok az óceánon, a németalföldiek és az angolok egyelőre az európai part menti kereskedelemben építették kapcsolataikat. Németalföld kikötői, elsősorban Brügge, már a felfedezések előtt is

fontos szerepet játszottak Észak- és Dél-Európa termékeinek cseréjében. A kereskedelmi háborúi valamint a Zwijn-öblének elhomokosodása következtében azonban Brügge elveszítette jelentőségét, s helyére Antwerpen lépett. A világkereskedelem új központja a XVI. század közepén itáliai megfigyelők szerint is felül múlta Velencét. Központjává vált a tengerentúli kereskedelemnek is, kikötőjében a Schelde torkolatában az 1550-es években olykor 2500 hajó is állomásozott egy időben. Népessége 100 ezer fő fölé emelkedett. A XVI. század végén, jórészt politikai okok - a németalföldi forradalomban győztes északi területek blokádja valamint a spanyol zsoldosok többszöri pusztításai - következtében Antwerpen is lehanyatlott, hogy ezúttal Amszterdamba kerüljön a vezető szerep. Ez a város már ipari termelésével is hozzá tudott járulni kereskedelmének árucikkeihez.

Míg Spanyolországban és Portugáliában az uralkodók és rajtuk keresztül az államok váltak a kereskedelem fő haszonélvezőivé, addig Németalföldön és Angliában a polgárság ragadta kezébe a forgalmat. Új típusú kereskedő társaságokat alakítottak, az ún. szabadalmazott társaságok célja a kereskedelem előmozdítása volt egy bizonyos területen. Az angliai Merchant Adventurers (Kalandor Kereskedők) Társasága például az Észak-Európába irányuló gyapjúexportra specializálta magát. Új területeket vontak be a világforgalomba, mint Oroszország vagy Törökország. Ugyancsak Angliában 1553-ban alakult meg az Orosz-Moszkvai Kereskedőtársaság, 1581-ben a Török Társaság, de működött Afrikai-, külön Guineai-, Spanyol- valamint Keleti-Kereskedőtársaság is, ez utóbbi a baltikumi forgalom bonyolítására. Anglia és Németalföld hamarosan vezető szerephez jutottak a tengerentúli kereskedelemben is. Az amerikai földrész hasznából még inkább csak kalózációkkal, a spanyol ezüstflották kifosztása révén tudtak részesülni, az indiai kereskedelmet azonban mind nyíltabban folytatták. Angliában 1600-ban, Hollandiában 1602-ben alakult Kelet-indiai Kereskedő Társaság. A korábbi szabadalmazott társaságokkal szemben ezek saját tőkéjüket használó kereskedők szövetkezései voltak, gyakorlatilag részvénytársasági alapon működtek, a tagok a közös haszonból befektetett tőkéjük arányában részesedtek. A holland társaságban a legfőbb részvényesek tartományok és városok voltak, az angolban személyek.

A kereskedelem tekintélyes tőkét halmozott fel a forgalmazók kezén. A modern kapitalista tőke tehát először a kereskedelemben jelentkezett, az ún. eredeti tőkefelhalmozás korai formája a kereskedelem hasznának ipari befektetését jelentette. Hagyományosabb formájában a falusi háziiparosokat foglalkoztató megbízási rendszerben (ismertebb német névén: Verlag-System, angolul: putting-out rendszer), újabb változatában a tengerentúli vagy az európai forgalomban érdekelt kereskedők kezén. A céhes kötöttségektől mentes falusi ipar, amely gazdaságilag a városi ipar méltó versenytársává tudott felnőni, társadalmilag nem volt

képes a polgári renddel azonos fajsúlyú réteget kinevelni. Tagjai (a falusi kisiparosok) fokozatosan a kereskedők függésébe kerültek, önálló iparosokból az ún. szétszórt manufaktúrák bérmunkásaivá váltak. (A kifejezést az 1751-től megjelenő francia Enciklopédia használta a központosított manufaktúrától való megkülönböztetés céljából.) A kereskedő pedig egyre inkább vállalkozóvá vált, kereskedő tőkéjét ipari tőkeként kamatoztatta tovább.

Az az általános felfogás, hogy a szétszórt manufaktúrákon keresztül egyéneken vezetett az út a korszak legkorszerűbb termelőüzeme, a központosított manufaktúra felé, mégis, kissé leegyszerűsítve tükrözi a korabeli valóságot. A mezőgazdasági munka mellett üzött falusi háziipar s annak bedolgozói helyzete a városi Iparral szemben, még a XVIII. században is általánosan elterjedt jelenség volt. Statisztikailag kimutatni azért nehéz, mert a családfőt parasztként jegyezték be az összeírásokba, de a családtagok (főleg a nők, az idősek és a gyermekek), továbbá a mezőgazdasági munkák szünetében a férfiak is, továbbfolytatták kézműipari tevékenységüket. Az ipar bővülése zömében falun zajlott le s nem a városokban, a textilipar működtetésében ez különösen gazdaságos formának számított. Sok ezer családot érintett, míg a központosított manufaktúrákban alig néhány ezer ember dolgozhatott. A nagy kereskedelmi központok, Antwerpen, Velence, Amsterdam, Genova, Bordeaux vagy Firenze nem játszottak lényeges szerepet a modern iparóriásban. Igaz, tőkéjük nélkül a megbízási rendszer sem virágozhatott volna fel.

A kereskedőtőke ilyen dominanciája egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a kordiakban még nem szabad a klasszikus kapitalizmus megvalósulását keresnünk. A korai kapitalizmus elnevezés nemcsak időbeli elhatárolást jelent, hanem tartalmi megkülönböztetést is. A tőkés viszonyok még nem alkottak összefüggő társadalmi rendszert, hanem a régi gazdaság elemeivel éltek egymás mellett, s ez megakadályozta tőkéletes kifejlődésüket.

Az Európa és a többi kontinens között kialakuló gazdasági kapcsolatok egyértelműen az Óvilágnak kedveztek. Hasznát elsősorban az európai kereskedők fölőzték le. Saját kezükbe vehették Kelet irigyelt fűszereinek, luxuscikkeinek forgalmát, értük - ha kellett - európai áruval fizethettek, visszatartva a nemesfémeket a további kiáramlástól. Ezért is nevezhette Immanuel Wallerstein amerikai történész az így létrejött képződményt „európai világgazdaságnak”. Wallerstein nrra is felhívta a figyelmet, hogy a XVI. századig az európain kívül más „világgazdaságok” is léteztek, általában éppen az európaiak által frissen megismert területeken, mint például az Indiai-óceán, a Vörös-tenger térségében, Kína körül valamint Közép-Ázsiában. Valamennyi közül azonban egyedül az „európai világgazdaság” megjelenése járt együtt az új típusú, tőkés gazdálkodás csíráival, amelyek azután lehetővé tették, hogy ez a jelenség versenytársai elé kerüljön.

Pedig az „európai világgazdaság” mögött nem állt átfogó politikai egység, nem egy birodalom hozta létre, mint az Európán kívüli tekintélyes gazdasági befolyási övezeteket, hanem ugyanazok a szétdarabolt államocskák, amelyek az európai feudalizmust jellemezték.

A XVI-XVIII. században formálódó „európai világgazdaságon” belül természetesen létrejött a munkamegosztás. A történészek egy része olyan „háromszögű gazdaságról” beszél, amelyben Európa iparcikkeiért és élelmiszereiért a frissen „felfedezett” kontinensektől nemesfémeket, kakaót, kávé, dohányt, cukrot és indigót (egy ugyancsak fontos festéknövényt) kapott, míg Afrika az európai csecsebecsékért az Óvilágnak fűszereket, Amerikának rabszolgákat nyújtott. Bár a kontinensek közötti forgalom csak a XVII. században vált igazán nagyméretűvé, Afrikából már a XVI. században 900 ezer rabszolgát hurcoltak az Újvilágba. A XVII. században ez a szám 2,75 millióra növekedett. A cukornádtermelés terjedésével Amerika alkohol (rum) exportja is jelentőssé vált, különösen Afrika felé. Figyelemre méltó, hogy ebben a munkamegosztásban a perifériára szorultak a kevesebb szakértelmet igénylő gazdasági ágak: nemcsak a mezőgazdaság, hanem a bányászat (mint az Újvilág hatalmas mennyiségeket termelő nemesfém-bányászata) is.

Ez a „háromszögű” kapcsolat azonban nem feledtetheti, hogy az Európán kívüli forgalom a XVI. században méreteiben általában is messze elmaradt az ugyancsak növekvő Európán belüli kereskedelem nagyságától. Ez a forgalom adta az árucseré igazi hasznát, itt lehetett realizálni a távoli kontinensekről behozott áruk nyereségét. A gyarmati termékek (dohány, indigó, cukor, kávé stb.) továbbszállítása a kontinens belsejébe egyúttal biztonságosabb is volt, mint a kontinensek közötti forgalom.

Az egyre szélesedő európai belső forgalom ugyanakkor egy másik munkamegosztást is megteremtett. Az iparosodó Nyugat-Európának külső forrásokból kellett mezőgazdasági termékekkel ellátnia önmagát. Erre kitűnő háttérrel kínált Kelet- és Közép-Kelet-Európa növekvő mezőgazdasági termelése. Lengyelországból gabonát, szarvasmarhát, prémet, Csehországból elsősorban gabonát, Magyarországról élő állatot szállítottak Európa nyugatabbi országaiba, Lengyelországból tengeren, Csehországból az Elbán és ugyancsak tengeren Németalföldre, Angliába, Magyarországról szárazföldön a délnémet városokba. A nyugati országok iparcikk-, azon belül is elsősorban posztóexportjukkal igyekeztek viszonyozni a keleti országok szállításait. Bár a közép-kelet-európai országok kereskedelme erősen aktív volt partnereikkel szemben (ezt mind a lengyelországi mind a magyarországi vámkimutatások igazolják), ez sem feledtetheti, hogy ebben az esetben is a kevesebb haszonnal kecsegtető gazdasági ág, a tőkefelhalmozásra csak kevésbé alkalmas mezőgazdasági termelés maradt az ő feladatuk.

Nyugat-Európa iparára sokkal ösztönzőbben hatott Kelet- és Közép-Kelet-. Európa piaca, mint a tengerentúli területeké. A XVI. században az Óvilág két felé-nek forgalma nagyságában is meghaladta a kontinensek közötti forgalmat. A „háromszögű” gazdaságból amúgy is hiányzott a negyedik kontinens, Ázsia, amely ugyan értékében tekintélyes nagyságú fűszert, nyersanyagot, bizonyos ipari árukat szállított Európába, s ennek fejében részesült az amerikai nemesfém szállítmányokból, tömegében azonban ez a kereskedelem nem vetekedhetett még az Európa és az Újvilág közötti forgalommal sem.

Nem szabad megfélekednünk azonban arról sem, hogy a felfedezések befejeződésével s a többi „világgazdaság” legyőzésével pillanatnyilag az európai fejlődés útja mutatkozott egyedül követhetőnek a többi kontinens számára is. Európa egyfajta mércévé vált, a vele kapcsolatra lépő minden más idegen társadalomnak és gazdaságnak ehhez kellett alkalmazkodnia, vagy ha elég ügyes volt, hasonulnia.

1/5. Az európai gazdaság válaszutja

A felfedezések, a világpiac kialakulása és a világgazdaság európai mintára való megformálása kedvező színben tüntetik fel az Óvilág koraujkori gazdaságának helyzetét. Wallerstein mégis siet megjegyezni, hogy a XVI. századot nem tekinthetjük a kiemelkedő technikai újítások évszázadának - egyetlen kivételként a kőszén kezdődő felhasználását említi Angliában és Észak-Franciaországban. A felfedezések évszázadát ebből a szempontból inkább egy (a XIV. században meginduló) változássorozat utolsó fázisának kellene tekintenünk, mint újabb korszak megindítójának. Technikailag a XVI. századra inkább az ismereteknek a perifériák felé való áramlása volt a jellemző. A belső feszültségek által kiváltott expanzió még nem tudott visszahatni a termelés struktúrájára.

A gazdaság két termelőága közül - úgy látszott - az ipar feszegeti jobban a strukturális korlátokat. Az „árforradalom” másfél évszázadában a lakosság lényegesen többet költött megélhetésére, élelmiszerekkel való ellátására, mint iparcikkekre. Egy múlt századi német statisztikus, Ernst Engel nevéhez fűződik annak a megállapítása és tudományos igényű bizonyítása, hogy minél szegényebb egy család, annál jelentősebb részt fordít bevételeiből élelmiszerekre. A koraujkor népessége pedig szegény volt. Modern számítások szerint egy öttagú munkáscsaládban (egy kőművesmester családjában) Berlinben még 1800-ban is a család keresetének 72,7%-át fordították élelmiszerekre. Ennek megoszlása (a teljes kereset arányában): kenyérre 44,2%, tehát a kereset közel fele, hússra, tejtermékekre 14,9%, egyéb növényi termékekre 11,5%, italra 2,1%. A XVIII. századi belga mun-

káscsaládok legszegényebb kategóriájában élelmiszerre a bevételek 71%-át, a felsőbb munkáskategóriákban már csak 62,4%-át költötték. A XVIII. századi Franciaországban - Ernest Labrousse számításai szerint - ez az arány még kedvezőtlenebbül alakult. A lakosság bevételeinek 50%-át költötte kenyérrre, 16%-át zöldségre, főzelékre, szalonnára. De ugyanezen számítás szerint az élelmiszerek árának emelkedése az 1780-as években a kenyér részvételét 58%-ra, 1789-ben 88%-ra emelte a család kiadásaiban. A fentiekkel éles ellentétben 1965-ben a Német Szövetségi Köztársaságban egy átlagos jövedelmű négytagú családban már csak 31,8%-ot költöttek élelmiszerre. A kenyérrre fordított kiadások aránya ebben az esetben a teljes keresetnek mindössze 4,2%-a, a hús és tejtermékekre fordítottaké 14,1%. Míg 1800-ban, az említett berlini munkáscsaládban a kereset 6,8 %-a jutott világításra, fűtésre, 6,1% az öltözködésre, addig 1965-ben ugyanezek az arányok: 3,6 és 11,7%. (Adatsoraink azt igazolhatják, hogy az újkorban a lakosságnak jövedelme mind csekélyebb részét kellett az élelmiszerekre fordítania.)

Az árforradalom évtizedeiben tehát az iparcikkek ára nem emelkedhetett olyan meredeken, mint az agrártermékeké. A keletkező „árolló” - amely éppen fordított előjelű volt, mint a XX. század agrárrollója, amelyben az ipari árak szöknek magasra, s a mezőgazdasági árak maradnak alacsonyok - az árstruktúrát az agrártermékek javára változtatta meg. A fokozódó konkurencia a termelés növelésére bírta az iparosokat, az iparcikkek széles skáláját kínálva eladásra. Ugyanakkor az európai vásárlók köre nem növekedett a termeléssel arányosan, s a kereslet sem mindig felelt meg a kínálatnak.

Komoly problémát jelentett a céhes termelés továbbélése. A városokban továbbra is monopolhelyzetet élvező céhek termékeik magas minőségi színvonalával próbáltak vásárlókat szerezni áruiknak, mindenekelőtt a nemesség, valamint a gazdag polgárok körében. A színvonal biztosításának egyik eszköze az egyes mesterségek nagyfokú differenciálódása volt. A XVII. század elején nem volt ritka az olyan város, amelyben száznál több céhet tartottak nyilván. A szűk piac azonban óvatosságra intette a céheket. Míg korábban az új tagok felvételét elsősorban szakmai feltételektől tették függővé, addig a koraújkorban előtérbe kerültek az anyagi vagy éppen az erkölcsi-politikai feltételek. A jelentkezőnek komoly összeget kellett befizetnie a céhkasszába, rendelkeznie kellett az ugyancsak anyagi feltételhez kötött polgárjoggal, a felvételnél előnyt élveztek az addigi tagok fiai, vejei. A céhek egyre inkább bezárultak az új jelentkezők előtt, tevékenységük egyre kisebb hányadot foglalt el az ipari termelésben.

Az olcsó tömegtermékek iránt mutatkozó piaci igényt így mindinkább a céhes kereteken (s egyúttal a városfalakon) kívül tevékenykedő iparosok elégítették ki. Elszegényedő falusiak próbáltak ezáltal maguknak megélhetést biztosítani,

termékeik értékesítését rendszerint kereskedőkre bízva. A kereskedő pedig idővel a nyersanyagellátást, még később a munkaeszközök biztosítását is magára vállalta, de eközben értékesítő partnerből gyakorlatilag munkaadójává vált a termelőnek. Mind a korábban már említett ún. bedolgozó-rendszer, mind a központosított manufaktúra az új, a tőkés viszonyok korai változatának megjelenését példázza, anélkül, hogy egyiket a másik elé helyezhetnénk.

A bővülő termeléssel persze szembeállt az a tény, hogy falun a legfontosabb iparcikkek - mint a ruházat, lábbeli, továbbá a legfontosabb használati cikkek - esetében a parasztság továbbra is önellátó maradt. A falusi piacra tehát bármilyen iparnak betörnie igen nehéz volt. Régi és új együttélésében az utóbbi inkább csak a hagyományos termelés által kihasználatlanul hagyott területekre tudott betelepülni.

Nem véletlen, hogy a legerőteljesebb átalakulást azokban az iparágakban találhatjuk, amelyeknek nem voltak céhes hagyományai. A bányászat és a fémfeldolgozás előrehaladását a hadsereg igényei siettették. Magas tőkeigénye miatt ebben az iparágban csak ritkán jöhetett létre kisvállalkozás. Számos új üzemről hallunk a könyvnyomtatás és az üvegekészítés területén. Utóbbi fejlődését az újonnan feltalált optikai eszközök (távcső, mikroszkóp) készítése is sürgette. A kor vezető iparágának mégis a textilipar számított. Az öltözködésben juthatott kifejeződésre a királyi udvarok, nemesek polgárok luxusa, tekintélyes fogyasztót jelentett a hadsereg s általában a megnövekedett népesség. A különböző szintek persze különböző minőségű terméket igényeltek. A textildolgozás számos bonyolult munkafolyamatból állt (a fonás és szövés mellett a finomítás, festés különféle munkálatai tartoztak ide), de jelentős volt a munkaerőigénye, ugyanakkor egyes részletfolyamatokban nem kívánt nagyobb tőkebefektetést. Az egyes munkafolyamatokat kézzel végezték egészen az ipari forradalom első, XVIII. századi találmányainak megszületéséig (repülő vetélő, jenny-fonógép).

Mind a fémfeldolgozás, mind a textilipar erősen függött a nyersanyag lelőhelyektől. A középkor legkorábbi évszázadaiban valóban mindkettő ott terjedt el leginkább, ahol a nyersanyagot a közelben és olcsón be lehetett szerezni. A fémfeldolgozás központjai - Németország déli része, a Skandináv országok, Dél-Németalföld - a későbbiekben sem tudtak lényegesen elszakadni a nyersanyagforrásoktól. A régi központokhoz legfeljebb Anglia csatlakozott viszonylag új bányászataival. A késő középkor nemesfém-éhsége a bányászatra is rányomta bélyegét. A XV. század végén mélyebbre ásták az aknákat (a tiroli Schwazban 240 méterig is lejutottak), technikai újításokkal növelték a termelést. Egyre tökéletesebb eszközökkel emelték ki a vizet a bányákból, terjedt a magaskohó, amelyben magasabb hőfokra lehetett hevíteni az ércet (a XVII. század elejének magaskohói a Rajna

vidéken 6 méter magasságúak voltak). A bányászat vezető hatalma továbbra is Németország maradt. Itt született meg a kor kiemelkedő bányászati szakkönyve, Georg Agricola (1490-1555) „De re metallica” (Az ércekről, 1556) c. műve, német vállalkozók pénzelték a magyarországi, svédországi, spanyolországi bányákat. Az ezüst mellé fontosságban felzárkózott a réz, majd hamarosan a vasérc is.

A fémfeldolgozással ellentétben a textiliparban, különösen a gyapjufeldolgozás területén már a virágzó feudalizmus korában bizonyos földrajzi változás következett be. A juhtenyésztő vidékek (Hispania, Dél-Itália) meglehetősen hamar átengedték a feldolgozást a távolabbi régiók iparának (Észak-Itália városai, Flandria), esetenként a félkész posztót is ezekbe az országokba vitték finomítani (Angliából például Németalföldre). A termelés zöme nem a városokban zajlott, hanem a már említett falusi háziipar keretei között. A nagy posztótermelő régiókhoz vászonkészítő területek csatlakoztak Flandriában, Nyugat-Franciaországban továbbá Németországban (ezen belül elsősorban Szászországban és Sziléziában). A XVIII. századig a textiliparban nem következett be érdemleges technikai újítás. A termelést csak több alkalmazott foglalkoztatásával, az üzem méreteinek bővítésével lehetett elérni.

A technikai stagnálásért persze nem feltétlenül a feltalálókérv hiánya volt a felelős. A XVI. század végétől vált ismertté a szalagszövőszék, amelyen egyetlen mester akár 10-20 szalagot tudott egyidejűleg megszöni, feleslegessé téve egy sor társ munkáját. Nem csoda, ha e szerkezet terjedését a munkájukat féltő iparosok mindenütt igyekeztek megakadályozni. Bár a szalagszövőszéket minden bizonnyal Németalföldön találták fel, egy változat arról szól, hogy feltalálóját (esetleg csak a bevezetésével kísérletező mestert) Danzig városában társai a Visztulába vetették. Az angol William Lee tiszteletet, aki a XVI. század végén harisnya-kötőgéppel kísérletezett, igyekeztek lebeszélni találmánya használatáról.

Nyugat ipara először a kontinensen belül tudott kitörni zártságából. Elősegítette ezt Európa szemmel látható kettéválása. A bekövetkezett változások éppen azon iparágak hagyományos művelőit sújtották, amelyekben Közép-Kelet-Európa eddig lépést tudott tartani a nyugattal. Erősen lehanyatlott a magyarországi nemesfémbányászat, mivel az arany- és ezüstérc megfogyatkozása miatt drágábban termelte a nemesfémeket, mint azt Amerikából vagy az új bányákból meg lehetett szerezni. Nehezen tudott versenyezni a nyugati termékekkel a régió textilipara, így saját piacán is háttérbe szorult. Eltérő módon tudtak élni a lehetőségekkel Nyugat-Európa országaiban is. A posztóipar alapanyagát, a gyapjút szolgáltató Dél-Itália és Spanyolország teljesen kimaradtak a feldolgozásból, s más országok szállítóivá váltak. A kontinens ipari termelésében évszázadok óta vezető szerepet játszó

Észak-Itália, Németország és Flandria helyére a XVI-XVII. század fordulójától fokozatosan Anglia, Hollandia, Franciaország és Svédország lépett.

Míg az iparban a Nyugat termékkínálata feszegette a korlátokat, addig a mezőgazdaságban a kereslet készített változásokra. A feudalizmus „első válságából” kilábaló Nyugat-Európa növekedésnek induló népességét belső erőforrásokból szinte lehetetlen volt ellátni. A kontinens a késői középkorból ugyanis meglehetősen alacsony hatékonyságú mezőgazdaságot örökölt. A földművelésben a nyomásos gazdálkodás élt tovább (fejlettebb vidékeken a három-, kevésbé fejlett illetve több legelőt igénylő állattenyésztő vidékeken a kétnyomás), amelyben a talajerő visszapótlását elsősorban a pihentetés biztosította (a szántónak vagy egyharmada vagy fele ugaron maradt). A nyomáskényszer megakadályozta, hogy a szántón a gabonafélék mellett más növényeket is műveljenek, a termelés növelésének megszokott módját a művelt földterület kiterjesztése jelentette. A szántóról a jószág nem jutott takarmányhoz, így ellátását a rétek, legelők füve biztosította. Az állandó legeltetés miatt viszont nem képződött elég istállótrágya, s ami volt, annak egy része veszendőbe ment (a szárított szarvasmarhatrágyával sokfelé fűtöttek vagy építkezésnél a vályogba keverték). Legfeljebb a kerteket, és ahol volt, a szőlőt trágyázták.

Ilyen körülmények között természetesen alacsonyak maradtak a hozamok, kevés felesleg képződött. Pedig a mezőgazdaság határozta meg a lakosság túlnyomó többségének életkörülményeit. A hagyományos gazdálkodásban kilenc embernek kellett az agrárszférában dolgoznia ahhoz, hogy egy tizedik megválhasson a mezőgazdasági termeléstől. Ez az arány Európa viszonylag fejlett országaiban is csak a XVIII. század vége felé módosult 1:5, 1:4-re. A XVI-XVIII. században tehát egyes városiasodottabb vidékeket (Észak-Itália, Flandria) leszámítva a lakosság 80-90%-a, Oroszországban és a Balkánon 95%-a a mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.

A mezőgazdasági termelés - bármennyire is megnőtt az igény termékei iránt - fáradságos, kevés hasznot hozó foglalkozás maradt. A kereskedelemben felhalmozódott tőke jó ideig nem érdeklődött utána. Nyugat-Európa nagy részén - ahol a megelőző korszakban felszámolták a földesúri sajátkezelésű gazdaságokat -nem jöttek létre új nagygazdaságok. A tipikus üzemforma a paraszti kisgazdaság maradt, amelyben a munkát a család és esetleg néhány alkalmazott (béres, cseléd) látta el. A termelés elsősorban a saját szükségletet biztosította, a mérsékelt paraszti ártermelés célja nem a haszonszerzés, hanem az adók és a földesúri Járadékok, továbbá a csekély vásárlási igények fedezése volt. Az olcsó paraszti termelés a városi polgárság és az állam érdekeinek egyaránt megfelelt, a kisgazdaságok létét így Nyugat-Európában alig fenyegette veszély. Kivételt Anglia jelentett,

ahol a juhtenyésztés nagy haszna miatt a birtokosok egy része a Tudor korszakié (1485-1603) kezdve igyekezett a parasztok földjét kisajátítani és azt legelővé alá kítani. Az ún. „bekerítések” valóban a tőkés gazdálkodás részét képezték és előse gítették a tőke ún. eredeti felhalmozását, méretüket azonban nem szabad túlbe csülnünk, A forradalom előtt (1455-1637 között) a bekerített földek nagysága kb 300 ezer hektárt tett ki (a művelt terület 2,3%-át). A bekerítések nagyobb hullámi csak a XVIII. században indult meg.

Persze igazságtalanok lennének, ha a XVI-XVIII. században a mezőgazdaságban semmiféle új vonást nem akarnánk észrevenni. A problémát inkább az jelentette, hogy az újításokra törekvő próbálkozások elszigeteltek maradtak s legfeljebb kisebb területek gazdálkodását tudták megváltoztatni. Németalföldön, amely úgysem tudta volna önmagát ellátni élelmiszerekkel, arányaiban visszaszorult a gabonatermesztés (nagyjából a szántóföld felére), s mellé több munkát igénylő, de nagyobb hasznot biztosító termékek kerültek (ipari növények, zöldségfélék). Az állattenyésztés csak kiegészítő ágazat maradt a szántóföldi művelés mellett, ennek ellenére fokozott takarmánynövény termesztéssel igyekeztek javítani a szarvasmarha-állományt, amely a híres holland tejgazdaságok (és a sajt kivitel) alapját adta. Számos haszonnövény került az intenzíven művelt kertekbe, és amikor az európai piac vevő lett rá, a virágkertészetet futtatták fel. Jelképe ennek a tulipán, amely persze egyfajta ízlés változást is feltételezett. A XVII. században szorították ki a nagyvirágú, illattalan virágfajták a korábban oly közkedvelt illatos, de apró virágú, többnyire keletről (nem egyszer oszmán-török közvetítéssel) Európába származott fajtákat.

A XVIII. századig következetes javítási kísérletekkel a mezőgazdaságban csak Németalföldön találkozunk. A németalföldi parasztok fokozott trágyázással, hatékonyabb műveléssel igyekeztek a szántó termőképességét fokozni, aminek nyomán összeszűkülhetett, helyenként eltűnhetett az ugar. A gabonafélék mellett takarmánynövények: pillangósok, répafélék is a szántóra kerülhettek. Az előzőek nitrogént juttattak vissza a talajba, így fokozták annak termőképességét. Tökéletesedtek az állattenyésztés módszerei, terjedt az istállózás. Nyugat-Európa más országaiban (Franciaország északi részén, Németország nyugati tartományaiban) is az ugar bizonyos részét kezdték bevetni, mintegy átmenetként a vetésforgóhoz. Régi és új egymás mellett élése így - ha nem is olyan élesen, mint az iparban - a XVI-XVIII. századi Európa mezőgazdaságában is létrejött.

A növekvő termelés ösztönzőleg hatott a kereskedelemre. Nőtt a különböző gazdasági adottságú, de akár azonos országon belüli területek forgalma, szaporodtak a helyi piacok. Európát a kereskedő-útvonalak sűrű hálózata szötte be. Bár a leggyorsabb és legolcsóbb lehetőségeket továbbra is a vízi útvonalak kínálták, a

XV-XVI. század fordulóján az utazók egyes útvonalakon szárazföldön is képesek voltak akár napi 100 kilométert is megtenni. A XVI. század közepétől jelennek meg az első szállítmányozási cégek, amelyek forgalmukkal egész Európát behálózták. Az európai belső forgalom árucikkei egyre kevésbé szolgálták a luxust, s egyre inkább kapcsolódtak a mindennapi fogyasztáshoz (gabona, jószág, textíliák). A tengerentúli cikkek körében a borsot, a fűszereket a XVII-XVIII. században a cukor, a dohány, a kávé és a tea szorította ki. Láthattuk a kereskedelem jelentőségét az új típusú ipari üzem, a manufaktúra kialakulásában, a kapitalista termelést mozgató tőke felhalmozódásában. A kereskedőket különféle térképek, nyomtatott atlaszok segítették útjaikon. A legnevezetesebb közülük a német Gerhardus Mercator (1512-1594) „Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura” (1595, Atlasz, avagy elmélgedések a világ alkatáról és alkatának rajzolatjáról) elnevezésű kiadványa volt, amelyben a szerzőnek először sikerült elfogadhatóan megoldania a gömb alakú föld sík vetületű térképen való ábrázolását. A XVII. században a kartográfia területén a hollandok kerültek az élre.

A kereskedelem mindemellett nem bizonyult nyugalmas foglalkozásnak. Sem a vízi-, sem a szárazföldi útvonalak nem bizonyultak biztonságosnak. Maguk a szárazföldi útvonalak meglehetősen szűken építettek voltak, a kocsikat rajtuk gyakran fenyegette a tengelytörés, a kerekek elvesztése. Tengeren a viharok fenyegették a kisméretű, főleg a part menti kereskedelemre specializálódott hajókat. De mind vízen, mind szárazföldön gyakori volt az útonállás, a rablás.

Mit tudott hasznosítani a korájuk embere a gazdaság változásaiból? A fejlődéssel járó előnyökkel - úgy tűnik - elsősorban a társadalom régi típusú kiváltságoltjai, a feudális urak élhettek. Nagyobbak, fényesebbek lehettek palotáik, színesebbek, finomabbak ruháik, kényelmesebbek bútoraik. Az abszolút uralkodók szinte hihetetlen fényűzéssel vették körül magukat. Ezzel próbálták kifejezni megingathatatlan hatalmukat. Komoly szerepet kaptak az ipari termelésben az egyház és a helyi nemesség megrendelése is. Rómában egyedül a XVI. században 54 templomot, 60 palotát, 20 nyaraló kastélyt, 3 vízvezetékét és 35 közutat építettek (amellett, hogy ugyanezen időben 50 ezer ember számára épült lakás). Javultak a polgárság életkörülményei is. Ha az egyes mesterségekben a céhek ellenezték is az újításokat, a polgár munkájában nem nélkülözhetette a tökéletesebb szerszámokat, mindennapi életében a kényelmet biztosító berendezést, ruházatot. A városlakók általában a nemesi életmód és viselet utánozóivá váltak, a kortárs előkelők nagy megbotránkozására. A kor gyakori öltözködési előírásai (uralkodói vagy helyi rendeletek formájában) alig győzték tiltani az alsóbb társadalmi rétegek tagjainak, hogy a csak a kiváltságosok részére engedélyezett ruhadarabokat visel-

A társadalom javarésze azonban valószínűleg semmit sem profitált a változásokból. A lakosság jelentős része könnyen úgy érezhette, hogy nincs rá szükség abban a világban, amely alig tudja megélhetését biztosítani. Európa népessége a korszakban nem tudott egyetlenes növekedést elérni. Míg a kontinens lakossága az 1500 körüli 70-80 millió főről 1600-ra nagyjából 100-110 millióra emelkedett (38-43%-os növekedés), addig a következő évszázadban legfeljebb 10 millió fővel gyarapodott (110-120 millióra, 8-10%-os növekedés), hogy majd aXVIII. század új népesség-növekedésével elérje a 185-190 milliót (újra 58-68%-os növekedés egy évszázad alatt). A fellendüléseket háborúk, éhínségek, járványok okozta visszaesések törték meg. A XVII. század látványos megtorpanását több gazdasági, politikai és társadalmi tényező együttes hatása váltotta ki, ezekkel a későbbiekben külön foglalkozunk. 1571-74 között a hosszú, hideg telek és a csapadékos nyarak vezettek rossz terméshez és éhínséghez, de hasonló jelenséggel még 1771-72-ben is találkozunk. Gyakran söpört végig Európán egy-egy újabb pestisjárvány (1596-1602, 1647-1652, 1708-1711), továbbá sok áldozatot szedtek más betegségek, így a himlő is. Németország lakossága, amelyet 1620-ban 16 millió főre becsültek, 1650-ben már csak 10 millióra rúgott (38%-os csökkenés), hogy majd csak a következő évszázadban érje el a korábbi nagyságot (1740-ben kb. 18 millió fő). Spanyolország lakossága az 1596-1602-i és az 1647-1652-i pestisjárványok következtében az 1590-i 8,5 millió főről 1650-re 6,5 millióra csökkent (24%). Észak-Itáliában 1650-ben 10%-kal éltek kevesebben, mint 1600-ban. A helyi adatok még megdöbbentőbbek. Németországban a harmincéves háború a városi lakosságot 33%-kal, a falusit ezzel szemben 40%-kal vetette vissza. (A korszak háborúiban a városokat még mindig jobban meg lehetett védeni a pusztítástól, mint a falvakat.) Mecklenburg, Hessen, Württemberg tartományok veszteségét 60-70%-osra becsülik. A gazdag kereskedőváros, Augsburg 1618-i 45 ezer lakosából a háború végére 17 ezer maradt.

Nem volt könnyű az életben maradottak sorsa sem. A parasztság jó része rendkívül ritkán tudott iparcikkeket vásárolni, ami - néhány szerszámot vagy edényt leszámítva - luxusnak minősült számára. A bérmunkások helyzetén az rontott, hogy az árforradalom idején a bérek emelkedése elmaradt az árak növekedése mögött. Az élelmiszerárak ingadozása azonban még az általános tendenciákon is túltett. Egy-egy inséges évben a gabonaárak a megszokott ár négyötszörösére is felszökhetnek. Modern számítás szerint 1600 körül az európai lakosság egyharmada a létminimum határán élt. Elszaporodtak a csavargók, koldusok, akik csapatokba verődve járták az országokat, hogy megélhetést találjanak. Ennek a belső vándorlásnak a méretei nem ismeretesek, akárcsak a korai kivándorlásé sem. Egyes feltételezések szerint már a XVI. században 1 millió fő hagyta el

Európát, hogy Amerikába telepedjék át. Máskor vallási okokból kellett a lakosok-mtk hazájukat elhagyni. Spanyolországot a zsidók, mórok, moriszkók (utóbbiak kikeresztelkedett arabok) üldözése egyedül 1609-1614 között mintegy 250 ezer tikosától fosztotta meg, Franciaországból 1569-1575 között nagyjából 350 ezer hugenotta menekült a szomszédos országokba.

Az állandó háborúskodások, járványok, ínségek következtében szegényesebbé vált a táplálkozás. A késői középkor jelentősebb húsfogyasztását a gabonafélék új terjedése váltotta fel. A növekvő lakosság és sűrűsödő településhálózat miatt (csökkent az erdőben, mezőkön gyűjtögethető kiegészítő táplálékok köre. Az Újvilág által felkínált olcsó táplálékot nyújtó növények, a kukorica és a krumpli csak lassan terjedtek Európában (a lakosság különösen az utóbbi művelésétől idegenkedett).

Európa gazdasági expanziója és a gazdaság új jelenségei egyelőre a kontinensen nem jártak együtt olyan változásokkal, amelyek új korszak kezdetére utaltak volna. Az új, a tőkés termelésre jellemző vonások együttéltek a feudális viszonyokkal, sőt, viszonylag elenyésző számuk miatt nem zavarták meg azok létét. Rontot-lák az új jelenségek térhódítását az Ókontinens széttagoaltsága, gazdasági különbözőségeit is. A gazdaság állapota tehát aligha indokolja, hogy új korszak kezdetéről beszéljünk.

1/4. A rendi társadalom rendíthetlensége

A XVI-XVIII. századi európai társadalomban kétségtelenül folytatódott a korábbi évszázadok átalakulása, felerősödtek a régi struktúrát feszegető folyamatok, amelyek helyenként a nyílt konfliktusig jutottak el. Még a régi, feudális társadalmi szerkezet áttörésére is találunk példát (Hollandia, Anglia). Európa nagy részén azonban e folyamatok - a gazdasághoz hasonlóan - nem jutottak el az alapvető változásokig. A társadalmi tagozódást továbbra is elsősorban a származás és a vele járó esetleges kiváltságok (előjogok) birtoklása határozta meg és nem a vagyoni helyzet. Az egyén egész életsorsát, esélyét a boldogulásra eldöntötte, hogy milyen családba született. Egyúttal eldőlt megélhetésének sajátos formája is. Hiszen születésének megfelelően szerezhetett tulajdont (földbirtokot), választhatott foglalkozást, vállalhatott munkát vagy politikai-társadalmi tevékenységet. A születés határozott arról is, hogy a kortárs milyen megbecsülésre számíthatott. A korábbi évszázadok rendi társadalma élt tehát tovább, amelyben a lakosság rétegei következetesen elhatárolódtak egymástól. Talán még nehezebb volt az átlépés egyik csoportból a másikba, mint korábban. Az alulról induló áttörési törekvéseket a

hatalomnak eddig jórészt sikerült megghiúsítania, ugyanakkor védte azokat is, akiket a lesüllyedés veszélye fenyegetett. Azok a modern jelenségek tehát, amelyek vagyoniilag differenciálták a lakosságot, Európa nagy részén egyelőre nem tudták döntő módon befolyásolni a társadalmi fejlődést. Ezt a mozdulatlanságot igyekezett támogatni az abszolutisztikus államhatalom is, mivel a társadalmi rétegek szigorú elkülönültsége csökkentette a konfliktusveszélyt.

Európa különféle régióiban a koraújkor évszázadai eltérő fejlődési sajátosságokkal köszöntöttek be. A perifériák, így a skandináv országok, a Mediterráneum félszigetei (Itália, az Ibériai-félsziget), Közép-Kelet-Európa térsége (amelybe hazánkat is sorolhatjuk) végül Kelet-Európa (elsősorban az Oroszországhoz tartozó területek) fejlődése mind megannyi különlegességgel rendelkezett. Tárgyalásunk folyamán természetesen ezekről sem feledkezhetünk meg. A történelmi fejlődés élvonalát azonban ezekben az évszázadokban is Nyugat-Európa, sőt, a valóságban annak is egy viszonylag szűk térsége szolgáltatta, amit a történetírásban szokás centrumnak nevezni. Franciaországot, Németalföldet, Németország nyugati tartományait, Észak-Itáliát, s mindenekelőtt (bár földrajzilag perifériának számítana, s történetileg is meglehetősen egyedi fejlődési vonulattal rendelkezik) Angliát szokták ebbe a régióba sorolni. Ez a térség határozta meg Európa fejlődési irányát, a „feudalizmus első válságából” való kitörési kísérletet, a felfedezéseket, a gazdálkodás tőkés kezdeményeit. Rajtuk keresztül mutatjuk be a társadalom legalapvetőbb sajátosságait is.

A társadalom legnépesebb csoportját - még ebben a viszonylag fejlett térségben is - a parasztság alkotta. Számbeli fölénye ellenére ez az osztály nem tudott magának megbecsülést kivívni. A társadalom aljára szorult, politikai képviselethez csak kivételes esetekben juthatott (mint a skandináv országokban), de voltaképpen helyi szervezkedéseit (a faluközösségeket) sem tudta a társadalommal elfogadtatni, s arra is csak ritkán nyílt alkalma, hogy szociális törekvéseit a társadalom többi osztálya előtt törvényes keretek között nyilvánosan kifejtse. Az új korszakban hagyományos közösségei is bomlásnak indultak, a faluközösségek összetartó ereje csökkent. A felsőbb rétegekben számos előítélet élt a parasztsággal szemben, azok a források, amelyekben róluk írtak, gyakran ostobának, lustának állították be tagjait. A társadalom nem méltányolta a kevés szakértelmet és alacsony technikát igénylő paraszti munkát. Művelőjét szellemileg alacsonyabb rendűnek vélték, a hosszú téli napok erőgyűjtését pedig lustaságnak.

Európa parasztsága mindenestre ígéretes tendenciákkal lépett be a koraújkorba. A jobbágyság a kontinens országainak jelentős részében már a korábbi évszázadokban felszabadult személyi kötöttsége alól, s a pénzjáradék fizetésére áttérve mentesült a munkajáradék terheitől, míg terményjáradéka lényegesen

csökkent. A történeti szakirodalom a XIV-XV. század tárgyalásánál gyakran emlegeti a „jobbágyság végét” (angolul: end of villeinage), holott a valóságban a jobbági függés nem szűnt meg, csak enyhébb változata került előtérbe. Érvényben maradtak a szolgáltatások, a paraszt földhasználatát, a munkaerejével való szabad rendelkezést korlátozták. A paraszti rétegek új elnevezése többfelé utal a pénzjáradék - cenzus - dominanciájára: censitaire Franciaországban, Zinsbauer Németországban. Mivel a paraszt jobbágyként telkére használati joggal rendelkezett, így földesura földjén szinte örökbérlővé alakult át, aki Nyugat-Európa egyes országai-ban (Franciaország, Németország nyugati tartományai, Lombardia) később tulajdonjogot is szerezhetett földjére.

Összességében véve kedvező hatást gyakorolt a parasztságra az árforradalom, mivel az általa fizetett pénzjáradék reálértéke a mezőgazdasági árak növekedése következtében csökkent. (Igaz, a terményjáradék felértékelődött, és ahol a földbirtokosok csak most adták át parasztjaiknak volt majorságukat, ott részes bérletben terményjáradékot kértek.) A jogi helyzet javulása ugyanakkor erős vagyoni differenciálódással kapcsolódott össze. A paraszti munka termelékenységének alacsony szintjéről és az időjárás okozta kockázatairól korábban szoltunk. Súlyos teher volt még a paraszti földek elaprózódása is, amely elsősorban ugyancsak a szegényebbeket sújtotta (okát az örökösödési szokásokban találjuk meg). A parasztok többsége mindennapos megélhetési gondokkal küzdött, napszámos munka vagy háziipari tevékenység vállalásával próbálta ellensúlyozni elszegényedését. A kiskgazdaságok közül sok tönkrement, gazdáik akár földjüket is elveszíthették. A sűrűn lakott vidékek (Flandria, Észak-Franciaország, Lombardia, a Rajna mente) fölös paraszti néprétege nemigen tudott hova vándorolni nyomorúsága elől.

Ugyanakkor egy - nyilván szűkebb - középparaszti réteg szerencsésen tudta kihasználni a piaci viszonyokat s az árforradalom során emelkedő gabonaárak kedvező hatását. Ez a réteg feleslegét cselédek, napszámosok foglalkoztatásával tudta növelni. Ők szerezték meg az elszegényedettek földjét, s vagyonukat az örökösödés szigorú szabályozásával valamint céltudatos házassági politikával is védelmezték, növelték. A legvagyonosabb parasztok szinte monopolizálták a falu vezető tisztségeit, s mind kevesebb beleszólást engedélyeztek a falu ügyeibe a közösség többi tagjának.

Az európai régiók fejlődési különbségei persze a parasztság sorsában is eltérő tendenciákra vezettek. Franciaországban és Németország nyugati tartományaiban a parasztság gazdaságilag megerősödve került ki a koraújkor századaiból, sorsába a földesurak már nemigen szólhattak bele. Flandriában a parasztság termékváltással használta ki a sűrű városhálózat nyújtotta előnyöket: zöldséget, gyümölcsöt, tejterméket szállított a piacra. Változatosabb termelése bevezetője lett a moder-

nebb művelési módszereknek, így a vetésforgóknak. Dél-Franciaország parasztsjai bortermelésüket állították a piac szolgálatába. A francia parasztság különben az 1620-1630-as évektől kötelezettségeinek javarészét már nem a földesúrnak, hanem az államnak teljesítette (részben a taille nevű adó, részben a közvetett adóilletékek formájában). Ezzel szemben Spanyolországban az arisztokraták által létrehozott nagyhatalmú juhtenyésztő társaság, a Mesta kiszorította földjükről a parasztokat, amivel általános elszegényedést okozott. Angliában a forradalom utáni száz év bekerítéseinek hatása felmorzsolta a parasztságot mint osztályt. Az újonnan kialakuló nagybirtokokat bér munkával művelték. Ezzel éppen ellentétes a kelet- és kelet-közép-európai fejlődés, amelyben a parasztság jobbágyi függése erősödött meg. (Erről a fejlődésről később külön szólunk.)

A társadalom legtekintélyesebb osztálya továbbra is a nemesség maradt. Számbeli aránya persze aligha indokolta volna ezt a szerepet. Néhány periférikus országot kivéve összlétszáma legfeljebb a lakosság 1-2%-át érte el (a kivételek közül Lengyelországban a lakosság 8-10%-a, Spanyolországban és Magyarországon 5-5%-a volt nemes). A nemesség befolyását kiváltságainak és földbirtokainak köszönhette. E kiváltságok legfontosabbja az volt, hogy a birtokos osztály Európa legtöbb országában egészen a XVIII. század végéig nem fizetett adót. A nemesi születés hivatali tisztségekre, katonatiszti pályára, egyházi méltóságokra jogosított, a nemes megélhetését ugyanakkor a birtokán élő parasztoktól (jobbágyoktól) szedett járadékból igyekezett biztosítani. Előjogai folytán részesült a birtokán folytatott mesterségek és az ott átmenő kereskedelem hasznából.

A koraujkorban a nemesség minden eszközzel arra törekedett, hogy korábban szerzett kiváltságait megőrizze. Többnyire sikerült elhárítania azokat a kísérleteket, amelyeket az állam megadóztatása érdekében kifejtett. I. Miksa császár birodalmi reformjának (1495) nemesi adóterve, amely általános vagyoadót kívánt bevezetni, megbukott. Machault d'Amouville terve a huszad nevű nemesi adó bevezetésére (1749) Franciaországban ugyan eredménnyel járt, de a nemesség jövedelmeit tekintve a parasztsághoz képest aránytalanul kevés adót fizetett. Sikerült a nemességet a közvetett adók és a tartományi kivetések fizetésébe (ilyenek különösen Dél-Franciaországban voltak) is bevonni.

A földtulajdonjog a feudalizmus korábbi évszázadaiban nem biztosította a földesúr kizárólagos földbirtoklását. A nemesi földön is érvényesültek az uralkodó felségjogai (a birtokos családjának kihalta, a birtokos felségárulása esetén a föld visszaszállt a koronára), de érvényesült a jobbágyok földhasználati joga is telkiállományukra. A koraujkorban a nemesség monopolizálni kívánta a földbirtoklást egyrészt a nem-nemesi (polgári) földvásárlás megakadályozásával, másrészt a jobbágyok használati jogának kétségbevonásával. Brandenburgban 1653-

ban iktatták törvénybe, hogy nemesi birtokot csak fejedelmi beleegyezéssel lehet nem-nemes személynek eladni, de az utóbbi akkor sem rendelkezhet a nemesi birtokosok előjogaival (nem vehet részt a kerületi- és a tartományi gyűléseken, nem tarthat úriszékot, azaz nem bíraskodhat parasztjai peres ügyeiben, nincs kegyúri joga a birtokon lévő egyház - parókia - felett, nem vadászhat). Csehországban 1680-ban erősítették meg a nemesség jogait, a földbirtoklás jogát is beleértve. Lengyelországban az 1767-1768-i országgyűlés a földtulajdonra vonatkozó kizárólagos jogot a nemesség kardinális jogai közé sorolta. Földbirtok monopóliumot adott a nemességnek az 1785-i kiváltságlevél Oroszországban is.

A parasztság földhasználati jogának megkérdőjelezése nehezebben mérhető le a törvények betűjén, hiszen a feudális jog ezt általában nem foglalta írásba. Realizálására azonban Európa-szerte nemigen találunk más példát az angliai bekerítéseken kívül (ezek hátterében pedig nem a nemesi jogok megerősítése állt, hanem éppen a tőkés gazdálkodás bizonyos elemeinek megteremtése). A paraszti földek kisajátításának lengyelországi vagy kelet-németországi példái ritkán teljesek: csak a föld egy részére vonatkoztak, hogy a maradék telkiállományon a birtokos elegendő munkaerőt találjon majorsága megműveléséhez. A birtokosok ilyenirányú kísérleteinek azonban végül a felvilágosult kormányzatok vetettek véget.

Több-kevesebb sikerrel járt a nemesség a magasabb állami (katonai) és egyházi tisztségek monopolizálásában. Lengyelországban a király bármely világi vagy egyházi főhivatalt csak hazai születésű nemesnek adományozhatott. Brandenburgban 1620-ban a hadsereg valamennyi tisztje hazai születésű nemes volt (a harmincéves háború azután néhány tehetséges nem-nemesi személyt is tisztii álláshoz juttatott). Franciaországban az állam különféle jövedelmező állásokat teremtett nemesei számára. Az 1770-es években a parlamentnek nevezett igazságszolgáltatási testületek magasabb tisztségeit kivétel nélkül nemesek töltötték be, 1781-ben az elit egységek tisztii állásához a jelöltnek ősei nemességét négy nemzedékre visszamenőleg kellett igazolnia. (Ezzel a követelménnyel a frissen nemesítettek, ún. taláros nemeseket zárták ki a szóban forgó állásokból.) 1789-ben Franciaország 139 püspöke kivétel nélkül nemes volt. A nemesség tehát látszólag korlátlan befolyással rendelkezett a társadalomban, s akaratát az államra is rá tudta kényszeríteni.

A valóság azonban mégis más volt. A XVI-XVIII. század nemessége több vonatkozásban különbözött a megelőző évszázadok azonos osztályától. Az abszolút államhatalom kiépítése csakis a nemesség politikai befolyásának rovására mehetett végbe. Nemcsak a birtokosok korábbi territoriális majd rendi törekvéseinek szabott gátat, hanem - a rendi gyűlés mellőzésével - akadályozta bármilyen politikai törekvésüket is. A nemes, ha állami szolgálatba lépett, hivatalnokká vált, aki

az állam érdekeinek képviselőjére kényszerült, akár saját osztályával szemben is. Megváltozott katonai feladata is. Az új hadviselés képzett tiszteket igényelt, ennek mesterségét a nemes ifjúnak külön iskolában kellett elsajátítania. Végül: Nyugat-Európában a sajátkezelésű gazdaságok korábbi felszámolásával elveszett a nemesség gazdaságirányító funkciója, meg kellett elégednie az árforradalom óta csökkenő értékű pénzjáradék begyűjtésével. A kimondottan polgári jellegű tevékenységek - iparúzés, kereskedés - felvállalását sok országban törvény tiltotta a nemesség számára (Franciaországban még birtokának termékeivel sem üzletelhetett).

A funkciók összeszűkülése következtében meglehetősen bizonytalanná váltak a nemesi jövedelmek. A nemességet - ha lehet - még erősebb belső tagozódás, differenciálódás sújtotta, mint a parasztságot. Az osztály alján a többségben lévő, teljesen elszegényedett vidéki kismemesek álltak, akiknek öntudatát szinte már csak kiváltságaik éltették. Sokszor a katonai pályára való lépésükhöz (pontosabban egy-egy tiszt állás elnyeréséhez) is komoly összeköttetésre volt szükségük. Az arányaiban elenyésző főnemesség növekvő fényűzését - saját jövedelmeinek fogytával - már csak állami támogatásból (segélyekből, járadékokból) nyert kiegészítéssel tudta fedezni. Az államtól függővé vált arisztokrácia tényleges hatalmi igények helyett megelégedett a reprezentációval. A feudális korból átöröklött látványos lovas ünnepek, vadászatok mellett ebben a kultúra: a színház, a zene és más művészetek támogatása is helyet kaphatott. A kor nemessége - amelyben az elszegényedett vidéki elemek domináltak - ennek ellenére nem volt nevezetesen műveltségéről, néhány kiemelkedő képviselőjét leszámítva a többség iskolázatlan, életmódjában, szórakozásaiban is meglehetősen bárdolatlan maradt.

Számos helyi jellegzetességgel találkozhatunk a nemesség esetében is. Franciaországban az eredeti nemesség (a „vér” vagy a „kard” nemessége) az újonnan felkapaszkodott („talárosok” vagy a „ruha” nemesei) csoportjától is igyekezett elkülönülni. Ezért is tiltották a nemest a polgári foglalkozástól. Angliában ezzel szemben a köznemesek (gentlemen) rétege nyitott volt, az ide való bekerülés elsősorban vagyoni feltételhez volt kötve, s a zömében polgári eredetű újnemesség (gentry) földbirtokosként kezdeményezőjévé vált a bekerítéseknek. (Angliában a meggazdagodott parasztság előtt is nyitva állt a gentry rétegbe vezető út.) Spanyolországban és Lengyelországban a főnemesség (grandok illetve mágnások rétege) teljesen kiszorította a hatalomból a köznemesi réteget (hidalgók illetve a szlachta), az utóbbi helyen az államhatalmat is befolyása alá kényszerítve.

Politikai szerepének visszaszorulását a nemesség nem mindenütt tűrte békésen. A XVI. század rendi gyűlésein sokfelé szembekerült az államhatalommal, míg a XVII. században szaporodó nemesi felkelésekről hallunk (1601 Anglia, 1618 Csehország, Ausztria, 1626 Katalónia, 1650-1653 a hercegek Fronde-ja Franciaor-

szágban). A XVII. század közepétől azonban ezek a mozgalmak megszűntek, mintegy azt tanúsítva, hogy a nemesség beletörődött a funkcióváltásba.

A feudális társadalomnak mindig is sajátos rétege volt a polgárság. Tagjai kiváltságosok, akik kiváltságaik ellenére termelő munkát végeztek, ugyanakkor termelők, akik nem húzódhattak vissza az önellátás azon szintjére, amely a parasztságot jellemezte. A piacra voltak utalva, hiszen az egyes polgár saját mestersége művelésével az ipari áruskálának csak szűk szeletét állította elő, ezen kívül majdnem mindent - mezőgazdasági és ipari termékeket - a piacról kellett beszereznie. (A városi polgárság - kézműves foglalkozása ellenére - nem szakadt el teljesen a mezőgazdasági termeléstől. A város körüli kertövezetben mindenki megtermelhette a háztartáshoz szükséges zöldségfélét - bab, borsó, káposzta -, s a kedvező éghajlatú területeken gyakoriak voltak a városi szőlők. A városi polgár házához is hozzátartozott bizonyos jószágok - baromfi, disznó - tartása.)

A polgárságot a középkor gazdálkodásának változásai is érzékenyebben érintették, hiszen azoknak részben kezdeményezője volt. E változások a városi lakosság különböző rétegeire eltérően hatottak. A céhes iparosok termelési monopóliumuk megőrzésére törekedve ellene szegültek az átalakulásoknak. Akadályozták a városban a céhen kívüli termelést, megnehezítették a felvételt testületükbe, s ezáltal összeütközésbe kerültek a céhbe bejutni akaró öreglegényekkel, akik lassan bérmunkásokká váltak.

A régi keretek széttrésésére a kereskedő-patríciusok törekedtek leginkább. A kereskedelem, pénzkölcsönzés kevésbé volt kitéve a középkori város szigorú szabályozásainak, így több lehetőséget nyitott az egyéni kezdeményezéseknek. Kereskedők vették fel a kapcsolatot a vidék háziiparával (s lettek kezdeményezői a születő manufaktúráknak), közülük kerültek ki a pénzkölcsönzők-bankárok, akiknek haszonszerzését semmiféle gazdasági előírás nem korlátozta. A patríciusréteg igyekezett magához ragadni az egyes városok irányítását is. Ahol ez eredménnyel járt - éppen a legnagyobb kereskedővárosokban - ott sikerült a középkori kötöttségeken (így a céhmonopóliumon is) enyhíteniök. A gazdagodó patríciusréteg vagyona messze meghaladta az átlagos nemesekét. Kölcsöneiket uralkodók, arisztokraták is szívesen fogadták. Ehhez a gazdasági tevékenységhez a patríciusoknak mégsem sikerült megfelelő társadalmi és politikai befolyást szerezniök. Az abszolutizmus, amely ebből a szempontból háttérbe szorította a nemességet, nem adott tehetőséget a polgárság bekapcsolódására a politikai életbe.

A polgárság érvényesülésének legjárhatóbb útja a nemesi cím megszerzése volt. Hivatali tisztségekkel, az uralkodóknak nyújtott kölcsönökkel, de akár közvetlen vásárlással lehetett nemesi címet szerezni. A polgári foglalkozás sok országban érvényes tilalma azonban ezekre az újnemesekre is vonatkozott. A nemesség

vált egykori polgár így visszavonult a gazdasági tevékenységtől, pénzét föld- és házvásárlásba fektetve igyekezett hasonlítani a régi nemesekhez.

A koraujkori nemesség törekvéseinek, kiváltságaiért folytatott harcának az igazi vesztese így nem a fizikai létében meggyötört, de amúgy a társadalom továbblépésére hatástalan parasztság lett, hanem a polgárság. Kétséges értékű az a támogatás is, amit ez a polgárság az abszolút államtól kaphatott. A német territoriális fejedelmek előszeretettel szabdalták meg a városok jogait. 1448-ban rántották alávetettségbe Berlint Brandenburg Hohenzollern-családból származó örgróf-jai, 1488-ban nyirbálták meg ugyanők az összes brandenburgi város kiváltságait. Nürnberg és Strassburg 1552-ben szinte egyszerre kértek védelmet V. Károly császártól, az előző az ottani Hohenzollern várgrófok önkénye, az utóbbi a francia király bekebelezési kísérlete ellen. A császár természetesen egyiküket sem tudta megvédeni. A jövő fejlődés hordozóinak, a polgároknak hosszú ideig kellett megvívniuk harcukat a nemesekkel és az abszolút államhatalmakkal. A városi közösség veszteségéért a gazdag polgárok, a patríciusok egyénileg próbálták magukat kárpótolni a nemesi címek említett vásárlásával, hivatalon keresztül való megszerzésével.

Természetes, ha a polgárság jelentős részét a nemesi címre törekvő osztályos társak passzivitása nem elégítette ki. A polgárságot szorította az a feszültség, amely közte és az elszegényedett, de kiváltságokkal rendelkező kisenemesség között fennállt, kényelmetlennek érezte, ha városa magánföldesúri vagy egyházi fennhatóság alatt állt, s csak bizonyos ideig elégedett meg azzal a támogatással, amelyet az abszolút állam nyújtott számára. Idővel tehát csatlakozott azokhoz a mozgalmakhoz, amelyek a régi struktúra lazítására, esetleg teljes felszámolására törekedtek.

A koraujkor rendi tagozódású társadalmá persze nem tudott kitérni a korszak nagy változásai elől. A piaci viszonyok előtérbe kerülése, a pénzforgalom valamennyi társadalmi osztályban erős differenciálódáshoz vezetett. A parasztságon belül kiemelkedő, már-már vagyonosnak is nevezhető gazdag-paraszti réteget, az uralkodói udvarok fényében sűtkérező arisztokratát, a városi patríciust egy világ választotta el a földnélküli zsellértől, a mindjobban értékét veszítő pénzjáradékából élő vidéki nemből, a városi plebejus elemektől. A gazdasági élet új vonásai tehát a vagyoni tagolódás megindulásához, máshol erősödéséhez vezettek. Kétségtelen, hogy ez az újfajta tagozódás sokfelé vezetett új típusú ellentétekhez. A falusi szegénység sokfelé próbált részt szerezni a gazdag parasztság vagyonából, a városi plebejus elemek helyi mozgalmakban lázadoztak a céhes-mesterek és a patríciusok ellen, a vidéki kisenemesek látványosan irigyelték az arisztokraták szerencsését. A társadalom rendi felépítettségének erejét mutatja, hogy ez az újfajta tagozódás egyelőre mégsem tudta felbomlasztani a rendi kereteket.

1/5. Európa perifériái

„Európa szerencsésebb régióinak módjában áll, hogy az újkor kezdetét af-féle sikerdátumokkal jelöljük, mint 1492 - Amerika felfedezése. Kevésbé szerencsés régiók katasztrófa dátumokkal kezdik, mint 1526 - Mohács és a Habsburgok”. E mondattal indítja a közelmúltban elhunyt magyar történész, Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” című tanulmányának koraújkori fejezetét. bár az idézett mondat elsősorban Magyarország balszerencséjére kívánja felhívni a figyelmet, a tanulmány egészéből nyilvánvalóvá válik, hogy hazánk Európa kevésbé szerencsés régiójának csak egyik országa - bár katasztrófája, az 1526-i mohácsi vereség egyedi jelenség -, fejlődése, az abban mutatkozó sajátos-

osságok egy egész régióra érvényesek. Szűcs Jenő három régiója: Nyugat- és Kelet-Európa, valamint az e kettő közé ékelődött közép-kelet-európai térség. Kontinensünk persze - mint említettük -nemcsak ebből a három „régióból” áll, hanem Észak- és Dél-Európa - földrajzilag periférikusnak számító - más sajátos fejlődésű térségeiből is. Az egyes európai perifériákat illetően viszont nemigen tudnánk közös jellemvonásokat felsorolni. A középkorban valamennyiükben kiépült valamiféle feudális rendszer, a legfejlettebb nyugati országokhoz viszonyítva azonban a peremvidékek eltérései gyakran

elmaradottságot sugallnak. De még ez az első pillanatban feltételezett elmaradottság, is csak viszonylagos, hiszen az eltéréstől nem feltétlenül következik annak előjele. A mediterrán peremvidéken található észak-itáliai városok a XV. század végéig Európa vezető gazdasági-politikai tényezői közé tartoztak, XVI. századi megtorpanásukat, majd a XVII. században meginduló hanyatlásukat aligha lehetett volna előre megjósolni. Ugyanakkor Dél- és Közép-Itália agrárvidékei már a virágzó feudalizmus századaiban sem sokat profitáltak Észak fejlettségéből. Ha léteztek is kereskedelmi kapcsolatok a félsziget két végpontja között, azokat Észak diktálta, kisajátítva Dél gyapjútját, élelmiszerét. A déli társadalom alapvetően feudális maradt, államai (Nápolyi Királyság, Szicília) megmaradtak idegen függésben (a XVI. század elején ez a Habsburgok uralmát jelentette).

Látványos felfutása, és rövid nagyhatalmi szerepe ellenére - az európai fő fejlődési tendenciát tekintve - periférikus ország maradt az Ibériai-félsziget két királysága, Spanyolország és Portugália is. A természeti adottságok nemigen kedveztek annak, hogy tartósan vezető szerepet játsszanak Európában. A félsziget nagy részén - ezen belül is elsősorban a Franciaország irányában kapcsolatot kínáló északi felén - sivár, lakatlan hegyvidék terpeszkedik. A népsűrűség ennek következtében eleve nem lehetett magas. A félsziget iparának nyersanyagot leginkább a gyapjú szolgáltatott, de ezt - mint láttuk -, zömében külföldre vitték feldolgoz-

ni. A muzulmánokkal folytatott évszázados háborúskodások, a felszabadulás felett érzett öröm következtében a politika alárendelte a gazdaságot. A mórok (gyakorlatilag minden muzulmán), majd a moriszkók (a kikeresztelkedett arabok) kiűzése (az előzőre közvetlenül a reconquista befejezése után, az utóbbira 1609-1611 között került sor) komoly veszteséget okozott Spanyolországnak.

Skandinávia érdekes régiója Európának. A középkorban nem játszott érdemleges szerepet a kontinens történetében. Az északi országok háborúskodásai majd uniói (mint az első norvég-svéd unió Magnus Eriksson /1319-1363/ király alatt vagy az 1397-i kalmari unió, amelyben - egy és egynegyed évszázadra - létrejött a norvég-dán-svéd nagyállam) legfeljebb a Hansa városoknak okoztak fejtörést. Az alacsony népesség, a hatalmas földterületek gyengébb és lazább szerkezetű feudalizmushoz vezettek, mint a kontinens belső fekvésű országaiban. Nem alakulhattak ki a kontinensre jellemző nagybirtokok, a nemesség így nem tudott olyan erőt szembefordítani az uralkodói hatalommal, mint másutt. Ritka és gyenge maradt a városok hálózata is, szabad teret engedve az uralkodói hatalomnak. Svédországban a szabadságát megőrző parasztság renddé tudott fejlődni, s képviselőt nyert a rendi gyűlésben. Ez a sajátos társadalmi és politikai szerkezet eredményezte, hogy Svédország a koraujkorban nagyhatalmi szerephez jutott, s a harmincéves háborúban a Németország sorsát meghatározó hatalmak sorába léphetett.

A tőlünk távolabbi perifériák sorsával természetesen a későbbiek során még foglalkozunk. Számunkra azonban kétségtelenül annak a periférikus régióknak a története a legfigyelemreméltóbb, amelybe hazánk is tartozik. Szűcs Jenő Közép-Kelet-Európában talált helyet történetünknek, korábban azonban a történészek sokáig egyszerűen Kelet-Európába sorolták hazánkat. Ez a fejlődési modell az Elba folyónál húzta meg Európa nyugati és keleti felének határvonalát. A második világháború utáni marxista történetírás pedig szívósan kitarzott ezen felosztás mellett, mert ezzel bizonyíthatta a keleti tömb történeti egységét, bizonyíthatta Oroszország európaiságát.

A marxista történetírás - a korábbi eltérésekre inkább csak utalva - a XV-XVI. századra datálta a kontinens két fele közötti fejlődésbeli különbségek érvényesülését. A döntő szerepet ebben is a földbirtokosok saját kezelésű gazdaságainak kiépítésében, a robotmunka fokozásában és a jobbágyság személyi függőségének újra megjelenésében (Engels megfogalmazásában „zweite Leibeigenschaft”, amit második jobbágyságként fordítottak magyarra) látta. Ez a fejlődésbeli megtorpanás nem zárta ki, hogy a térség országai a későbbiekben a kapitalista fejlődés útjára lépjenek (a kapitalizálódás porosz útjának formájában). A kutatás a fejlődés azonos jeleit kereste az Elbától az Uráliig, egyes helyi jelenségeket felnagyítva, általáno-

SÍTVÁ, másokat egyszerűen negligálva, mert nem fértek bele az ideológia által su-gallt képbe.

Igazságtalanok lennének persze, ha elfeledkeznénk arról, hogy a kutatás az 1950-es, 1960-as években is megpróbált differenciálni e hatalmas térség országai között. Szabó István a „második jobbágyság” elnevezést helytelenítette, mert Magyarországon a XVI. századig a jobbágyság eredeti formája sem szűnt meg. (A leibeigene kifejezés eredeti német változatában nem is minden jobbágyot, hanem csak a személyükben is alávetett, ún. kötött jobbágyokat jelentette.) Szabó István magyarországi vonatkozásban „örökös jobbágyságról” (perpetua rusticitas) beszélt. Mások saját országuk viszonyait igyekeztek megkülönböztetni a szélsőségesen robotoltató keleti német, baltikumi és lengyel, vagy a jobbágyokat szinte rab-szolgai helyzetbe kényszerítő oroszországi állapotoktól. A cseh történetírás váltig ragaszkodott ahhoz, hogy Csehország a harmincéves háborúig (gyakorlatilag a XVII. század elejéig) Nyugat-Európa fejlődési útját járta, s csak a Habsburg hatalom erőszakos beavatkozása, az új birtokadományokkal járó birtokkoncentráció vezetett az ország kelet-európaivá válásához. De a szlovák történetírásban is ismerünk olyan álláspontot, amely - Szlovákiát, tehát a történeti Magyarország Felvidékét az ország egészéből kiragadva - azt bizonygatta, hogy ez a terület nem tartozott a „második jobbágyság”-gal jellemzett régióhoz.

Milyen tényezők alapján különíthető el Kelet-Európa fejlődése Nyugat-Európáétól? Tény az, hogy az Elbától keletre a XV-XVI. század fordulójától - hosszú és következetes folyamatként - törvényekkel szorítják vissza a paraszti költözés lehetőségét. A költözést Csehországban 1437-1487 között egy sor országgyűlési törvénnyel korlátozták, Lengyelországban 1496-ig ugyancsak országgyűlési törvényekkel teljesen megtiltották. Oroszországban 1497-ben még csak a Szent György nap előtti és utáni hétre korlátozták, hogy 1597-től meghatározott ideig visszakövetelhetőnek nyilvánítsák a szökött jobbágyot, 1649-ben pedig a végtelenre növel-jék a visszakövetelhetőség időtartamát. E sort egészítik ki Magyarországon 1514 előtt a költözést korlátozó, majd 1514-ben a költözést tiltó törvények. A költözési jog végleges elenyészéséről hazánkban mégis csak 1608-tól beszélhetünk. Poro-szországban is a XVI. század elején vonták vissza a parasztok költözési jogát. Hasonló szabályozás lépett életbe az Elbától keletre fekvő német tartományokban (Felső-Lausitz 1539, Pomeránia 1616 stb.). A részletek feltárása során világossá válhat, hogy az Elba folyó csak valamiféle eszmei határt jelent Európa ezen két fele között, a folyó mindkét partjára kiterjedő Szász Választófejedelemség (székhelye ekkoriban Meissen) ugyanis egyértelműen a nyugati, míg az Elbától nyugatra fekvő brandenburgi Altmark tartomány a keleti fejlődési típusozott tartozott.

A költözési tilalmak részét képezhették az ún. Gutsherrschaft típusú földesúri birtok kiépítésének, amelyben a földbirtokos saját kezében egyesítette a jobbágysági feletti dologi, személyi és bírói főhatóságot. Sokfelé nagyjából párhuzamosan haladt vele a saját kezelésű gazdaságok (majorságok) kialakítása. Ezt a tendenciát azonban mégsem lehet egyértelműen a röghözkötés okaként feltüntetni. A paraszti költözést akadályozó tényezők között jelentős szerepet kapott a nemesség (főleg a köznemesség) törekvése, hogy biztosítsa a neki járó szolgáltatásokat. A röghözkötés kimondásakor ugyanis gyakorlatilag sem Magyarországon, sem Oroszországban nem találunk majorsági gazdaságokat. Oroszországban a XV-XVI. század törvényei vezettek az egységes jobbágyság megszületésére, de nem a személyi szabadság szintjén, mint Nyugat-Európában, hanem a szolgaságén. A röghözkötés ugyanakkor valóban ösztönzője lehetett a földesúri áruterelésnek, s rajta keresztül az allódiумok létesítésének.

Magyarországon, ahol a XVI. század elején Szabó István még csak egyetlen földesúri majorságot talált, jelesül Brandenburgi György gyulai uradalmát, a XVII. század közepén már a szántóföldek 15-20%-a tartozott a majorságokhoz (az arány országreszenként eltérő volt). Mecklenburgban a XVII. század elején 33%, Észtországon a XVII. század közepén 20-25% a majorság aránya. A földesúri saját kezelésű birtokok növekedésével együtt nőtt a robotmunka nagysága. A robotnapok számát sokfelé nem is szabályozták, a keleti német területeken vagy Lengyelországban a heti 6 napos robotra is találunk példát. (Ezt a nagyságot egész telek után követelték meg, de az egész telkeseknek ilyenkor külön napszámot kellett fogadniuk, hogy maguk helyett a robotmunkára elküldhessék.)

A jobbágysági alávetés erősödésének további jeleit a paraszti földek földesúri ki-sajátításában és a majorságokhoz való csatolásában, a telkiállomány örökölhetőségének kétségbevonásában, az úriszék ítélete elleni fellebbezés tilalmában, az ún. kényszer-cselédszolgálat bevezetésében fedezhetjük fel. (Ez utóbbi azt jelentette, hogy a parasztlak tizenéves gyermekeinek néhány évet a földesúr háztartásában vagy gazdaságában kellett szolgálniuk, természetesen anyagi ellenszolgáltatás nélkül.) A keleti német tartományokban ezeket a korlátozásokat többnyire a jobbágyságtól való költözés tilalmával párhuzamosan vezették be.

E sajátos jelenségek időbeli egybeesése természetesen nem lehetett véletlen. Mögötte az állt, hogy a földesurak - a járadékok biztosításán túl - szerették volna a maguk kezébe kaparintani a XIV-XV. században a térségben is erősödő mezőgazdasági áruforgalmat. Azokon a területeken, amelyekeken mezőgazdasági export folyt (keleti német tartományok, baltikumi országok, Lengyelország, Csehország, Magyarország nyugati és északi vidékei, utóbbi a bor kivitele miatt), a tét az export kisajátítása lett. Ahol a kivitel lehetősége nem, vagy csak korlátozottan volt adott

(Magyarország keletebbi területein, Oroszországban, a román vajdaságokban) a földesúr általában saját birtokán alakított ki kényszerpiacot: magához ragadta a szeszitalok árusításának, a húskimérésnek, a gabonaőrletésnek a jogát, hogy parasztjaitól többletjövedelemre tegyen szert. Exportra vagy helybeli viszonteladásra először csak a paraszti termékeket vásárolta fel, majd - nagyjából a XVI. század közepétől-végétől - visszaalakította saját kezelésű gazdaságát.

Az Elbától keletre a XV-XVI században feltűnő jelenségek azonban végső soron nem számítanak újnak. A mezőgazdasági ártermelés kisajátításának földesúri kísérletével a középkor századaiban Nyugat-Európa egyes országaiban is talál-kozunk. Angliában a XIII. században néhány egyházi (kolostori) birtokon, Franciaországban a XIV. század elején a templomosok birtokain találunk hasonló jelenséget. Németország nyugati és déli területein a XV-XVI század fordulóján próbálták korlátozni a parasztság ártermelését. Ezek a kísérletek azonban nem váltak be, részben azért, mert a parasztság - élve költözési szabadságával - könny-nyen munkaerő nélkül hagyhatta az őt károsító birtokosokat, részben mert a környező vidékek városainak sikerült megakadályozniuk, hogy a birtokosok eladó-ként léphessenek fel piacaikon. A földesúri haszonszerzés óhaja így nem tudta megsemmisíteni az olcsó paraszti ártermelést.

Nagyjából az Elbánál húzódott az a történeti határvonal, amelytől keletre a ritkuló és gyengülő városok nem tudtak kiterjedt helyi piacot kínálni a környék parasztságának, s ugyanakkor nem tudták ezeket a parasztokat megvédeni a földesurak törekvéseivel szemben. Kedvezőtlen állapotuk természetesen korábbi fejlődésükből, pontosabban annak hiányosságaiból következett: a feudalizmus későbbi megalapozásából, a társadalom differenciálatlanabb voltából. Egyesek a kora újkor háborúit is számításba veszik, mint olyan tényezőt, amely a jobbágy-munkaerő fogyását, a jobbágyköltözés (voltaképpen a szökés) átmeneti elharapódzásával a birtokosokat a pusztán maradt telkek kisajátítására és a robotmunka növelésére ösztönözte volna.

Pedig a virágzó feudalizmus korszaka ezen térség egy részén is ígéretes tendenciákat kínált a parasztság számára. A korai feudalizmus jobbágyainak szigorú kötöttségén a XII-XIII. század közép-európai telepítési mozgalma, a telepéseknek juttatott számos kedvezmény enyhített. (A kedvezőbb helyzetbe jutott telepések jogállását ugyanis sokféle kiterjesztették a helyi lakosságra is, Lengyelországban így jöhetett létre az ún. „német jogú” parasztsági rétege, amely - etnikai hovatartozásától függetlenül - kivívta magának a betelepülők kedvezményeit.) A XIV-XV. században a térség több országában, így Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is, elterjedt a pénzjáradék, növekedett a paraszti ártermelés. Ezt a térséget a „feudalizmus első válsága” sem érintette olyan súlyosan. Bár a külön-

féle járványok a lakosság számát itt is jelentősen visszavetették, ennek komolyabb társadalmi kihatása nem volt. Kivételt Oroszország jelentett, ahol - mint említettük - az egységes parasztság a szoigaállapotúak szintjén jött létre, lesüllyesztve a korábban szabadabb paraszti rétegeket is.

A társadalmi struktúra eredendő torzulásán, a nemesség különleges erején valamint a városi polgárság gyengeségén azonban ezek a körülmények sem tudtak változtatni. Így jöhetett létre a térségben a parasztság röghözkötése, a majorságok kialakítása, a robot újra bevezetése vagy legalábbis megnövelése. Mindez azonban még nem dönti el a jelenség értékelését. Hiszen önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy régióinkban egyszerű fáziselmaradásról volt-e szó Nyugat-Európához képest, vagy pedig az említett jelenségek különleges, a nyugat-európaiktól eleve eltérő fejlődési típust takartak-e? Az 1950-es években akadt (magyar és NDK-beli német) történész, aki a paraszti földek kisajátítását és a majorságokba való bevonását az angliai bekerítésekkel azonos jelenségnek, azaz az eredeti tőkefelhalmozás sajátos megjelenési formájának tekintette. Ez a szemlélet nem vette figyelembe, hogy a paraszti földek kisajátításának és a réteg elszegényedésének hasonlósága ellenére a majorságok kiépítése egyik társadalmi osztályt sem segítette a tőkefelhalmozáshoz, ami pedig az angliai fejlődés (amelyben a bekerítések csak mellékes szerepet játszanak) legfőbb ismérve. A valóságban a földesúri árutermeléshez kapcsolódó jelenségek Kelet-Európában (a termény- majd a munkaszolgáltatás visszaállítása a pénzjáradékkal szemben, a jobbágyi röghözkötés) inkább a feudalizmus megerősödését, tehát egyfajta fáziskésést tanúsítanak. Nem a fejlődést segítette elő a jobbágyi technika átvitele a robottal az újonnan kialakított majorságokra. Rögzült a maradiság, az érdektelenség a fejlesztésben.

Mindez azonban mégsem zár ki bizonyos differenciálási lehetőséget a térség országai között. Egyrésztükben - Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon, tehát az ún. közép-kelet-európai térségben - azok a kísérletek, amelyek a feudális államok megalakulásától fogva a nyugati típusú fejlődéshez való felzárkózásra irányultak, bizonyos eredményeket hoztak. A feudális társadalomban létrejöhettek az autonóm egységek (az önkormányzatú városoktól a társadalom teljes rétegeit átfogó rendekig), a gazdaságban a termelést ösztönző formák. A Kárpátoktól keletre és délre azonban nem jöhettek létre a helyi autonómiák, nem alakult ki a rendiség, de még a Nyugat nagy kulturális irányzatai (tudományos és művészeti stílusok) sem tudtak behatolni. A térségben uralkodó ortodox (görögkeleti) egyház a változatlanóság öre lett. Ez az eltérés indokolja Kelet- és Közép-Kelet-Európa megkülönböztetését.

A két térség látványos elválása Nyugat-Európától valóban a XVI-XVII. században következett be. Döntő hatást Nyugat-Európa hirtelen megnövekedett élelmi-

Mer, azon belül is gabonaszükséglete gyakorolt rá. A XV. századtól bontakozott ki Kelet (Baltikum, Lengyelország, Csehország) gabonaexportja Nyugat felé, amely -1 szállított áru nagy mennyisége miatt - csak vízi úton volt elképzelhető. Magyarországról szarvasmarhát és bort, a Kárpátok északkeleti oldalán fekvő Podóliából Marvasmarhát exportáltak. Ez az export - a magyarországi harmincad- és a lengyelországi vámkönyvek tanúsága szerint a keleti partner számára volt aktív. Problémát inkább az jelentett, hogy a nyereség nem épült be a gazdaságba, hanem I földesurak kezén pazarlódott el. (A baltikumi gabonaforgalom hasznának tekintélyes része amúgy sem maradt a térségben, hiszen az angol és németalföldi kereskedők egészen idáig jöttek a gabonát felvásárolni. Magyarországról szarvasmarha kivitelét hazai tőzsérek bonyolították.)

Nem jöhetett létre a térségben erős városi hálózat sem. A középkori városok gyengesége részben oka volt e sajátos fejlődésnek, a polgárság további félretaszí-lottsága következmény. Bár a régió városai között Dél-Skandináviától Moldváig Jelentős helyet foglaltak el a zömében mezőgazdasági árutermeléssel foglalkozó városok (ilyenek a magyarországi mezővárosok), az agrártermékek felvásárlása és exportja a földesurak kezére került, akik termékeiket legtöbbször közvetlenül a külföldi felvásárlónak adták át. A térségben alig volt igazi város, ezeket kereskedő-települések és bányavárosok képviselték. Lakosságuk gyakran alakult etnikailag idegen (német, Moldvában magyar) népekből.

A polgársággal szemben a nemesség túlzottan is megerősödött a térségben. Lengyelországban és Magyarországon ez a nemesség jelentős számbeli gyarapodásához is vezetett. Másutt inkább társadalmi-politikai befolyásuk növekedett meg, amelynek birtokában a maguk képére kívánták formálni az államot is. Kelet- és Kelet-Közép-Európa országainak többségében a nemesség nem érezte elég erősnek magát ahhoz, hogy a parasztság új elnyomásának terhére egyedül vállalja. Így támogatta az államhatalom megerősödését, attól várva el saját birtokjoga megerősítésének és a jobbágyság röghözköttetésének törvénybe iktatását. Lengyelországban azonban a birtokosok, közülük is elsősorban a főnemesek (mágnások) az államhatalmat is befolyásuk alá kényszerítették. A XVI. század utolsó negyedében megformálódó ún. „nemesi köztársaság” voltaképpen a főnemesi csoportosulásoknak leginkább megfelelő anarchiát konzerválta. A lengyel országgyűlés összejövetelei (legalábbis a XVII. század közepétől) sorozatosan határozatképtelennek bizonyultak, mert egyetlen ellenszavazattal - a veto kimondásával - meg lehetett akadályozni bármilyen döntést. Az országgyűlések többsége még arra sem volt képes, hogy elnököt - marsallt - válasszon az ülészakra. E rendszert „liberum veto”-ként szokták emlegetni (jelentése: szabad ellentmondás).

A korai kelet-európai fejlődés természetesen ebben a rövid három évszázadban sem volt töretlen. Kibontakozásakor, a XVI. század utolsó harmadában a birtokosok elsősorban majorságaik létrehozására és növelésére törekedtek. Elsődleges céljuk így a jobbágyi földek kisajátítása valamint a szolgáltatások növelése volt. Persze hamar rá kellett jönniük, hogy a paraszti földek kisajátításának van egy nagyon is természetes akadálya. Ugyanis, ha majorságukat robotmunkával kívánják megműveltetni, akkor birtokukon elegendő számú és kellő gazdasági erővel (igaerővel) rendelkező jobbággal kell rendelkezniük. A paraszti földek elvétele tehát ebben a szakaszban sem lehetett korlátlan. A XVII. század első felében, a különféle háborúskodások (leginkább a harmincéves háború) következtében azonban a munkaerő értékesebbé vált a földnél. A földesúri törekvések ekkor elsősorban inkább a jobbágyok röghözkötésére irányultak.

Földterület és népesség valamiféle optimális aránya úgy látszik csak a XVIII. század első harmadára állt helyre, s ez a földesurakat ismét a földkisajátításra ösztönözte. Az említett természetes akadályon túl azonban törekvéseiket ekkor politikai tényező is gátolta: a felvilágosult abszolút államok parasztvédő politikája. A kelet-európai fejlődés majorság-növelő tendenciája így a térségben viszonylag kevés helyen járt együtt azzal, hogy a parasztság elveszítse földjét s végső nyomorba jusson. Csak az észak-német Schleswig és Holstein tartományokban valamint Lengyelországban találkozunk ilyen jelenséggel. Magyarán az előző helyen a mezőgazdaság állattenyésztésre való átállása szolgálthat (a birtokosok nem szántó, hanem legelő céljaira sajátították ki a paraszti földeket), az utóbbin a lengyel nemesség rövidlátása, amely közeli céljának, a minél nagyobb mértékű gabonaexportnak, alárendelte a jobbágyság fennmaradását.

Ha Szűcs Jenő kevésbé szerencsés régióknak tekintette Közép-Kelet- valamint Kelet-Európát, akkor mindenképpen igaza volt. A térség a korai kelet-európai fejlődésben nem tudta leküzdeni hátrányát a nyugat-európai országokkal szemben, sőt, a nemesség által kiprovokált új fejlődési irány csak a hátrányát fokozta.

1/6. A szellemi élet új irányzata

Amennyire átmeneti kor a XVI-XVIII. század a gazdaság és a társadalom fejlődésének terén, annyira átmenetinek számíthat a kulturális életben is. Pedig a korszak itt is biztató előzményekkel és kezdetekkel indult, hogy középső szakaszában - nagyjából a XVII. században - ismét a feudalizmushoz kapcsolódó tendenciái erősödjenek meg. Az itáliai polgárság reneszánsz kultúrája - mint említettük - Európa nagy részén csak az uralkodók, az egyházi és világi főurak támogatásával

ludott követőket szerezni, a rákövetkező barokk pedig az abszolút uralkodói hatalom és a katolikus megújulás dicsőségét volt hivatott hirdetni.

A reneszánsz időbeli határait meghúzni nem könnyű feladat. Itália tudó-Kaiban és művészeiben gyakorlatilag a XIII. század végétől felébredt az antik kultúra csodálata. A reneszánsz embere hamar „kiérdemelte” önnön megbecsülését, s ezzel úgy érezte, hogy teljesítette a humanista embereszmény alapvető igényét. A művészettörténet vagy az irodalomtudomány a XIV. században alkotó Giotto di Bondone (1267 k.-1337), Francesco Petrarca (1304-1374) vagy Giovanni Boccaccio (1313 k.-1375) már nemigen tudja a középkor mércéjével mérni, pedig a tudományok terén ekkor még alig érzékelhető bármiféle változás. A humán tudományok lassú, mégis folytonos előrelépése után a természettudományok egy részében - különösen a kísérletező tudományokban - csak a XVII. század elején következett be igazi fordulat. De eltérő lehet a korszakolás Európa régiói vagy az egyes országok szerint is. Régi és új még sokáig élt egymás mellett, s míg az itáliai művészek alkotásai hamar ismertté váltak Európaszerte, addig az itáliai tudósok csak lassan tudtak híveket szerezni az új szemléletnek.

Jacob Burckhardt, a múlt század neves svájci művészettörténésze az antikvitás, az ember valamint a természet felfedezésében látta az alapvető újdonságot a reneszánsz szellemiségében az azt megelőző korszakhoz képest. Az ókori világ értékeinek felfedezéséről és tiszteletéről már szoltunk, ezt a szempontot különben is aligha kell részletesebben megmagyaráznunk. Az ember felfedezése valamint a földi élet átértékelése az érzékelhető világ normáinak figyelembevételével (a ke-resztény világkép transcendens - tapasztalaton túli - szemléletével szemben) -Burckhardt szerint - lehetőséget adott az egyéniség kibontakoztatására a tudományban és a művészetben, de akár a mindennapi életben is (mondjuk a gazdaság színterén). A természet pedig - ebben a korban - az ember nélkülözhetetlen kiegészítőjévé válik, megint nemcsak a művészi ábrázolás tárgyaként (a gótika általában elvetette a háttérábrázolást), hanem a kutatások ösztönzőjeként is.

Az itáliai reneszánsz és humanizmus tudományos érdeklődésének kibontakozását olyan események jelzik, mint a Platón Akadémia megalapítása Firenzében (1440) vagy a vatikáni könyvtár felállítása V. Miklós pápa alatt (1447-1451). A katolikus egyház vezetőit nem különösebben rendítette meg az a körülmény, hogy a rinascimento fennen hangoztatott elvei nemigen feleltek meg a vallás követeiméneinek. Többségükben az új eszme híveivé szegődtek, közülük kerültek ki a kor legtekintélyesebb tudomány- és művészetpártoló mecénásai. Viselkedésüket szokták azzal is indokolni, hogy e főpapok nem tudtak kitérni a kor szellemi követelményei elől, s a konfrontáció helyett a beletörődést választották. A valóságban azonban az egyházi vezetők nem annyira elfogadói, mint inkább kezdeményezői

lettek az új szellemnek. A tradíciók ellenzése esetükben inkább az egyházi kötelezettségektől való szellemi eltávolodás nyílt felvállalását jelentette, s következményeiben az egyház tekintélyének csökkenésével járhatott. Gondolkodásukban a keresztény eszmények elvesztették magasztos tartalmukat, viselkedésük ellentmondott hivatásuknak. Amennyivel gazdagították a kor műveltségét, annyival csökkentették kenyéradó gazdájuk, a katolikus egyház tekintélyét.

Az említett V. Miklós pápa titkára volt az a Lorenzo Valla (1407 k.-1457), aki először foglalkozott az antik szövegek filológiai értékelésével, és ha szükségesnek látta, kritikával illette őket. Így például összevetette a katolikus egyházban használt latin nyelvű Bibliafordítást, Szent Jeromos Vulgatóját, az eredeti görög szöveggel, rávilágítva a fordítás bizonyos pontatlanságaira. Ugyancsak ő bizonyította be, hogy az ún. Nagy Konstantin-féle. adománylevel, amelyre a középkori pápák a világi uralkodók feletti uralmuk igényét alapozták, hamisítvány. A reneszánsz racionalizmusa jelentkezett a politikai irodalomban is. Niccolò Machiavelli (1469-1527) az uralkodói hatalom és az erkölcs összeegyeztethetőségét tette meg felfogása alapjául (A fejedelem, 1513). De születtek olyan történeti munkák is, amelyek - a középkor vallásos szemléletével szakítva - szintén kritikai szellemben értékelték a múlt eseményeit. A különböző várostörténetek sorából Francesco Guicciardini (1483-1540) összefoglaló itáliai története emelkedik ki (Storia d'Italia). Igaz, a firenzei történész az 1530-as években kizárólag saját korának, a XV-XVI. század fordulójának megörökítésére vállalkozott. A már többször említett Giorgio Vasari (1511-1574) pedig az itáliai festők életrajzának összeállításakor már a fejlődés jeleit kereste a művészek tevékenységében, munkájában az egyes biográfiák szerves művészettörténetté állnak össze.

Itáliai példára és gyakran az itáliaiak közreműködésével terjedt a humanista felfogás Európa más országaiban is. De míg a félszigeten művelői legtöbbször maguk is vezető egyházi, vagy legalábbis ilyenek szolgálatában álló személyek voltak, így új eszméik és módszereik nem keltettek megütközést az egyházvezetésben, addig a kontinens belsejében - bár a humanizmus első követői között itt is számos klerikust találunk - nem volt ritka a humanisták és az egyháziak közötti ellentét. Az új tudományban különben is nemegyszer azok a törekvések kerültek előtérbe, amelyek - a hivatalos egyházi felfogással vagy viselkedéssel szemben - a megrögzött gyakorlat, a kialakult hagyományok hibáit igyekeztek feltárni. A Biblia görög szövegének kritikai kiadását megjelentető Rotterdami Erasmus (1467 k. -1536) a „Balgaság dicsérete” c. satírájában (1509) az egyház vezetőiről festett gúnyképét. Eszménye egyszerűbb, babonáságtól és tudatlanságtól megtisztult egyház lett volna. Az antik kultúrát népszerűsítő eleven kis összefoglalásáért (Adagia - tulajdonképpen közmondások és anekdoták gyűjteménye) az emberek

szinte tolongtak a könyvtáraknál. Ez a mű a XX. századig mintegy 250 kiadást ért meg

A görög és a héber nyelv vizsgálata, a biblikus írások eredeti szövegének tanulmányozása az Alpoktól északra hamar kiváltotta az egyházi körök féltékenységét. Miután I. Miksa császár (1493-1519) 1509-ben rendelettel engedélyezte az Újszövetséggel ellenkező tartalmú héber nyelvű (a zsidó valláshoz tartozó) írások megsemmisítését, Németországban komoly viszály robbant ki a humanisták és egyháziak között. (Ez az ún. Reuchlini viszály nevét Johannes Reuchlinról /1455-1522/, az antik nyelvek kiváló ismerőjéről kapta). A humanisták ebben a vitában elsősorban a műveltséget szigorú korlátok közé szorító skolasztikát támadták (Sötét férfiak levelei, 1515-1517). A németországi szellemi feszültség egyenes úton vezetett el Luther fellépéséhez (1517) s általa a reformációhoz.

A gúny, a torzítás áll a francia humanizmus kiemelkedő szerzője, Francois Rabelais (1494k.-1553) regényciklusának (Gargantua és Pantagruel, 1532-1534) középpontjában is. E mű egyúttal arra is jó példa, hogy a reneszánszban összefonódik az elmélkedő társadalombírálat és a szépirodalom. Pedig a franciákat inkább jellemezhetnénk a görög és latin nyelvemlékek, a klasszikus alkotások, a jogi és történeti munkák olyan mértékű összegyűjtésével és feldolgozásával, amilyenre az itáliaiak felszínesebb lendülete nem vállalkozhatott. Az első nagy angol humanista, Morus Tamás (1478 k.-1535) „Utópia”-ja (1516) megint egyfajta tagadás miatt válik számunkra érdekessé. VIII. Henrik (1509-1547) kancellárja ugyanis úgy vélte, hogy a társadalomnak nincs szüksége intézményes szabályozásra, jogra, törvényekre, mert a természet képes megmutatni az emberiségnek a helyes utat. Nem ő a korszak egyetlen álmódosója. Közel egy évszázaddal később az itáliai Tommaso Campanella (1568-1639) fő művében, a „Napállam”-ban (1602) szinte a fogyasztási kommunizmust vetíti az olvasó elé. Utópikus államának élén Uniók állnának. A társadalom tagjai a napi kötelező négy órai munka után -ami tökéletesen elegendő lesz szükségleteik megtermelésére - tudományokkal és tatgyakorlással foglalkoznak majd.

A korabeli természettudományok még maguk is elsősorban spekulatív módszerekkel dolgoznak. Tisztán elméleti úton jutott el a geocentrikus (Föld középpontú) világkép bírálatáig és a heliocentrikus (Nap középpontú) világkép feltételezéséig a lengyel Nikolaus Kopernik (1473-1543 - műve a „De revolutionibus orbium coelestium” - A mennyei világ forgásáról, csak halálának évében, 1543-ban jelent meg). Galileo Galilei (1564-1642) a természeti folyamatok törvényszerűségét hangoztatta, s úgy vélte, hogy Isten nem avatkozik be a világ dolgaiba. Tanai visszavonásával, 70 éves korában, az 1630-as évek közepén kellett magát megvédenie az inkvizíció máglyájától. Harminc évvel korábban

1

A szellemi élet új irányzata 51

Giordano Bruno (1548-1600), az anyag önmozgásának, s a természet végtelenségének hirdetője vállalta a halált, mert kitartott nézetei mellett.

A tudományok új eredményei csak nehezen tudtak érvényesülni, s még nehezebben a köztudatba átkerülni. Jelentőségüket azonban ezúttal nem is tényszerű eredményeikben kell keresnünk, hiszen ezek többségéhez - mint jeleztük -nem tapasztalati úton, hanem spekulációk révén jutottak. A kor tudósai kevés máig érvényes megállapítást alkottak, hiszen a specializáció, az egy-egy tudományágban való elmélyedés alig volt jellemző rájuk. Még a legnagyobbaknál is azt találjuk, hogy a valóban racionális értékű tudományos kutatás sajátos módon keveredett az okkult, babonás hiedelmekkel (csillagászat és asztrológia, természettudományok és alkímia). A kutatók nagy átfogó elméleteket akartak alkotni, magyarázni a világ lényegét. Eredményeikből így - a bennük kétségtelenül meglévő racionalitás ellenére - a különféle ismeretek valamiféle nehezen áttekinthető konglomerátuma született meg.

Az utókor számára felemásnak minősülő eredmények a kortárs számára mégis korszakalkotónak tűnhettek, s a tudományok értékébe vetett hittel és egyfajta tudományos önbizalommal tölthették el őket. A reneszánsz embere át tudta érezni azt, amit Vives önnön világuk megismeréséről mondott, vagy amit Erasmus és Morus a világtól elvártak. A heliocentrikus világnép hipotézise, az első felfedező utak pusztá várákozásai így vezettek egyfajta intellektuális lázhoz, így válhattak eszközzé a kor tudósainak szemléletében a megcsontosodott hagyományok ledöntésére.

A tudománynál talán simább pályája volt az új művészeteknek. Az Itáliát is átható bizáncias stílussal először a firenzei Giotto próbált meg eredményesen szakítani a XIV. században (Vasari korszakolása szerint a trecentóban). A reneszánsz művészet születését hagyományosan mégis 1401-hez szokták kapcsolni, amikor a firenzei posztóscéh pályázatot írt ki a dóm keresztelőkápolnája kapuzatának elkészítésére. A pályázatot Lorenzo Ghiberti (1378-1455) nyerte, aki aztán évtizedekig a domborműves kapuzat készítésével volt elfoglalva, míg a legfőbb vesztes, Filippo Brunelleschi (1377-1446) építészként alkotott több maradandó emléket (firenzei árvaház, Palazzo Pitti). Kettőjük munkássága mindenestre alkalmat adott a művészettörténetnek arra, hogy 1401-et ne csak matematikailag tekintse az új évszázad, Vasari quattrocentoja kezdetének.

Az egyes művészeti ágak közül a reneszánsz antikvitás tisztelete leginkább az építészetben érvényesülhetett. A tervezők a gótikus formák helyett egyre szívesebben alkalmazták az ókori emlékekről megismert oszlopokat, timpanonokat, árkádokat. A bonyolult díszítések helyére az egyszerű formák léptek. A képzőművészetekben azonban kevésbé lehetett az antikvitáshoz alkalmazkodni, hiszen annak

Alkotásait a korban még alig ismerték, többségüket éppen a reneszánsz kor érdeklődése által inspirált gyűjtőszemély hozta felszínre. A quattrocento jellemzőit így meglehetősen modern elvekben: a valóságghú ábrázolásban, a művészet autonómiájának kialakulásában és a művészi egyéniség szabad kibontakozásában tudjuk meghatározni. A gyűjtő évszázadnak is nevezett korszak új technikai részletekkel, a testiség anatómiai pontosságú ábrázolásával, a távlat érzékeltetésével, a környezet korhúségével tette mind vonzóbbá a művészi alkotásokat. Andrea Mantegna (1431 k.-1506) szinte könyörtelenül precízen, rövidülésben (tehát tiniről, a lábtól) ábrázolt halott Krisztusa (Pietá) éppen úgy ezeket az elveket képviseli, mint Sandro Botticelli (1445 k.-1510) szinte ábrándos Juditja, amint Holofernes fejével visszatér az asszír táborból.

A quattrocento részletgyűjtő igyekezetére a cinquecento tökéletessége következett, művészi szempontból azonban ezúttal nem egy teljes évszázadot felölelve, hanem annak csupán harmadát vagy talán csak negyedét. A képzőművészetekben az útókor megbecsülését ebből a korszakból szinte kizárólagosan három óriás sajátította ki, akiket - már-már bizalmasan - csak keresztneveükön szoktunk emlegetni Leonardo (vezetékeve: da Vinci, 1452-1519), Raffaello (Santi, 1483-1520) és Michelangelo (Buonarroti, 1475-1564), akinek viszont pályája kései szakasza jóval túlmutat a reneszánsz szabályosságán.

Leonardo és Michelangelo különben az egyetemes műveltségű reneszánsz emberideál kiemelkedő képviselői voltak, az előző közülük festő, szobrász, költő, kiváló lantos és énekes, mindemellett tervező mérnök is. (Ez utóbbi nem azért, mert vázlatkönyvei telve vannak vízalattjáró hajókkal és repülő szerkezetekkel, hanem mert valóságos erődöt, csatornát, hidakat tervezett.) Képzőművészeti alkotásai közül sajnálatos módon szinte csak festményei maradtak fenn (Francesco Sforza herceg öntésre kész lovas szobrát francia katonák pusztították el). De festményei így is szemléletesen bizonyítják, hogy miként küzdött meg a quattrocento által nyitva hagyott problémákkal: az alakok szinte mértani elrendezésével (például az oly gyakran alkalmazott gúlaidomban), a távlat érzékeltetésével (a távolabbi jelenségek halvány ködbe való burkolásával - ez a sfumato, azaz a füst-

köd mint például a Mona Lisa vagy a Sziklás Madonna háttérében), a fontosabb részletek váratlan fényvel való elárasztásával vagy éppen árnyékban hagyásával (mint az Utolsó vacsora Júdás alakjának esetében).

A cinquecento másik sokoldalú művésze, Michelangelo - bár magát csak Hebrásznak tekintette - emellett festő, építész és költő is volt, szonettjeit máig az olasz költészet legjobb darabjai között tartják nyilván. Fiatalkori Pietá-ja és Dá-vidja szerkezeti zártágával leplezi a benne rejlő feszültséget. Szobrászi ambícióit azután élete végéig nem tudta igazán kiélni, mert II. Gyula pápa (1503-1513)

hatalmasra tervezett emlékművét végül - a megrendelés visszavonása miatt -nem tudta elkészíteni. A Sixtus kápolna mennyezet-freskója majd a 30 év múlva készített oltárkép Utolsó ítélete azonban döbbenetes alakjaival (az óriási termetű, de viszonylag apró fejű prófétákat és szibillákat maga Vasari nevezte iszonytatónak) valamint látomásszerű megoldásával túlnő a reneszánsz kiegyensúlyozottságán és nyugalmán.

Raffaello ezzel szemben valóban csak festő, akinek életpályája is meglehetősen rövidre szabott {Leonardo 67 és Michelangelo 89 évével szemben ő csak 37 évig élt}. De ezt a rövid életutat türelmetlen munkával tölti meg. Ecsetje alól az egyik oldalon eszményi Madonnák kerülnek ki, a másik oldalon a pápai lakosztály hatalmas freskói, antik témáikkal. A méret azonban közömbös, Raffaello népszerűségét világos, egyszerű stílusának köszönheti. Ugyanakkor tisztában van önmaga értékével is. A fiatal művész feljogosítva érzi magát, hogy az antikvítás tiszteletreméltó tudósai és művészei közé a maga és barátai alakját is odafesse (Athéni iskola).

A három óriás mellett szinte eltörpülnek azok a mesterek, akik valamely más korszakban talán maguk is a legkiemelkedőbbek közé tartozhattak volna: a pármai Antonio Aliegre Correggio (1489 k.-1534), akinek átlós vonalai valamint a fény és árnyék keltette sejtelmessége a reneszánsz harmonikus nyugalmit feszegeti, a fiatalon elhunyt velencei Giorgione (1477 k.-1510), aki képei hangulati hatásával mutat túl a kor higgadtságán vagy a szintén velencei, állítólag 99 évet megért, rendkívül változatos életművet hátrahagyó Tiziano Vecellio (1477 k.-1576), aki a tekintély kifejezéséhez éppen úgy értett, mint a lélekábrázolás mélységeihez.

Itáliához kapcsolódik a zenei reneszánsz kiformalása is, még ha művelői eredetüket tekintve nem is voltak mindig itáliaiak. Csakis Itália tudta biztosítani azt a tiszta dallamosságot, amely a harmóniával kapcsolódva új világba vezette a zenekedvelőket. A dalszerűség minden műfajban érvényesült, s ennek hatását a legnagyobbak többszólamúsággal igyekeztek fokozni. Tevékenységük magán az egyházon belül is konfliktusokat válthatott ki. Giovanni Pierluigi Palestrina (1526 k.-1594) többszólamú miséit a zsinat ki akarta tiltani a templomokból, s csak egy külön erre a célra létrehozott bizottságnak sikerült elfogadtatnia az egyházi hatóságokkal. Kortársa, Orlando di Lasso (1532-1594) Flandriából érkezett Itáliába, hogy 1200 motettáját, 250 madrigálját állítsa a vokális többszólamúság szolgálatába, sőt, ezt a többszólamúságot a hangszeres zenére is kiterjessze.

Az itáliai reneszánsz a művészetben is Európa példaképe lett. Itáliai mintára építették fel palotáikat és vidéki kastélyaikat a kor uralkodói, egyházi és világi főurai, az itáliai képzőművészeti értékek határozták meg az európai művészek

normáit. I. Ferenc (1515-1547) francia király a párizsi Louvre-on kívül Chambord-ban, Fontainebleau-ban, Blois-ban rendeztetett be reneszánsz kastélyt (részben új épület emelésével, részben valamely régi átépítése révén). A nürnbergi Albrecht Dürer (1471-1528), akinek családja egyébként Magyarországról költözött vissza Németországba, művészetében csak lassan tudta leküzdeni a hagyományok erejét. Alakjai reálisak (négy apostola szinte michelangelói monumentalitású), hiszen a művész tudományos szinten foglalkozott a képi ábrázolás lehetőségeivel és eszközeivel, az emberi test arányairól egész könyvet írt, témáiban azonban még akad máig meg nem fejtett szimbólum (lovag, halál, ördög).

Az Itálián kívüli művészetre meglehetősen ellentmondásos hatást gyakorolt a reformáció. Míg a lutheri (evangélikus) vallás vagy az anglikanizmus elfogadta a templomok szobrokkal vagy festményekkel (oltárképekkel, freskókkal) való díszítését, addig a kálvinista területeken ilyenek nem születhettek, sőt, nemegyszer a meglévő műalkotásokat is eltávolították, esetleg elpusztították. Így szorítkozott a pályája kezdetén rendkívül sokoldalú Hans Holbein (1497k.-1543) munkássága ügyre inkább a portréfestészetre. Munkái azonban messze állnak a fényképszerű-légtől, teljes jellemet sugároznak. Rotterdami Erasmusa szellemi erőt, VIII. Henrikje élvetégséget tükröz, az angol király feleségeinek galériája pedig az egymást száműzetésbe vagy éppen halálba küldő asszonyok jellemének összevetésére alkalmas. A reneszánsz nyitja meg az első európai népi művész pályájának magasra ívelését is. Az antwerpeni Pieter Brueghel (1530 k.-1569) egyszerű tematikáját (Parasztlakodalom, Népi játékok) színes részletekkel, életszeretettel tudta meg-tölteni. Németalföld példája igazolja egyébként, hogy a protestáns művészet mégis megtalálta a maga önkifejeződését, amit a fejlettebb területek polgársága örömmel fogadott. Antwerpenben 1560-ban például 330 festő élt és működött, míg ugyanaz a város csak 169 péknek és 78 mészárosnak adott munkát. A művészek magas aránya csakis kellő számú megrendeléssel volt elképzelhető.

Az Itálián kívüli Európa reneszánsz kori irodalma súlyosabb kérdéseket vetett fel, mint a félszigeten Petrarca vagy Boccaccio. Rabelais Gargantua és Pantagruel-jét - mint említettük- akár politikai írásnak is felfoghatnánk. A spanyol Miguel de Cervantes (1547-1616) Don Quijote-ja - óvatosabban - az álmodozó nemes lovag személyében bírálja a letűnt, vagy legalábbis elmúlásra ítélt korszakot. Talán csak William Shakespeare (1564-1616) értékelésénél tudunk eltekinteni a konkrét politikai környezettől. Az angol drámaíró kellő méltósággal ábrázolja a reneszánszban bizony nem mindig tisztelt feudális uralkodókat, jókat és szélsőségesen rosszakat (Macbeth, III. Richárd) egyaránt.

A korszak kiemelkedő művészi és tudományos eredményeit látva a reneszánsz kor embere méltán érezhette úgy, hogy a tehetség, a műveltség minden

akadály áttörésére alkalmas, beleértve a középkor társadalmi korlátait is. Hasonló tapasztalatokkal szolgált a kor itáliai politikai élete is, mindenekelőtt a városokra rátelepedő zsoldosvezérekből (condottiere) zsarnokká vált vezetők hirtelenül magasra ívelő pályafutása. A reneszánszban alakult ki a világpolgárság eszméje, a tehetségüket mindenütt érvényesíteni képes tudósok, művészek ideológiája. „Az én hazám a nagyvilág!” - nyilatkozta Dante, aki úgy vélte: „Nem láthatom-e mindenhol a napnak és a csillagoknak a fényét? Nem gondolkozhatom-e mindenhol a legnemesebb igazságokon? Még a kenyérem sem fog hiányozni!”

Az itáliai reneszánsz ugyanakkor a sokoldalú tehetséget pártolta. Az egyetemes embernek (l'uomo universale) egyszerre kellett gondolkodó tudósnak és alkotó művésznek lennie. Ha ez a legmagasabb szinten csak keveseknek sikerülhetett is, a kor a politikusoknak, sőt az egyszerű (de jómódú) polgároknak is kötelezővé tette a műveltséget, a klasszikus nyelvek (latin, görög) ismeretét, a művészetek pártolását. A társadalmi különbségek alapjaként, az osztálykülönbségek helyére, látszólag kizárólagosan a műveltség lépett. A nemesi cím kezdte jelentőségét veszíteni. Az egyén értékelésénél a műveltség - a valóságban is - a vagyonnal vetekedhetett. A műveltség tehette egyenrangúvá a férfiakkal a nőket. Az itáliai polgárok szorgalmasan taníttatták leányaikat, s a korban valóban feltűnnek a képzett, tehetséges, híres nők. A nők megbecsülést ezáltal elsősorban olyan tulajdonságokkal szerezhettek, amelyeknek inkább a férfiakat kellett volna jellemezniök.

A tehetség vezethetett el a hírnévhez. Legnagyobbjait a reneszánsz szívesen hasonlította az antikvitás kiemelkedő alakjaihoz. Büszkén élt együtt a kor kiválóságaival, kitüntető jelzőkkel, címekkel ruházva fel őket. Divatba jöttek a költőkoronázások. Valóságos kultusza alakult ki a nagyok szülőhelyének, lakóházának, sírjának. Egyes városok olyan módon büszkélkedtek egy-egy antik vagy korabeli nagyság kultuszának tárgyával, mint a középkori települések a szentek ereklyéivel.

A műveltség (és nem utolsó sorban a vagyon) mindenesetre finomabbá tette a mindennapi életet. Az öltözködés alapelveit általában a divat határozta meg, a lakások berendezésében azonban jelentősebb szerephez jutott a kényelem. Alvásra ruganyos, puha ágyak szolgáltak, a padlót és a falakat színes szőnyegek borították, a díszes pohárszékekben pompás edények, a ládában jelentős mennyiségű ruha, fehérnemű hirdethette nemcsak a tulajdonos gazdagságát, hanem kulturáltságát is. Az itáliaiak büszkén hirdették, hogy tisztábbak bármely más európai nemzetnél. Pontosan meghatározták a társas kapcsolatok szabályait. A reneszánsz életmódhoz hozzátartoztak a gyakori ünnepek, színi előadások, látványos felvonulások, karneválok.

Amikor a XVI. században Itáliát hosszú háború, majd a gazdaság válsága sújtotta, a kortársak a lakosság balsorsáért az erkölcstelenséget tették felelőssé. A középkori Európa erkölcsi normái nem voltak túlságosan szigorúak. Megengedettek voltak a házasságon kívüli kapcsolatok, az emberi élet sem számított túl drágának. A reneszánsz Itáliája azonban minden korábbi mértéken túltett a házassági hűség megszegésében, a szerencsejátékok mérhetetlen elszaporodásában, az orvgyilkosságok számában, a vérbosszú érvényesítésében.

Európa szellemi arculatának megváltozása tehát végül nemcsak a tudományok és a művészetek magasabb szintre emelkedésében jutott kifejeződésre, hanem átalakult az ember értéke és helye is a társadalomban. Az egyén korlátainak eltörlése mind a kultúrában, mind a gazdasági életben hatalmas erőket szabadított fel, szélesen ívelő pályákhoz nyitotta meg a lehetőséget. Ugyanakkor viszont szűkítette a közösségek cselekvési körét. A reneszánsz korban indult meg az individualizmusnak az az elburjánzása, amely végül teljesen háttérbe szorította az európai közösségi szellemet.

Európa nagy részén azonban a humanizmus legfeljebb a fejedelmi vagy főúri mecénások udvarában s néhány polgári otthon falai között tudott gyökeret verni. A művészetpártolás, a klasszikus műveltség tisztelete csak igen szűk réteg számára járt együtt a humanista életformához való alkalmazkodással. A kontinens lakosságának nagyobb része még nem tudott kitörni a sok évszázados nyomorúságból.

1/7. A mindennapok nyomorúsága

A háborúkat és járványokat a korájuk embere olyan csapásnak tartotta, amely ellen nincs módja védekezni. Eszébe sem jutott, hogy mindkettő egyfajta emberi gyarlóság következménye, amellyel - a háború esetében türelemmel, belátással, a járvány esetében egészségesebb életmóddal - szembe lehetne szállni. Ha okot keresett mögöttük, azt az isteni büntetésben vélte megtalálni, ha elhárításukra törekedett, saját mindennapi vétkeit igyekezett elkerülni vagy legalábbis számukat csökkenteni. Csak kevéssé tudatosult benne a vissza-visszatérő ínségek valós oka, a mezőgazdasági termelés kezdetlegessége, az alkalmazott módszerek primitív volta.

Az újabb korok embere számára szinte elképzelhetetlen az a közöny, amely-lyel elődei saját életmódjuk, környezetük iránt tudtak viselkedni. A reneszánsz által érintetlenül hagyott területek lakossága nem gondoskodott még azokról a legalapvetőbb feltételekről sem, amelyek életét - bármilyen ésszerű mérce szerint -elviselhetőbbé tették volna. Környezetét gyakorlatilag olyannak fogadta el, ami-

lyennek a természettől kapta, s a maga helyét úgy foglalta el benne, hogy csak a legszükségesebb - valójában a legkezdetlegesebb - változtatásokat kelljen rajta elvégeznie. Falun többnyire megelégedett az olyan épületekkel, amelyekben együtt - fallal elválasztva, vagy közös helyiségben - éltek emberek és állatok. Együttélésük persze jórészt az éjszakára korlátozódott, nappal az ember dolgozni, a jószág legelni járt. De ebben az épületben volt a konyha, és ha az időjárás úgy követelte meg, itt étkeztek. Az épületet legfeljebb bizonyos gazdasági szempontok szerint osztották helyiségekre: városban a műhely, falun a terményeket őrző kamra válhatott el a lakószobától.

A közvetlen szükséglet szabta meg az öltözködést is. Alváskor - mivel ekkor ilyen közvetlen kényszer nem merült fel - a középkori ember többnyire semmiféle ruhaneműt nem viselt. Nappali ruháját is leginkább csak akkor váltotta, ha már szinte leszakadt róla, ritkán mosdott, környezete tisztán tartásával pedig még kevésbé törődött. A reneszánsz ebben a társadalom felsőbb rétegeiben Itálián kívül is hozott némi változást. A környezet megbecsülése a gondoskodást is magával vonta. Szokásossá vált a ruházattal való törődés (ha nem is a tisztántartás, de az épség megőrzésének szintjén), az evőeszközök használata, a legfeltűnőbb piszok eltávolítása. Ezek a törekvések azonban - szinte megmagyarázhatatlanul - hamar semmivé váltak.

A korabeli társadalom közönyének ékes bizonyítéka az a mocsok, a szenny valóságos áradata, amelybe a XVII. század embere süllyedt. Minden szemét, hulladék az utcára került, ahol kutya és sertések marakodtak a számukra még elfogyasztható koncokon. Ami talán a legmegdöbbentőbb, e kor a települések többségében nem ismerte a WC-t. Mindenki a ház körül, az utcák félreeső helyein végezte dolgát, de ha véletlenül a házon belül volt is valamiféle edény erre a célra, tartalmától annak is igyekeztek mielőbb megszabadulni, nem ritkán azzal, hogy az ablakon keresztül az utcára ürítették. A társadalom felsőbb rétegei sok tekintetben próbáltak enyhíteni a mocsok látszatán, ruháikat csipkével, fodrokkal díszítették, talán gyakrabban is váltották, mint a szegények, lakásukat is igyekeztek nagyobb rendben tartani. (Talán nem is mindig a tisztaság, hanem az előkelőség látszata végett. Sokfelé jött divatba a „kamaraszék”, amit útra is el lehetett vinni kisebb és nagyobb szükségletek elvégzésére.) Mosdani azonban az előkelők sem nagyon szerettek, s a WC-k hiányán sem mindig próbáltak enyhíteni. Feljegyezték, hogy a fényes „Napkirály”, XIV. Lajos versailles-i kastélyában az udvarhölgyek a királynál vagy a királynénál tett látogatásuk előtt a folyosó valamely félreeső zugában köny-nyitettek magukon. Rossz nyelvek szerint a XVI-XVII. századi francia királyok azért építtettek maguknak oly sok kastélyt, s azért váltogatták közöttük szüntelenül tartózkodási helyüket, hogy a túlságosan bűzössé vált lakóhelyet időnként elhagy-

hassák s azt - legközelebbi látogatásukig - valamennyire kitakaríthatassák. Ebben a világban nem csoda, ha futótűzként terjedtek a járványok, s különösen a szűk helyre összehzárt városok lakosságából szedték áldozataikat.

A nélkülözések, a folytonos nyomorúság azután olyan rendszabályok kidolgozására ösztönözte a kortársat, amelyek csak rossz érzését fokozhatták. Nem egyéni érdekeit képviselték, hanem a közösség fennmaradását szolgálták, amelyben az egyén élt. Így mindenekelőtt a családot. A család - a reneszánsz minden hangzatos humánus elvével szemben - talán a legdiktatórikusabb egysége volt a kor közösségeinek. A családapák korlátlan hatalommal rendelkeztek a családtagok: feleség, gyermekek, esetleg özvegyen maradt vagy önmagát ellátni képtelen szülő, házasságra nem lépett testvérek vagy távolabbi rokonok, más hozzátartozók árván maradt gyermekei és végül a háznál élő szolgák, cselédek felett. A család értelmezése tehát - a korábbi századokhoz hasonlóan - még mindig meglehetősen tág volt, s a vérségi rokonokon kívül más függőségi viszonyba került személyeket is magába foglalt.

A családfő gazdasági tevékenységükben is összefogta mindazokat, akik háza fedele alatt éltek, a munkában családtagok és fizetett szolgák egyformán részt kellett vennie. A feleség, a háziasszony feladata a konyhai munka megszervezése és részbeni végzése, a népes család élelmezése, továbbá a gyermekekről való gondoskodás volt. A fizikai munka alól legfeljebb a nemesasszonyok és a gazdag városi patríciusok feleségei voltak felmentve. A korszak nem sok kíméletet tanúsított a nőkkel szemben. Az asszonyoknak önálló döntési joguk nem volt, de esetleges hibáikért sem várhattak elnézést. A korájukkor asszonyait bizony nem a romantikus történetek lovagjai vették körül, hanem erőszakos, a jogokat maguknak kisajátító férfiak. De nem jártak jobban a gyermekek sem. Felnevelésük kényszerű, de kelletlen feladata volt a családnak. Kevés volt az iskola, a nevelés fogalma szinte teljesen ismeretlen volt. A gyermekek a legfontosabb tudást - a munkavégzésre és a háztartásra vonatkozó ismereteket - otthon sajátították el, de mihelyt lehetett, úgy nagyjából 7-9 éves korukban, már a munkába is bevonták őket. A mesterember műhelyében saját gyermekei együtt dolgoztak az inasokkal és együtt kapták a büntetést is, amiben a kor nem szűkölködött. A saját gyerek legfeljebb akkor emelkedhetett ki, ha megfelelő életkorba érve megházasodott és önálló családot alapított.

A házasságkötés azonban rendszerint nem két fiatal kölcsönös rokonszenvén alapuló kapcsolat volt, hanem két család szerződése. A fiatalok egybekeléséről a szülők (pontosabban az apák) egyeztek meg, akár csak a felnövő ifjú foglalkozását is apja döntötte el. Mindkét döntést a család vagyoni helyzete határozta meg, senki sem választhatott a családjára tekintélyt vagy anyagi erejét meghaladó foglalkozást s

egyetlen apa sem egyezett volna bele, hogy gyermeke a család anyagi helyzetéhez méltatlan párt válasszon. Míg a nemesi családoknál az örökség biztosítása céljából nemegyszer gyermekeket is összeadtak, addig a polgár- és parasztcsaládoknál - az önálló lét feltételeinek megalapozási nehézségei miatt - a házasság időpontját igyekeztek minél későbbre halasztani. (Ez jóval húsz év feletti házasságkötést is jelenthetett.) A nagy gyermekhalandóság miatt a házaspároknak sok gyermeket kellett vállalniok, a gyakori terhességek és szülések viszont hamar tönkretették az asszonyok egészségét, vagy akár a halálukat is okozhatták. A gyász mindennapos volt a kor családjaiban, de mivel elfásulttá tette a hozzátartozókat, nem tartott soká. Az özvegyé vált férj, bármennyire is rossz néven vették ezt a rokonok vagy az egyház, igyekezett gyorsan újra nősülni, mert a család gondjaival egyedül nem bírta. Tényként fogadhatjuk el tehát, hogy az érzelmeknek a koraújkorban nem sok szerep jutott.

Az egyének társadalmi hovatartozása határozta meg életformájukat és élet-színvonalukat is. Nem kell bizonygatni, hogy a nemesi és paraszti életmódban milyen alapvető eltéréseket találunk, bár egy gazdag paraszt és egy szegény nemes között végül a különbségek eltörpülhettek. Szigorú előírások határozták meg az öltözködést, tiltva az urizáló alsóbb rétegeknek a kizárólag nemesek vagy városi gazdagok számára engedélyezett ruhadarabok viselését. A divat gyakran változott, de kevesen tudták követni. Az új ruhadarabok nemcsak költségesek voltak, de kényelmetlenek is, nem a praktikumot, hanem valamilyen groteszk ötlet megvalósítását szolgálták.

A táplálkozás különbségeit nem rögzítették szabályok, pedig ezek is kétségtelenül óriásiak voltak. Említettük, hogy a lakosság jelentős része keresetéből szinte nem is tudott mást vásárolni, mint élelmiszert. Mégis gyakoriak voltak az ínségek, a hétköznapiakra a rossz táplálkozás volt a jellemző. Ezért is válhattak az ünnepi alkalmak, egy mennyegző vagy keresztelő, a mértéktelen evés és italozás színterévé.

A kor egyébként rengeteg alkalmat teremtett az ünneplésre. Meg kellett ülni a családi eseményeket (születés, házasságkötés, temetés), a szűkebb közösség (falu, város, azon belül esetleg a céh) kínálta alkalmakat (védőszent ünnepe), az állam és végül az egyház által biztosított lehetőségeket. (A legnevesebb társadalmi szintű ünnep a farsang búcsúztatója volt.) Az ünnepek azután lehetőséget nyújtottak a szórakozásokra is, például a táncra. Szinte hihetetlen, hogy a korszakban hányféle táncot tartottak nyilván, s milyen sokféle alkalommal táncoltak. (Táncsal lehetett szórakoztatni például egy étkező úri társaságot.)

Az ünnepek azonban végül mégsem a megfeszített munka után járó pihenést, vagy az önfeledt szórakozást szolgálták, hanem maguk is a túlszabályozott

élet megfelelő állomásai voltak. A társadalom vagy annak szűkebb közössége találta ki őket, hogy tagjainak életét változatosabbá tegye. Bennük is pontosan érvényesült a társadalmi hierarchia, a különböző rétegek szórakozásai eltérőek maradtak. A gazdagoknak természetesen eszükbe sem jutott a szegények ünnepein részt venni, sajátjaikból viszont a szegényebb rétegek tagjai legfeljebb szemlélőként részesülhettek, igen gyakran még úgy sem. A szórakozásnak az egyház vagy az állam által nem kedvelt módjait pedig korlátozták, vagy esetleg teljesen tiltották (mint például a tánc merészebb formáit vagy a kártyajátékot).

A kor embere lakóhelyén lépten nyomon elesettekkel, betegekkel, rokkantakkal találta magát szembe. A betegségek maradandó nyomot hagytak áldozataikon (a kortársakon például az minősült feltűnő ismertetőjelnek, ha arcuk nem volt himlőhelyes), nemegyszer a munkát is gátló testi fogyatékoságot is okozva nekik. Ellátásuk hagyományosan a lakótársak, a helyi közösség feladata volt, amely ezt rendszerint az egyházközségeen keresztül gyakorolta. De akadtak olyan szerencsétlenek is, akik - kortársaik ítélete szerint - saját hibájukból jutottak nyomorúságos helyzetükbe (adósságok, részegeskedés). Ez utóbbiakról igyekeztek elhatárolódni, őket közösségükből kivetni, falujukból, városukból elűzni. A reformációt megelőző időszakban a kolostorok is sok beteget, rokkantat láttak el, feloszlásuk vagy a szerzetesek szétszéledése a reformációs időszakban ezt a forrást felszámolta.

A szegények megélhetésüket koldulással igyekeztek biztosítani. Ugyanakkor keresték azt a helyet, ahol a legtöbb alamizsnát kaphatják. Járták az utakat a városok között, együtt a zarándokokkal, a céhszabályzatnak megfelelően vándorló legényekkel, az alkalmazást kereső zsoldosokkal, a mutatványosokkal. Színes tömeg hömpölygött a kor országútjain, amelybe persze módosabbak is belevegyültek. Az ő biztonságukat azonban nehezebb volt megőrizni, mint nincstelen társaikét. AXVI-XVIII. század a bűnözés, köztük az országúti rablások, a gyilkosságok terén is sajnálatos gyarapodást mutatott. Immáron nem feudális rablólovagok, hanem szervezett bandák fosztogatták az óvatlan utasokat. A mesterdalnok nürnbergi Hans Sachs a XVI. század közepén azt óhajtotta, hogy „Bár küldene Isten egy német Herkulest nekünk, aki megszabadítana bennünket a rablástól, gyilkolástól és zaklatástól, mert a rablóktól és gyilkosoktól már senki nem lehet biztonságban.”

A kornak tehát a bűnözés növekedésével is számolnia kellett. Szemlélete persze ebben a tekintetben sem tagadta meg előítéleteit. A köztörvényes bűnökkel (lopás, rablás) helyezte egy sorba a társadalmi elégedetlenség megnyilvánulásait, a hierarchia kötöttségeit figyelembe nem vevő vétkeket. A törvényes felsőbbsséggel való szembehelyezkedést, az engedetlenséget tehát súlyosan büntették. De még

ennél is nagyobb bűnnek számított a vallási eltévelyedés, az adott környezetben gyakorolt vallástól való eltérés vagy a természetfölötti erőkkel való visszaélés (varázslás, boszorkányság).

A koraújkor sajátos vonása volt a boszorkányperek szaporodása, amely főleg a nőket, közöttük is az idősebb asszonyokat fenyegette. Mivel a legtöbb pert éppen a legfejlettebb nyugat-európai országokban találjuk, magyarázatuk nem hozható kapcsolatba az adott terület fejlettségével. Független a társadalmi helyzettől, a vallási hovatartozástól, de még a műveltségi szinttől is. Luther és Kálvin éppen úgy hittek a földöntúli erők mindennapi beavatkozásában, a boszorkányok létezésében és hatalmában, mint a drámaíró Shakespeare. Magyarázatát részben az államhatalom és az egyházak társadalmat integráló törekvéseiben (pontosabban ennek reakciójában) kell keresnünk, de nem hanyagolhatjuk el a koraújkor emberének kiszolgáltatottságát sem, ami állandó védekezésre készítette a természet és az emberi környezet váratlan csapásaival szemben. A mágiába vetett hit a védekezésre való esélyt növelte meg szemléletükben, ugyanakkor növelte a félelmet mások hatásosabb, de rosszindulatú beavatkozási kísérleteivel szemben.

A boszorkányság mindenesetre a tételes vallásokkal szemben fellépő eretnekségekkel került egy sorba, s büntetése sem lehetett enyhébb, mint azoké. Fenyegetése nap mint nap ott lebegett a gyógyítással foglalkozó vidéki gyógyfüves emberek és a falusi vagy városi bábaasszonyok feje fölött. Bár a boszorkányhit a falusi emberek babonájából nőtt ki, vétkükkel nem képzetlen, tudatlan emberek foglalkoztak, hanem tanult bírúk.

A peres eljárások során a bizonyítási módszerek között előkelő helyet foglalt el a kínvallatás, sokszor ártatlanokat is a nem létező bűnök bevallására kényszerítve. A büntetések rendkívül szigorúak voltak. A szabadságvesztés közrangú vétkesek esetében ismeretlen volt (hiszen e bebörtönzöttek eltartása igen költséges lett volna), legfeljebb az eljárás idejére tartották fogva a vádlottat. Kisebb vétket pénzbüntetéssel, vesszőzés vagy botozás elszenvetésével lehetett jóvá tenni. A kiközösítésre ítélt idegen csavargókat vagy koldusokat megbélyegezték. Súlyosabb büntetésnek minősült a csonkítás (fül, orr, esetleg kéz levágása), a bűnösök erőd építési munkára, gályarabságra való ítélete, de nem fukarkodtak a halálos ítéletekkel sem. A büntetés célja nem a vétkes jobb útra térítése volt, hanem a közösség rendjének helyreállítása és a lehetséges újabb vétkesek elrettentése. A halálbüntetéseket éppen ezért meglehetősen nagy fantáziával hajtották végre, gyakran az elítélt előzetes megkínzásával összekapcsolva.

A kor emberét sokféle vád érthette, amelyek vallása gyakorlásának hibáit, sajátos szokásait, erkölceit vehették támadásuk élére. De kirekeszthettek egyeseket származásuk vagy foglalkozásuk miatt is. Bár a középkor nagy zsidópogromjai

nem ismétlődtek meg, 1492 után a zsidók nagyobb méretű kiűzésére egyetlen országban sem került sor (akkor Spanyolországot kellett elhagynia több százezer zsidónak), a zsidóság nem lett a társadalom egyenrangú tagja. Ragaszkodásuk vallásukhoz, a helyi lakosságétól eltérő szokásaikhoz - egyszóval a kortársak számára érthetetlennek tűnő vonakodásuk az asszimilálódástól - a társadalom perifériájára szorította őket, nemcsak képletesen, hanem a lakóhelyükül kijelölt gettóknak ténylegesen is. Mások alantának, méltóságon alulinak tekintett foglalkozásuk miatt nem részesülhettek a közösség elismerésében. A korájuk embere tehát egyszerre volt kénytelen eltérni a középkor tudatlanságából és a saját kora tudálékosságából származó kellemetlenségeket. A korszak pedig lényegesen nem tudott enyhíteni a lakosság mindennapi nyomorúságán. Nem tudott, mert a termelők elsődleges gondja továbbra is a megélhetés alapvető feltételeinek biztosítása maradt, s emellett nem jutott idejük és energiájuk életük igényesebb megszervezésére.

Bizonyos változások azonban megindultak, ha nem is a legszegényebbek szintjén. Javult a lakáskultúra. A városokban, a kismemesi kúriák esetében a tűzveszélyes faépületek mellett gyakoribbá váltak a kő lakóépületek. (A kőépületek terjedését nemcsak nagyobb költségigényük gátolta, hanem gyengébb hőszigetelő képességük is. Ezért ragaszkodtak az Alpoktól északra oly sokáig a fából készült vagy favázás épületekhez.) Sokfelé megjelent a lakóház belső felosztása, a napi tartózkodásra szolgáló szobából már nemcsak a jószágot rekesztették ki, de a hálólhelyiségeket is elkülönítették. A városi lakóházak, a rendelkezésre álló szűk

alapterület miatt, eddig is felfelé terjeszkedtek: raktáraik a földszint utcára néző műhelye és a hátsó udvarral határos lakószobája fölé, az emeletre vagy emeletekre épültek. De emeletet kapott az angol gentry lakóháza is, ahol a kétszintnyi magasságú központi „hall”-ból (terem) nyíltak a földszinten a konyha és a kamrák, az emeleten lévő, a „hall” fala mellett körbefutó galériából pedig az elkülönített hálólülkék.

Lakásuk takarításában pedig a hollandok emelkedtek ki. Egy XVII. századi francia utazó némi meglepetéssel és kétségtelenül szinte elragadtatással ír erről a tényről. „Az, hogy szobáik és bútoraik hogyan ragyognak a tisztaságtól, minden képzeletet felülmúl. Szakadatlanul tisztítanak és fényeznek mindent, ami fából van, a padokig vagy a jelentéktelen deszkákig, még a lépcsőfokokat is, amelyekre legtöbbször mezítláb lépnek. Ha idegen látogatja meg őket, gyakran szalmából készült papucsot nyújtanak át neki, amelybe cipőjével bele tud bújni, de legalábbis olyan gyékényt vagy rongyot, amelyre ráléphet.”

Lassan a családban is helyet kapnak az érzelmek. Ez persze Európa vallási megosztottságának megfelelően területenként eltérően alakult. A reformáció

ugyanis mind az asszonyokkal mind a gyermekekkel szemben további szigorúságot igényelt. A tanításhoz azonban - ezúttal éppen a reformáció hatására - lassan hozzátársul egyfajta nevelés is, az ismeretek átadásának intézményesítése, a gyerek sajátosságaival szemben megnyilvánuló mérsékelt tolerancia. (Az iskolarendszer fejlődéséről a későbbiekben külön lesz szó.) A XVII. század divatos családigazdasági útmutató könyvecskéi (az ún. Hausvater irodalom darabjai) már nem annyira a családfő korlátlan jogait hangoztatják, hanem felelősségét is. Türelemre intenek az asszonyokkal szemben, sőt feltűnik a házastársi szeretet fogalma is.

A koraujkor tehát még a nemesek esetében is messze állt attól a gondtalan, vidám életformától, amit a korról szóló romantikus regények (Három testőr) vagy kalandfilmek sugallnak. A változások ezen a területen is legfeljebb elkezdődtek, hogy majd a későbbi évszázadokban érjenek be.

1/8. A térkép változásai

A XVI-XVIII. század változásai Európa térképét sem hagyták érintetlenül. A gazdasági és társadalmi erőviszonyok eltolódása az egyes országok sorsában is éreztette hatását. Megszaporodtak a háborúk, és hatásukra régi, tekintélyes birodalmak hanyatlottak le, vagy tűntek el egészen, ugyanakkor új, korábban jelentéktelen államocskák emelkedtek fel.

A kiinduló helyzet jobb megértéséhez a XV. század közepéig kell visszanyúlnunk. 1453-ban, egyazon évben fejeződött be az angol-francia százéves háború, és esett el a Balkán védőbástyája, Konstantinápoly. Míg az első esemény egyidőre stabilizálta a középkorban mindvégig feszült angol-francia viszonyt, addig a második szélesre tárta az utat az oszmán-törökök európai hódításai előtt. A XV. század végén ebből az érződött, hogy Franciaország területéről eltűntek az angol birtokok, amelyek - rövidebb-hosszabb megszakításokkal - a XI. század utolsó harmada óta tették bizonytalanná a Capetingek majd a Valois-k uralmát. Az angol királyok a kontinensen mindössze Calais kikötőjét tudták megtartani, azt is csak további bő évszázadra (1558-ig). Anglia - bár még évszázadokig érdekeltnek vallotta magát a kontinens politikai ügyeiben - a későbbiekben soha nem tudta uralmát az európai szárazföldre kiterjeszteni.

Konstantinápoly eleste voltaképpen csak egyik lépcsőfoka az iszlám európai hódításainak. Az oszmán törökök a XIV. század közepén jelentek meg a Balkánon, s a következő másfél évszázadban közel tucatnyi kisebb-nagyobb államot kebeleztek be (Bulgária 1393, Bizánci Császárság 1453, Szerbia 1459, Bosznia 1463, Hercegovina 1482, Montenegró 1528), vagy kényszerítettek hűbéri alávetésbe

(román vajdaságok, Erdély, krími tatárok). Tudjuk, hogy az oszmán-török előrenyomulás a XVI. század közepén Magyarország három részre szakadásához és az egyik országrész (hódoltsági terület) másfél évszázados török bekebelezéséhez vezetett (1541). Ismerjük a károkat és torzulásokat is, amelyeket hazánk történetében az oszmán uralom okozott. Magyarországnak a későbbiekben mégis megadatott, hogy a XVIII. században felszabadulva visszatérjen az európai típusú fejlődés útjára. A Balkán népeit azonban a késő középkor tényleges veszteseinek tekinthetjük, mert társadalmukat és gazdaságukat a XX. századig hatóan visszavetette az ekkor keletkezett kedvezőtlen befolyás, mint ahogyan azóta az iszlám is folyamatosan jelen van Európa térképén.

Európa két fele között ebben is eltérés mutatkozott. Mint említettük, Nyugat-Európában éppen a XV. század végére sikerült felszámolni a muzulmánok közel 800 éves jelenlétét. 1492-ben az ibériai reconquista befejező lépése lett a Granadai Emírség felszámolása. Nyugat-Európa hajósainak még a következő évszázadokban is gondot okoztak a földközi-tengeri forgalmat veszélyeztető arab és berber kalózkodások, az európai szárazföldet azonban térségükben nem kellett többé féltetni az iszlám hódításától. A Balkánon oly sikeresen előrenyomuló oszmánokat időszakunkban Bécsnél kétszer is sikerült megállítani (1529, 1683), a konstantinápolyi szultánok tengeri expanzióját pedig az 1571-i lepantói tengeri csatában hiúsították meg.

A XV. század második felében értek véget az európai kontinens nyugati felén a felszabadító háborúk, sikeres országegyesítések, hatékonyabbá váló kormányzás jellemezték, megannyi lehetőséget kínálva a „sikerdátumokra”. Az angolok és franciák között dúló hosszú háborúskodás vége nemcsak a „feudalizmus első válságának” befejeződésében játszott jelentős szerepet. Az angolok kizorításával Franciaország felszabadult a szigetországiak intervenciójának sok évszázados fenyegetése alól, az ország uralkodói hozzáfoghattak régóta nélkülözött királyi tekintélyük helyreállításához. VII. Károly (1422-1461), majd XI. Lajos (1461-1483) fokozatosan terjesztették ki hatalmukat az addig nagy önállósággal bíró tartományokra, míg végre 1491-ben a Bretagne örökösnejével kötött házassággal VIII. Károlynak (1483-1498) sikerült minden, addig csak elméletileg a francia korona alá tartozó területet jogara alá kényszerítenie. (A kivételt - mint már említettük - Calais városa jelentette.)

A századvég eljövetele előtt azonban újabb - Franciaország és közvetve egész Nyugat-Európa sorsát meghatározó - háború kezdődött. 1494-ben Milánó ura, Lodovico il Moro, hatalma megszilárdítása érdekében, VIII. Károly francia királytól kért segítséget. A beavatkozás lehetősége egybeesett a francia királyok itáliai hatalmi igényeivel. Utóbbiak ugyanis a rokon Anjou-ház korábbi dél-itáliai király-

ságára hivatkozva az Aragóniai-dinasztia által időközben elfoglalt Nápolyi Királyságot kívánták volna megszerezni. Az 1494-i itáliai hadjáratból azonban 1559-ig tartó háborúskodás bontakozott ki, amelyben VIII. Károlynak és utódainak már nemcsak az itáliai városállamok kisebb-nagyobb szövetségeivel kellett megküzdeniük, hanem a nápolyi uralmat védő spanyol királyokkal is. Mivel a spanyol trón 1516-ban a Habsburgok kezére került, az itáliai háború a két és fél évszázados francia-Habsburg ellentét bevezetőjévé is vált. Franciaországnak -átmeneti sikerek után - 1559-ben le kellett mondania itáliai hatalmi igényeiről, a háború igazi vesztesei azonban az itáliai városállamok lettek, amelyek a hatalmas anyagi áldozatok ellenére kiszorultak az európai politika vezető tényezői közül. Itália széttagolt maradt, még azok a kísérletek is meghiúsultak, amelyek a középső területek városait igyekeztek volna összefogni (VI Sándor pápa - 1492-1503 -kezdeményezésére, fia, Cesare Borgia uralmával). A Habsburgoknak (spanyol királyokként) nemcsak a Nápolyi Királyságot sikerült megtartaniuk, hanem a háborút kirobbantó Milánót, továbbá átmenetileg Genovát valamint a Burgundi hercegséget is sikerült birodalmukhoz csatolni (1526, madridi béke).

Az itáliai háborúban elszenvedett kudarc, és a nyomában beállott belső feszültségek (vallásháború, nemesi elégedetlenség) egy időre visszafogták a franciák expanziós terveit. A XVII. század második harmadától kezdve azonban Franciaország ismét részese lett az európai háborúknak. Richelieu beavatkozását a harmincéves háborúba (1635, ezzel kezdődik a háború utolsó szakasza), majd Mazarin 24 éves háborúját Spanyolország ellen (amely az 1659-i pireneusi békével zárult) XIV. Lajos (1643-1715) expanzív külpolitikája követte: az ún. devolúciós háború Spanyolország ellen (1667-1668), a holland háború (1672-1678), a reuniós intervenciók (az 1680-as években), a pfalzi háború (1688-1697) majd a spanyol örökösödési háború (1701-1713). Mindeközben Franciaország területe jócskán gyarapodott: dél felé, a Pireneusokban, ekkor érte el a mai határokat, észak és nyugat felé pedig németalföldi (Artois) és német birodalmi tartományokkal (Sund-gau, Lotaringia, Burgund grófság, Elzász) gyarapodott.

A kontinensről kiszorult Anglia a brit szigetek több-kevesebb függetlenséggel rendelkező országainak teljes alávetésével próbálta kárpótolni magát. Írországot az angolok a XII. század óta hódoltatták, de uralmuk folyamatosságát a helyi felkelések többször megszakították. Gyakoriak voltak a háborúk Skóciával is. VIII Henrik (1509-1547) mindkét ország ellen új háborúskodásba kezdett, s írországi sikerei hatására 1541-ben az Írország királya címet is felvette. Az angol forradalom idején kirobbant ír felkelést pedig 1649-1650-i hadjáratával maga Cromwell verte le. Cromwell eszménye a brit szigetek egysége lett volna egységes törvényhozással, gazdasággal.

Az angol hódítás a szomszéd szigeten azonban különösen kegyetlenre sikeredett. Az ír nemesség nagy részét kiirtották, birtokaikat angol kézre juttatták, az ország gazdasági erőforrásait a végletekig kihasználták. Beavatkozásuk a sziget földrajzi jellegét is megváltoztatta, hiszen az angliai hajóépítés és vaskohászat céljaira szinte teljesen kiirtották a tölgyerdőket. „Meztelenre vetkőzött a föld, mintha erdőtűz pusztította volna végig az országot” - jellemezte a helyzetet az egyik modernkori angol történész. A forradalom idején történt beavatkozás kegyetlenségét jól tükrözi, hogy Írország lakossága az 1641-i 1,5 millió főről 1652-re nagyjából 850 ezer főre csökkent. Írország évszázadokra az angolok olesó élelem és nyersanyag beszerzőhelyévé vált.

A Skócia ellen VIII. Henrik alatt megindított támadások I. Erzsébet (1558-1603) alatt folytatódtak, anélkül azonban, hogy szemmel látható eredményt értek volna el. A Tudor-ház kihaltával (1603) az angol trón VI Jakab skót királyra szállt (angol királyként I. Jakab 1603-1625), s a perszonálunió kedvező megoldást kínált a két ország szorosabb együttműködésére. A Stuartok uralmával azonban a lakosság egyik országukban sem volt különösebben elégedett. A skót felkelés 1638-1640-ben az angol forradalom előjátéka lett. Honfitársai egy része később sem állt a király pártjára. I. Károlyi (1625-1649) kiadták az angoloknak, akik kivégezték. Mások felvették a harcot az angolokkal, s a kivégzett király fiát, II. Károlyi (1660-1685) szerették volna trónra emelni. Ellenük 1650-1651-ben megint csak Cromwellnek kellett katonai erővel beavatkoznia. Az ellentéteket itt az 1707-i angol-skót reálunió zárta le. A két ország parlamentje egyesült, a skótok jogot kaptak a szabad kereskedelemre Angliában és gyarmatain, az egyesülést a közös zászló jelképezhette legjobban. Megvalósulhatott tehát Cromwell álma az egységes brit szigetekről.

A sikerdátumok Európa ellentétes végén sem hiányoztak. Oroszországban - a tatár iga lerázása után - ekkor kezdődik az „orosz földek gyűjtése”, amelynek során a moszkvai fejedelmek-(majd cárok) legyőzték a rivális részfejedelmeket, és elfoglalták tartományukat (Novgorod 1478, Tverj és Pszkov 1485, Szmoienszk 1514, Rjazany 1520, Kazany 1552, Asztrahany 1556). IV. (Rettegett) Iván cár (1533-1587) alatt merült fel először a baltikumi tengeri kijáró szerzésének óhaja, a Lengyelország és a balti népek ellenében viselt ún. livóniai háború (1558-1583) azonban végül nem hozta meg ezt az eredményt. Az oroszoknak csak 1595-ben sikerült a Baltikumban néhány kikötőt szerezniük a svédekkel szemben. Ugyanekkor, azaz még /V. Iván alatt, kezdődött el Szibéria hódoltatása. Az oroszok 1581-ben lépték át az Uralt, s 1648-ra a Csendes-óceáni partvidékig jutottak előre.

IV. Iván halála után a nyugati irányú orosz hódítások folyamata egy időre elakadt, sőt az ún. „zavaros idők”-ben (1605-1613) az oroszoknak olyan lengyel

támadást kellett elszenvedniök, amely átmenetileg Moszkváig hódoltatta a cárságot (1609-1618). 1653-ban mondta ki csatlakozását Oroszországhoz az ukrajnai kozákság, 1655-ben került orosz kézre Belaruszia. A fegyveres hódítások viszont majd csak a XVIII. század elején, I. Péter (1689-1725) háborúival folytatódtak. Mindenesetre tény, hogy a részfejedelemségek felszámolásán túl Oroszország is jelentősen növelni tudta területét a koraujkor évszázadaiban.

Lengyelország sikerdátumainak kezdete 1466, amikor a királyság hűbéri függésbe vonta a Német Lovagrendet. A korábban Lengyelországgal perszonálunió-ra lépett Litvániát és az ukrajnai területeket is figyelembe véve a lengyel királyok hatalma a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig ért. (Lengyelország területe megközelítette az egymillió négyzetkilométert.) A Jagelló királyok utolsó évszázada azonban belső zavarokkal telt, s a következőkben a lengyel külpolitikát inkább a védekezés jellemezte. Báthori István királynak (1576-1586) sikerült megvédenie a balti területeket IV. Iván cárral szemben, sőt, a XVII. század elején a lengyelek támadásba lendültek az oroszok ellen. 1621-ben azonban elveszítették Lívlandot (a mai Lettország területét nevezték így a rajta élő finnugor népről, az azóta kihalt lívek-ről) a svédekkel szemben, az 1654-1660-i svéd-lengyel háború pedig teljes egészében Lengyelország területén zajlott. Bár ez a háború nem járt újabb területi veszteséggel, az ország a következőkben elveszítette tekintélyét a nemzetközi politikában. III. (Sobieski) János király (1674-1696) törökellenes háborúi egyfajta kivételt jelentenek, a XVIII. század elejének északi háborújában (1700-1721) azonban a lengyelek már nem saját akaratuk szerint vettek részt. (A háború egyik tétje éppen az volt, hogy a harcoló felek mindegyike saját jelöltjét akarta a lengyel trónra ültetni. I. Péter cár jelöltje II. Rákóczi Ferenc fejedelem volt.)

A XV-XVI. század fordulója hozta történetük legnagyobb területi gyarapodását a Habsburgoknak is (Burgundi örökség 1477, Tirol 1490, Spanyolország 1516, Magyarország és Csehország 1526). A dinasztia dicsősége azonban nem terjedt ki németországi uralmuk megerősítésére. Miután kudarcba fulladt I. Miksa császár (1493-1519) birodalmi reformkísérlete, a tartományi fejedelmek növelhették meg hatalmukat a császárral szemben, amihez új ösztönzést kaptak az 1517-ben meginduló lutheri reformációtól. A német császárság korabeli térképén egyre élénkebb színeknek kellene jelezniük a fejedelmek növekvő hatalmát. Nem sikerült az óriási birodalom egy kézben tartása sem. V. Károly császár (1519-1556) öröksége - a tengerentúli gyarmatokkal is rendelkező birodalom, amelyben „sohasem nyugodott le a nap” - az uralkodó lemondása után széthullt. A császári koronát és az osztrák tartományokat Károly öccse, I. Ferdinánd (1556-1564, 1526 óta magyar és cseh király) kapta, míg Spanyolországot Károly fia, II. Fülöp (1556-1598) örökölte. Ez utóbbinak ugyan 1580-ban sikerült perszonálunió formájában

Portugáliát Spanyolországhoz kapcsolnia, de 1640-ben a portugálok kiszakadtak ebből az államegyüttesből. Az Ibériai-félsziget térképét tehát a koraujkorban továbbra is két színnel kellett jelölni.

A XVII. században Németország sokszínűsége is fokozódott. A Habsburgok veresége a harmincéves háborúban (1618-1648) a tartományi fejedelmek hatalmának további erősödésével járt. A vesztfáliai béke ismerte el véglegesen Svájc és Hollandia kiválását a birodalomból. A franciák Elzászban először érték el a Rajna vonalát, de Franciaország uralma alá került három lotaringiai püspökség (Metz, Toul és Verdun) területe is. (Lotaringia hovatarozása a későbbiek során még többször változott, újabb és újabb feszültségeket okozva a két ország kapcsolatában.) A franciákon kívül a svédek is jelentős területeket szereztek Németországban (Elő-Pomeránia, Wismar, Rügen szigete valamint a Brémai Hercegség), ezáltal ellenőrzésük alá került mind a Keleti-, mind az Északi-tenger partjának tekintélyes szakasza. De történt némi bírtokátcsoportosítás az egyes német fejedelemségek között is. A svédekkel szövetséges Brandenburgot Hátsó-Pomerániával, az egykori halberstadti és mindeni püspökségek valamint a magdeburgi érsekség területével kárpótolták a tengerparti területekért, Bajorország Felső-Pfalz-cal, Szászország Lausitz-cal gyarapodott. (A megnevezett egyházi fejedelemségeket korábban szekularizálták, azaz világi fejedelemségekké alakították át, így ajándékozgathatták őket a háborút lezáró béketárgyaláson.)

Skandinávia térképe ugyancsak éppen korszakunkban vált többszínűvé. 1523-ban Svédország kivívta függetlenségét, és kiszakadt az addig az egész térséget egyesítő dán államból. Az új hatalom figyelme a Baltikum felé fordult. Az 1570- 1580-as években elfoglalták Észtországot, és növelték befolyásukat Finnországban. A Wasa-család 1592-ben megszerezte Lengyelország koronáját is, bár a perszónalunio időszaka meglehetősen rövid maradt (1592-1598). Egy Oroszország elleni háborúban II Gusztáv Adolfiak (1611-1632) sikerült kiszorítania az oroszokat a Balti-tenger partjáról, míg a harmincéves háborúban a svédek - bár vitéz királyuk már 1632-ben elesett - az észak-német tengerpartból részesültek (a már említett Elő-Pomeránia és a Brémai hercegség ellenőrzési lehetőséget biztosítottak a Weser, az Elba és az Odera torkolatára). Svédország külpolitikai aktivitása a XVIII. század elején ért véget, amikor az északi háborúban súlyos vereséget szenvedett / Pétertől s ettől fogva kénytelen volt eltűnni az oroszok folyamatos baltikumi terjeszkedését. - Az már a történelem groteszk ellentmondásai közé tartozott, hogy a XVI. század elejéig ugyancsak dán uralom alatt álló Finnországot a koraujkorban a saját szabadságát kiharcoló Svédország vetette alá.

A korszak legtöbb területi változását kétségtelenül a spanyol örökösödési háború váltotta ki. Ebbe az összecsapásba - bár eredetileg a Habsburgok és a Bourbonok között robbant ki - csaknem valamennyi európai hatalom bekapcsolódott. A háborút lezáró utrechti béke (1713) gyakorlatilag felosztotta a spanyol korona országait. Magát az

Ibériai-félszigeten található országot valamint a gyarmatokat Anjou (Bourbon) V. Fülöp (1700-1746, uralkodásába a háború éveit is beszámítják) kapta, az észak- és dél-itáliai tartományokat (Milánó, Nápoly) továbbá az ún. Spanyol Németalföldet (a későbbi Belgiumot) a Habsburgok, Szicíliát Savoya. Nagy-Britannia megszerezte Gibraltárt, Menorca szigetét továbbá néhány észak-amerikai gyarmatterületet (Új-Fundland, Új-Skócia, a Hudson-öböl környéke).

Európa térképén tehát a koraujkor első két évszázadában kétféle változást figyelhetünk meg. Nyugaton a fejlődés a modern nemzetállamok kialakulása felé mutatott. Fokozatosan megszűntek a territoriális államcskák, beolvadtak az egységesülő monarchiákba. Az uralkodók persze nem mindig tisztelték az etnikai határokat, hódító törekvéseik idegen népeket is fennhatóságuk alá kényszeríthettek. Anglia Írországot és Skóciát olvasztotta be. XIV. Lajos expanziói nyomán mozdult el a francia-német politikai határ az etnikai választóvonalától. A Baltikumban a svédek is igyekeztek minél nagyobb idegen népességű területet megszerezni. A kor viszonyai tehát nem hozhattak megnyugtató megoldást, éppen ellenkezőleg, sok későbbi háború csíráját hordozták magukban.

Még kevésbé jártak megnyugtató eredménnyel a kelet- és közép-kelet-európai változások. A lanyguló vagy éppen erősödő külső fenyegetés (mint a tatár jelenlét vagy az oszmán-török előrenyomulás) következtében ebben a térségben csak a nagy, soknemzetiségű birodalmak bizonyultak életképesnek, mint Orosz- és Lengyelország. A kis népek vagy betagolódtak ezekbe a birodalmakba, vagy áldozatul estek a török előrenyomulásának. Helyzetük persze a keresztény államokban sem volt különösebben kedvező. A régió térképét azonban semmiképpen nem tudták többszínűvé alakítani.

Az Európa mindkét felét jellemző egységesülési törekvések alól csak kevés kivétel volt. Sokszínű maradt Itália valamint a Német Birodalom térképe, pedig ezeket az országokat zömében azonos etnikum lakta. Nem kerülhetett sor a kettészakadt Németalföld egyesítésére, s a rokonnépek lakta Ibériai-félsziget vagy Skandinávia tartós egyesülésére sem. Ahol tehát valamely nép függetlenségi törekvése vagy valamely ország integrációja sikerrel járt, azt nem a lakosság etnikai azonossága váltotta ki, hanem az európai nagypolitika törekvései. Így azok a népek, amelyek a mostani egységesülési folyamatból kimaradtak, aligha várhattak érdemi segítséget Európa politikájának irányítótól.

2. A „napkirályok”Európája

2/1. A hatalom intézményesítése

A korai újkor nagy nemzetközi vetélkedéseit tehát csak területileg jelentős, belsőleg jól megszervezett államok tudták átvészelni. Azok, amelyekben az országegyesítésekkel, hódításokkal párhuzamosan sor került az államhatalom tudatos megerősítésére is. Európa országaiban a XV-XVI. század fordulóján indult meg az a folyamat, amely az abszolutizmus kialakulásához vezetett. Az uralkodóknak nemcsak az addig sokszor szinte teljes önállóságban élő tartományokra sikerült kiterjeszteni hatalmukat, de ugyanakkor befolyásukat az állami élet egyre több területén és egyre tökéletesebben igyekeztek érvényesíteni.

Akárcsak általában az új kor eljövételét, a hatalmi koncentrációt is komoly várakozás előzte meg. Az erős állam iránti igény már akkor felmerült a kortársakban, amikor a valóság még messze állt tőle. Indítéka éppen a bizonytalan helyzet, a mindennapokat sújtó külső és belső viszályok, a védtelenség, kiszolgáltatottság volt. Nem csoda, ha a korlátlan uralkodó képe először a háború színterévé vált Észak-Itáliában sejlett fel, Niccolò Machiavelli már említett „A fejedelem” című munkájában (1513). Az itáliai politikus-író eszményének alapját a korabeli itáliai város-zsarnokságok képezték, reménybeli uralkodója mégis több a kis tirannu-soknál. „A cél szentesíti az eszközt” elv alapján a szerző az államférfi kötelességének tekinti, hogy uralma biztosítása érdekében elvesse erkölcsi gátlásait, így voltaképpen őt is az új típusú állam alávetettjévé teszi.

A XVI. század harmadik negyedében belső vallásháborúba sodródott Franciaországban jelent meg Jean Bodin (1530-1596) „Az állam” (De re publica) c. műve (1576, négy évvel a Szent Bertalan éji mézszárlás után). A szerző „minden feltételtől mentes” teljhatalmat szánt az uralkodónak, akit a földi törvények sem korlátoznának. Azt, hogy az uralkodó mégse váljon zsarnokká, Bodin szerint, az Isteni és természeti törvények betartásának kell megakadályoznia.

Angliában a forradalom zavaros éveiben a filozófus Thomas Hobbes (1588-1679) kereste a tartós és igazságos békeállapotot nyújtó állam feltételeit. „Leviathan” c. államtudományi munkájában (1651) az államgépezetet szükséges, de elkerülhetetlen rosszként ábrázolta, amely azonban megakadályozhatja az emberek egymás elleni harcát. A természetben - Hobbes szerint -, mivel az ember eredendően önző, az ököljog uralkodik (homo homini lupus - az ember ember-

nek farkasa), s az emberi természettel ellentétben kialakult államnak kell biztosítania polgárai életét és vagyonát. Ehhez azonban az embernek le kell mondania természetes jogai egy részéről, s a mindenki számára szükséges hatalom megalapításához szerződésre kell lépnie a társadalom más tagjaival. Az uralkodó, akire a hatalmat ruházzák, egyedül Istennek felelős cselekedeteiért. Hobbes felfogása -Machiavelliével és Bodinével szemben - az államot abszolutizálja, és nem az uralkodót.

A hatalom megerősítésének társadalmi igénye jól jött a korabeli államok ideológusainak. A XII. századtól újra felfedezett római jog alkalmazásától a polgárság a tulajdon kizárólagosságát valló elvnek, míg az uralkodók a központi hatalom növelésére irányuló törekvéseiknek jogi alátámasztását várták volna el. A magántulajdon alulról indított megszilárdításával így felülről az uralkodók kivételes hatalmában megtestesülő közhatalom növekedése került szembe. Az új jogász nemzedék (a spanyol letrados, a francia maitres de requetés, a német doctores) olyan római jogi tekintélyekre építették királyuk vagy fejedelmük hatalmának indoklását, mint a Kr. u. III. századi Ulpianus, aki szerint „az uralkodó akaratának törvényereje van”.

A korlátlan királyi hatalom hivatalos elmélete ezzel szemben csak a XVII. századi Franciaországban alakult ki, Richelieu minisztersége idején (1624-1642). Sarktétéleit nem a római jog, hanem az Istentől eredeztetett, kötöttségek nélküli, örökletes hatalom képezte. E hatalmat a pontosan körül nem írt alap- vagy természeti törvényeknek kellett volna kordában tartaniuk. Az ideológia legnevezetesebb megfogalmazója a XVIII. század elején Jacques Bossuet (1627-1704) volt, akinek posztumusz munkája (A politika a Szentírás szavaiból leszűrve, 1709) az uralkodó cselekvési szabadságát a trónján ülő Istenéhez hasonlította.

Franciaországban jó ideig élt egymás mellett az államhatalom erősítésének társadalmi igénye és udvari elmélete. Hívei lehettek a filozófusok, mint Voltaire, aki XIV. Lajos (1643-1715) korát a renaissance-hoz hasonló újjászületésnek tartotta. De elfogadták és hangoztatták az uralkodók is. Véleményüket legfrappán-sabban a XIV. Lajosnak tulajdonított híres kijelentés tükrözhetné - „az állam én vagyok” - ha egyáltalán elhangzott volna. De ha nem is ilyen tömören, a „Napkirály” Memoárjaiban találunk ehhez hasonló megfogalmazást: „Az, aki királyokat adott az embereknek, azt akarta, hogy helytartóiként tiszteljék.” Utóda, XV. Lajos (1715-1774) pedig a következőképpen nyilatkozott a párizsi parlament (Franciaországban a legfelső bírói testületet nevezik így) előtt 1766-ban: „Csak személyemben létezik hatalom, általam bírnak hatalommal a kamarák és a törvényhozás, az egész társadalmi rend teljes mértékben tőlem ered.”

A korabeli nézetek persze legfeljebb a kiindulópontját képezhetik a modern értékelésnek. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a koraújkori abszolútizmus nem azért bontakozhatott ki, mert a korabeli uralkodók tehetségesebbek lettek volna elődeiknél. A modern történétírók közül többen (így két, a közelmúltban magyarul is megjelent munka szerzője, Immánuel Wallerstein és Perry Anderson) egyetértenek abban, hogy az abszolútizmus mögött is ott áll a feudalizmus első válsága. Az amerikai Wallerstein a belső rend helyreállítására törekvő igényt emeli ki, amely a nemességet is arra bírta, hogy - az államtól várt segítség fejében - lemondjon bizonyos követeléseiről. Nem tartja véletlennek az európai világ gazdaság és az abszolút monarchia születésének időbeli egybeesését sem. Kölcsönös egymásra hatásukban a fejlődő gazdaság legfőbb támasza az államhatalomban rejtett, míg a bürokratikus államapparátus finanszírozását csakis a gazdaság fejlesztése révén lehetett elérni. Az angol Anderson - aki egyébként marxista történésznek vallja magát - az abszolút kormányzatoknak a kapitalista gazdálkodás kibontakozását elősegítő intézkedéseit szedi csokorba: a belső rend stabilizálását, a kereskedelem számos akadályának elhárítását, a tőkebefektetés terének kiszélesítését (akár az államnak nyújtott kölcsönök révén is), a tulajdon mobilizálását (például az egyházi tulajdon kisajátításával vagy csökkentésével). Mindez a polgárság számára tűnt elsősorban kedvezőnek.

A modern szerzők egyrésze mégis az abszolútizmus feudális jellegét hangoztatja. A német Walter Hubatsch az 1960-as években úgy vélte, hogy hiába állítja félre az állam a nemességet, annak előjogai megmaradnak. Az angol Eric Hobsbawm szerint a nemesség anarchikus törekvéseinek háttérbe szorítása, továbbá a polgároknak az államapparátusba való bevonása ellenére mégis tipikusan feudális államapparátussal találkozunk, amely nem tudja túlhaladni sajátos céljait. A már említett Anderson „a feudális uralom átcsoportosított és újra bevezetett gépezetéről beszél.

Az abszolútizmus szigorú elkötelezettségére utal az a körülmény is, hogy létrehozásában és támogatásában nemcsak meghatározott (néha meglehetősen szűk) csoportok vettek részt, de támogatói az adott országon belül területileg is gyakran elkülönültek. Franciaországban az abszolútizmus az északi tartományokra, elsősorban a párizsi medence lakosságára támaszkodhatott (ezért is indulhattak a XVI. századi abszolútizmus-ellenes támadások - így a hugenotta mozgalom - délről, gyakran a mediterrán partvidékről). Angliában a forradalom idején a király mindig északra menekült, ahol támogatóit tudta, de az abszolútizmus mellé álltak a nyugati grófságok is. Spanyolországban az abszolútizmus legfőbb támasza Kasztília lett.

Vannak persze olyan történészek is, mint a francia Roland Mousnier vagy a magyar Makkai László, akik nem az abszolutizmus feudális jellegét emelik ki, hanem inkább az államberendezkedés jövőbe mutató tendenciáira utalnak. Ezek a szakszerű adminisztráció, a szakigazgatási (minisztériumi) rendszer gyökerei, az állami költségvetés megjelenése, a diplomáciai kapcsolatok állandósulása. Az abszolutizmus korában jutottak egyre komolyabb befolyáshoz az uralkodók által összehívott tanácsadó szervek. (Az ilyen testületeket gyakran nevezték „titkos” tanácsnak, arra utalva, hogy tagjait nem választották, hanem az uralkodó hívta meg őket. E szűkkörű testületek üléséhez különben elegendő volt a királyi paloták valamely kisebb méretű terme, „kabinet”-je is. Innen ragadt rá a modern kormányokra a kabinet elnevezés.) A végrehajtásban az eddigi differenciálatlanságot az egyes szakterületek szétválasztása váltotta fel.

Az állami élet legfelső szintje persze nem ezt a tendenciát sugallja. Az abszolutizmusban az uralkodó az államhatalom Montesquieu által megkülönböztetett mindhárom szférájában - törvényhozás, végrehajtás (azaz a közigazgatás), ellenőrzés (azaz az igazságszolgáltatás) - igyekszik a maga elsőségét biztosítani. Háttérbe szorítja a törvényhozás hagyományos szervét, a rendi gyűlést, központi befolyás alatt álló igazgatást épít ki, ellenőrzése alá vonja az igazságszolgáltatás szerveit. Ezen törekvései természetesen helyi sajátosságokon keresztül, a hagyományok által meghatározva valósulhattak meg.

Franciaországban a rendi gyűlést már a XV. században is ritkán, többnyire csak különleges alkalmakkor hívták össze. 1484-1560 között a rendi gyűlés egyszer sem ülésezett. 1614-től pedig ülései még hosszabb ideig (egészen 1789-ig) szüneteltek. Igaz, ennek fejében az uralkodóknak le kellett mondaniuk újabb adófajták kivetéséről. (A rendi gyűlés félévszázados átmeneti „feltámadása” a vallásháborúknak és a királyi hatalom ideiglenes meggyengülésének volt köszönhető.) Angliában VII Henrik (1485-1509), a Tudor-ház első uralkodója trónra lépte után azonnal megritkította az addig évente összehívott testület üléseit. VIII Henriknek (1509-1547) majd I. Erzsébetnek (1558-1603) többé-kevésbé sikerült saját akaratát rákényszeríteni a parlamentre, a Stuartok alatt azonban újabb konfliktusokra s a parlament szüneteltetésére került sor (1611-1621 majd 1629-1640 között). Az egységes Spanyolország autonómiáját megőrző két országrész közül Aragóniában II. Fülöp (1556-1598) évtizedekig mellőzte a cortes összehívását, Kasztíliában a rendi gyűlés általában visszaszorult a központi hatalommal szemben. A rendi gyűlések szüneteltetése esetén a „lex rex” (a király a törvény) állapota érvényesült, a törvényhozás tehát döntő mértékben az uralkodó befolyása alá került.

A hagyományos törvényhozó testület elsorvasztásával szemben az államigazgatás egyéb területein a királyt képviselő intézmények kiépítésére és megerősítésére került a hangsúly. Szaporodtak a központi intézmények a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén. Megkezdődött az átmenet a középkor bizonytalan jogállású és hatáskörű, sokszor rendi vagy partikuláris érdekeket kifejező szervezeteitől a modern kor ésszerű, rendeletes szabályozott hivatalai felé. Az igazságszolgáltatásban az uralkodók egyrészt a központi bíróságok hatáskörét szélesítették, másrészt a középfokú bíraskodást igyekeztek ellenőrzésük alá vonni. (Az előzőre jó példa Angliában a VII. Henrik által felállított Csillag Kamara - Star Chamber -, amely a leghatalmasabb főurak felett is ítélezhetett, az utóbbira Franciaországban a II. Henrik (1547-1559) által megerősített középfokú francia királyi bíróságokat említhetjük.)

Az új típusú hivatalok szakértő hivatalnokokat igényeltek, csökkentve ezzel a nemesség és az egyház közvetlen irányító szerepét. A rendi szervek által megbízott tisztségviselők helyére a központi igazgatás hivatalnokai léptek, kisugározva az uralkodói akaratot az államigazgatás középfokú intézményire is. A francia intendánsok befolyása a központi hatalom erősödésével együtt gyarapodott.

Megnőtt az állam befolyása a hadsereg felett is. A zsoldoseregek parancsnokai eddig szinte tulajdonukként kezelték egységeiket, amelyeket - katonai vállalkozóként - a legtöbbet kínálónak ajánlottak fel. Most az állam az állandó hadsereg felállításával hivatalnoki pozícióba kényszerítette tisztjeit. Előléptetést vagy akárcsak további alkalmazást kizárólag a kötelezettségek betartásával lehetett szerezni. A katonatiszti pályát választó nemességgel pedig addigi felfogásával szögesen ellenkező szabályokat kellett betartatni. Hiába tiltották például Franciaországban rendeletekkel a párbajt, a nemesi virtuskodás egyedül 1607-ben mintegy négyezer nemes férfi halálát okozta. A hadseregben a tilalmat szigorúbban vették. A katona életét legfeljebb uralkodójáért áldozhatta fel, de nem önös céljai érdekében. Hiába háborgunk, amikor a „Három testőr” hőseinek, mielőtt egymás közti becsületbeli ügyüket párbajjal elintézhették, Richelieu gárdistáival is meg kell küzdeniük. A romantikus szemlélet a regényíró Dumas-nak ad igazat, a történelmi szükségszerűség a bíboros párbajellenes álláspontját igazolja.

A hadseregbeli fegyelem igényét a seregek létszámának ugrásszerű megnövekedése is indokolhatta. 1500 körül az itáliai, burgundiai és németalföldi hadszíntereken még csak tíz-húszezres nagyságrendű seregek harcoltak. A XVI. század második felében II. Fülöp spanyol király nemzetközi méretekben is jelentős serege még mindig csak 60 ezer főt számlált, míg a XVIII. század elején XIV. Lajos francia király már nagyjából 350 ezres hadsereggel rendelkezett. A XVIII. század közepére ezek a többszázezres seregek állandósultak. Az 1750-es évek háborúiban

Poroszország 150 ezer, Ausztria csaknem 200 ezer, Oroszország közel 300 ezer főt tartott fegyverben. Korszakunk elején e hadseregek jelentős részét még idegenek alkották (az említett itáliai háborúkban mindkét fél szívesen alkalmazott svájci zsoldosokat), ilyen tömegű zsoldos toborzása majd fizetése azonban lehetetlen volt. A XVII. század folyamán ezért az uralkodók a saját országukban való toborzás, esetleg a részleges sorozás módszereit vezették be. (Utóbbi azt jelentette, hogy meghatározott katonai egységeket - ezredeket - adott területről kellett ellátni.) A hadsereg utánpótlását a parasztság adta, de a besorozottakat most már nem szerelték le minden egyes háború után.

Az állandó hadseregek fenntartása természetesen komoly anyagi megterhelést okozott. Az abszolút uralkodók így sokféle újfajta adókat vezettek be. Franciaországban a XV. század második felében a lakosságra kivetett első általános érvényű adó, a taille a hadsereg fenntartását szolgálta. A spanyol államban a XVI. század közepén a bevételek 80%-át fordították hadikiadásokra, I. Péter (1689-1725) Oroszországában ez az arány 85% volt, akárcsak a porosz királyságban 1740-ben. Franciaországban az 1789-i forradalom előtti években a katonai kiadások megközelítették a 70%-ot.

Ugyancsak az államhatalom megerősödésének folyamatába illeszkedett az egyház fokozatos alárendelése az államnak. Erre többféle lehetőség kínálkozott. Ha az uralkodó megmaradt a katolicizmus keretein belül, akkor főkegyúri jogát igyekezett messzemenően érvényesíteni, s fokozottan beleszólni az egyházi méltóságok odaítélésébe továbbá bizonyos egyházi jövedelmek sorsába. Mások viszont szakítottak az „egyetemes” (katolikus) egyházzal, esetleg magával a katolikus vallással is. Franciaországban I. Ferenc (1515-1547) a pápával kötött 1516-i bolognai konkordátumban szerzett magának jogot a püspökök személyének kijelölésére, Angliában 1529-1536 között a parlament mondta ki a szakítást a pápával, s tette meg a hazai egyház fejévé az uralkodót. Vallásilag az ún. „gallikán egyház” Franciaországban megmaradt katolikusnak, I. Ferenc a konkordátum értelmében még a pápának járó adók kivételét is engedélyezte az országból, az anglikán egyház számára azonban hamarosan új, a mérsékelt reformációs irányzatokhoz hasonló szabályokat dolgoztak ki.

Több európai uralkodó, mint például a skandináv országok királyai s a német fejedelmek többsége, a reformáció valamely ágához csatlakozva biztosította függetlenségét Rómától, s egyúttal az állam hatalmát a reformált egyház felett. Az új körülmények között még a hagyományos egyházi szervezetre is jobban lehetett támaszkodni, mint korábban. Franciaországban - az általános rendi gyűlés szünetelése ellenére - az egyházi rend I. Ferenc uralkodásától a forradalomig minden öt évben egyszer összeült, hogy megszavazza a maga „önkéntes adományát”

(donum gratuitum) a királynak (miközben a francia nemesség gyakorlatilag a forradalomig őrizte adómentességét).

Az egyháznak szánt politikai szerep magyarázza a korabeli kormányzatok vallási türelmetlenségét, a más vallásúak üldözését. A korban ritka jelenség a vallási türelem olyan megnyilvánulása, mint Franciaországban a nantes-i ediktum (1598), amely, bizonyos korlátozásokkal ugyan, de engedélyezte a protestánsok (hugenották) vallásgyakorlását valamint hivatalviselésüket. Az a fajta megértés pedig, amely a XVI-XVII. századi Erdélyi Fejedelemség valláspolitikáját jellemezte (négy „bevett” vallással: református, evangélikus, unitárius, katolikus) teljesen egyedülálló maradt.

Az államhatalom növekedése látszólag nehezen egyeztethető össze azzal a tendenciával, amely Európában a társadalmi jogok szélesedésével járt, különösen ha tudjuk, hogy a nyugat-európai abszolút uralkodók hatalmát jogilag szinte semmi nem korlátozta. Azokat az isteni- és természeti törvényeket, amelyekre a kortársak, mint az uralkodói önkény akadályára hivatkoztak, soha nem fogalmazták meg konkrétan. A jogi szabályozatlanság ellenére a megvalósult abszolutizmus a nyugat-európai országokban mégsem vált a keleti despotizmusokhoz hasonló önkényuralommá. A központi hatalom elé a társadalom korábban megszerzett jogai állítottak korlátot. A rendi gyűlés mellőzése nem jelentette a különféle autonómiák, a társadalmi, gazdasági vagy jogi önállóság (városok, céhek, közigazgatási egységek) felszámolását. Az állami bürokrácia rájuk támaszkodott, s egyúttal védte is őket. A képviselők ellenőrizték az állam működését és kivédhették a hatalom túlzott koncentrációját. A nemesség előjogainak korlátozása sem jelentette kiváltságai általános megszüntetését. Így hiába fenyegette alkalmanként az államhatalom a történelmi kötöttségeket, azokat teljesen széttörni nem tudta. I'ersze az is igaz, hogy az állam a hagyományos nemesi kiváltságok többségét tiszteletben tartotta. Hiába szorították kordába a nemesség politikai tevékenységét, fékeztek meg mozgalmait, a nemesség a társadalom vezető ereje maradt. Ezért is használta az abszolút hatalom jellemzésére a szokásos korlátlan jelző helyett a korábban említett magyar történész, Szűcs Jenő a kontrollálatlan (ellenőrizetlen) jelzőt.

A polgárság ezzel szemben nemigen jutott új jogokhoz. Gazdasági erejét a kormányzat felhasználta (de fogalmazhatnánk úgy is, hogy kihasználta), társadalmi megbecsülést azonban alig biztosított számára. Amikor az állam érdekei mást kívántak, a gazdasági támogatás is elapadhatott (túlzott szabályozásokkal, vagy esetleg anyagi kötelezettségekkel nehezíthették a polgárság gazdasági tevékenységét). Az állam érdekeit szolgálhatta az eredetileg a polgárságnak oly hasznos merkantilista politika is (mint például Franciaországban Colbert idején). A koráb-

ban említett Makkai László szellemes megfogalmazása szerint az abszolút uralkodó a hatalmat egyrészt a feudális uralkodó osztály nélkül, egy csak tőle függő hivatalnoki apparátussal, mégis a feudális uralkodóosztály érdekében, másrészt a polgárságra támaszkodva, de azt elnyomva gyakorolja.

Gyakran előfordult, hogy egyes polgárcsaládok jövőjüket az uralkodóknak adott kölcsönökkel kívánták biztosítani, kedvezményeket, monopóliumhelyzetet nyerve ezzel a gazdaság valamely területén, ugyanakkor kockáztatva a bukást, a kölcsön vissza nem fizetése esetére. De a polgárság hétköznapi tevékenységével is kivívhatta az uralkodók neheztelését. A Habsburgoknak nyújtott hitelek vissza nem fizetése tette tönkre a Fuggereket a XVI. század első harmadában. XIV. Lajos a nantes-i ediktum visszavonásával (1685) polgárok tízezreit kényszerítette menekülésre Franciaországból.

Nemeseket ritkán ért ilyen súlyos támadás. Az abszolutizmus ellen irányuló legveszélyesebb fellépések mégis tőlük indultak ki, hiszen a megelőző viszonyokhoz, a rendi monarchiában betöltött kivételezett állásukhoz képest ők veszítették a legtöbbet. Ugyanakkor az abszolút állam hivatalaiban és hadseregének tisztikarában túlsúlyban voltak a társadalom más osztályaival szemben, így voltaképpen integrálódhattak a hatalomba. Mozgalmaik, mint az I. Erzsébet angol királynő (1558-1603) elleni összeesküvések (1569: észak grófjainak felkelése, 1572: Norfolk grófjának összeesküvése) vagy Franciaországban a Richelieu és Mazarin ellen szőtt főúri összeesküvések (1632, 1643) majd később a „hercegek Fronde”-ja (1650-1653) mégsem tudta megdönteni az abszolút kormányzatot.

A marxista történetírás a nemesség és polgárság egyensúlyának feltételezésével igyekezett megindokolni az abszolutizmus létrejöttét. Ez az egyensúlyhelyzet azonban a történeti vizsgálódások fényében tarthatatlannak bizonyult. Angliát és Franciaországot kivéve az abszolutizmus korában sehol sem találunk olyan polgárságot, amelynek anyagi erejét, a közéletben játszott szerepét a nemességével össze lehetne mérni, de különben is kiváltságok és vagyoni helyzet, politikai befolyás és gazdasági lehetőségek nehezen összevethetőek. Az abszolutizmus társadalmi hátterében mégis azt az átmeneti helyzetet kell elsősorban figyelembe vennünk, amelyben a nemességnek az állam segítségére kellett számítnia régi kiváltságai fenntartásában, míg a polgárságnak gazdasági tevékenysége felszabadítására kellett igénybe vennie a központi hatalom segítségét. Mindehhez nem nélkülözhetőek az említett autonóm közösségek, mint a hatalom megosztásának örök példaképei. Ahol ilyenek nem léteztek, ott az abszolutizmus sem jöhetett létre, a hatalom központosítása menthetetlenül despotizmushoz vezetett.

Ezért is marad az abszolutizmus kizárólagosan európai jelenség. Feltételei az öreg kontinensen kívül sehol nem voltak adottak, de végül magán Európán

belül is eltérő változatok kifejlődésére adtak lehetőséget. Az egyes országok, régiók különböző fejlődési sajátosságainak megfelelően más-más lehetett az abszolutizmus kibontakozásának és hanyatlásának időpontja is. Angliában a XVII. század közepére az abszolutizmus idejétmúlttá válik, amikor a közép-európai Habsburg monarchiában megkezdődik kiépítése. De az angol abszolutizmus másfél évszázados tartama is nehezen egyeztethető össze a francia abszolutizmus közel háromszáz éves lefutásával. Nem azonosítható az európai abszolutizmussal a kontinens keleti és délkeleti végein, Oroszországban valamint az Oszmán Birodalomban végbement központosítás. Végül Európán belül akad olyan ország is, ahol nem jött létre abszolút kormányzás (Lengyelország).

Európa térképének változásait tanulmányozva leszűrhetjük a tanulságot, hogy az abszolút uralkodók korántsem öncélúan erősítették államukat. A kezdeti országegyesítő-védekező feladatokból legtöbbször hódító szándékok nőttek ki. Az abszolutizmus kibontakozásában nem elhanyagolható tényező a többi, a rivális országok abszolutizmusa, amely versengésre készítette az adott állam kormányzatát. Különösen állt ez az egymással vetélkedő spanyol és francia abszolutizmusra, amelyek hatványozottan törekedtek az erős belső hatalomra. Bár az abszolút uralkodók gyakran hivatkoztak a haza érdekeire, és próbálták felkelteni alattvalóik hazafias érzéseit, a nemzetközi politikában mégis elsősorban az uralkodó családok dinasztikus érdekei kerültek előtérbe, a családi jog (házasság, örökség) adott valóságos vagy csak vélt törvényességet egy-egy agresszióknak vagy háborúskodásnak.

A korszakban szinte állandósultak a háborúk. Perry Anderson könyve szerint Európában a XVI. században 25 év, a XVII. században pedig alig 7 év telt el nagyobb háború nélkül. A XVIII. században is mindössze 27 viszonylag békében eltelt évet számlálhatunk. A látszat mégis az erőszak-politika eredménytelenségét sugallta. A kor nagy háborúit sok állam képviselőinek részvételével tartott népes békekongresszusokon zárták le, ilyeneken született a vesztfáliai vagy az utrechti béke. E kongresszusok - bizonyos politikai elvek, például az egyensúlyhelyzet fenntartása érdekében - akár a harcmezők eredményeit is megváltoztathatták. A diplomácia tehát - látszólag - fölébe kerekedhetett a pusztá erőszaknak.

Konzolidálódni látszottak a belpolitikai viszonyok is. Megszűntek a belháborúk, a konfliktusokat igyekeztek törvényes úton rendezni. Az abszolutizmus a művészetben is tekintélyt sugalló stílust talált magának a barokk bonyolult formavilágában. Egyesek szerint a közállapotok javulását tükrözi a divat is, amelyben a nehézkesség, a természetellenesség lett úrrá az óriási rizsrozott parókákkal, a nők szoros fűzőivel és hatalmas kiterjedésű, halcsontok által kifeszített szoknyái-

val. Szigorúan kötött etikett szerint éltek az abszolút udvarok lakói, akik közül mindenki szerepet játszott, a természetesség száműzve volt életükből.

2/2. Hittel vagy feltétlen engedelmességgel?

1517. október 31-én Martin Luther (1483-1546), a wittenbergi egyetem teológia professzora kitűzte 95 pontból álló vitairatát a helyi vártemplom kapujára. A hitviták kezdeményezésének ez a módja bevett szokás volt a középkori egyházban, a templomkapuk egyébként is valamiféle hirdetőtábla szerepét játszották. A szerzetes-professzor szándéka ezúttal sem volt más, mint vitát nyitni bizonyos - őt nyugtalanító - vallási kérdésekről. Cselekedete mégis gyökeres fordulatot hozott. Bevezetője lett a koraujkor nagy egyházi szakadásának, a reformációnak, s mint ilyen nem maradt meg a vallás terén, hanem komoly társadalmi és politikai következményekkel is járt.

Luther - első fellépésekor - nem gondolt szakításra a katolikus egyházzal. Mindössze néhány olyan - az egyházon belül kialakult, kétségtelenül káros - jelenséggel kívánt szembeszállni, amelyet ellentétesnek vélt a Szentírással. Közismert, hogy lépésére akkor szánta rá magát, amikor Wittenbergtől nem messzire egy Johannes Tetzel (1465 k.-1519) nevű dominikánus szerzetes -Brandenburgi Albert mainzi érsek megbízásából - búcsúcédulákat kezdett árusítani. A búcsúcédula árusítás végső kezdeményezője persze maga X Leó pápa (1513-1521) volt, aki a római Szent Péter templom újjáépítéséhez kívánt pénzt gyűjtetni. A fiatal mainzi érseknek azonban engedélyt adott arra, hogy a búcsúcédulákból befolyt összeg felét adóssága törlesztésére használja fel. Brandenburgi Albert ugyanis beiktatása költségeire jelentős kölcsönt vett fel a Fuggerektől.

A búcsú eredetileg a katolikus hívőre bűnei miatt, az egyház által kiszabott, meghatározott időre szóló vezeklés elengedése volt. Az egyház, a hívő megbánását látva, magára vállalta, hogy közbenjár Istennél a büntetés (mondjuk a purgatóri-umbeli szenvedések) megrövidítéséért vagy éppen elengedéséért. Búcsút nagyobb mértékben a keresztes hadjáratok idején kezdtek hirdetni, hogy a szent ügyet támogatókat áldozatvállalásukért és a várható veszedelmekért kárpótolják.

A búcsú nem pótolhatta a bűnbánatot, ami a bűnök alól való feloldozás alapvető feltétele volt. A teológiai fogalmak és a nép primitívebb elképzelései azonban kezdettől fogva összekuszálódtak, amit a konkrét esetekben a búcsúcédulák árusítói is csak erősíthettek. Az említett Tetzel ügyes szónok volt, aki - hogy megbízója jövedelmét növelje - előszeretettel nagyította fel saját felhatalmazását vala-

mint az általa árusított búcsúcédulák szerepét a bűnbocsánatban. Állítólag szívesen kérkedett azzal, hogy mindenki másnál több cédulát tud kiárusítani. Ez a képessége eredményezte azután, hogy - miként egykor Pilátus a Credoba - neve bekerült a reformáció történetébe. Luthert különösen megdöbbenette, hogy a hívek a gyóntatószékben megbánás helyett a búcsúcéduláikat lobogtatták, mint a feloldozás feltételét. A búcsúcédula árusítás az egyszerű nép körében tehát azt a látszatot keltette, mintha pénzfizetéssel lehetne közelebb kerülni az üdvözüléshez. A lakosság körében bizonyos „tarifák” híre is elterjedt, aminek következtében egyesek több tízezer évre váltották meg magukat a purgatóriumbeli szenvedésektől.

A búcsúcédula árusítás a korabeli katolikus vallásgyakorlat egyik sebezhető pontjára mutatott rá, nevezetesen arra, hogy a bűnbocsánatot, mint az üdvözüléshez szükséges isteni kegyelem elnyerésének feltételét egyre inkább külsőleg is látható eszközökkel (meghatározott cselekedetekkel, zárandoklatokkal, alamizna osztással stb.) kívánták kikényszeríteni. Luther elszántságát csak növelte, hogy ő maga egy - a saját korában nem túl nagy megbecsülésnek örvendő - testület, a szerzetesség tagja volt. A reneszánsz kor nem értette meg a szerzetesek visszavonultságát, különösen nem, ha az tétlenséggel, esetenként szemmel látható vétkekkel párosult. A szerzetesség viszont addigi elveinek fenntartásával vagy éppen szigorításával, például fokozott aszkézissel próbált védekezni.

Luther elvetette a világtól való elmenekülést, feleslegesnek ítélte az önsa-nyargatást, de a jócselekedeteket is. Az üdvözülés alapfeltételeként a hitet helyezte az első helyre (sola fide). Az isteni igazság kinyilatkoztatását (dogma) ugyanakkor kizárólag annak eredeti írásos formájára, az Evangéliumra korlátozta, s elvetette a Szentírásban nem található, de a katolikus egyház által elfogadott szent hagyományokat. Tagadta, hogy a szertartáson a kenyeret és a bort a felszentelt pap képessége változtatná át Krisztus testévé és vérévé, bár nem vonta kétségbe, hogy az átlényegülés (transsubstantiatio) végbemegy, s a hívek Krisztus testéből és véréből részesülnek. Ha viszont az átváltoztatásban nincs szükség a pap közreműködésére, akkor általában feleslegessé válik közvetítő szerepe Isten és a hívek között. A miseáldozat helyére tehát az Ige hirdetése léphetett, mint a szertartás központi eleme, az Úrvacsorát viszont a hívek is két szín alatt fogyaszthatták, részesülve mind a kenyérből, mind a borból. (A Krisztus vérévé átváltoztatott bort eddig csak a pap fogyaszthatta, a katolikus hívő - kizárva a két szín alatti áldozásból - csak a Krisztus testévé változtatott kenyérből részesülhetett.)

Luther 1518 őszi idézést kapott az augsburgi birodalmi gyűlésre. Mire megjelent, I. Miksa császár (1493-1519) elhagyta az összejövetelt, mert vadászni indult. Az ismeretlen szerzetesnek Cajetan bíboros, pápai legátussal kellett volna

tisztáznia nézeteit, a vita elől azonban - félve, hogy eretneknek bélyegzik, s máglyára kerül - Luther meghátrált. A kisszerűnek induló vita 1519 júniusában vált sorsfordítóvá, amikor a híres lipcei disputában Johannes Eck (1486-1543) ingolstadti professzor olyan vitába kergette bele wittenbergi kollegáját, amelyben az az eretnekként kivégzett cseh prédikátor, Husz János (1369-1415) tanításainak védelmére kényszerült. Luthernek, ha nézeteit fenn akarta tartani, tagadnia kellett, hogy a pápa hatalmába vetett hit az üdvözülés feltétele, s voltaképpen azt is, hogy a pápai hatalom isteni eredetű lenne. Mivel a konstanzi zsinat 1415-ben éppen ezen nézetek alapján égettette meg Huszi, Luther a zsinatot is tévedéssel vádolta.

A disputa után fogott Luther nagyszabású hitvitáirói tevékenységéhez. 1520 nyarán, kora őszen három írásban igyekezett összefoglalni tanait. „A német nép keresztény nemességéhez” c. írása nemzeti zsinat összehívását javasolta a problémák megoldására, „Az egyház babiloni fogságáról” című a szentségek számát redukálta kettőre (keresztelés, úrvacsora), míg „A keresztény ember szabadságáról” című írás mondta ki, hogy az isteni kegyelmet egyedül a hit által lehet elnyerni. Innen tehát nem volt visszalépés.

A pápa 1520 nyarán kiközösítéssel reagált engedetlenségére, mire Luther decemberben Wittenbergben nyilvánosan elégette a pápai bullát, s tagadni kezdte a pápaság létjogosultságát. A távoli pápa helyett azonban előbb a közeli császárral kellett megküzdenie. 1521 áprilisában ismét a birodalmi gyűlés előtt kellett számot adni tanításairól, ezúttal az alig 21 éves új császár, V. Károly (1519-1556) előtt. Most már hívei is voltak a birodalmi rendek soraiban, s talán ennek köszönhető, hogy - bár semmit nem vont vissza - háborítatlanul távozhatott. Az ítéletet, azt, hogy ne prédikáljon többé, természetesen nem tartotta be, s ebben sem akadályozta meg senki. Konoksága mégis erélyesebb fellépést sürgetett a császár részéről, aki birodalmi kiközösítéssel sújtotta. Ekkor azonban, 1521 májusában, Luther már a tübingiai Wartburg várának lakója volt. Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1486-1525) vetette látszatfogságra, hogy az eretneknek bélyegzett szerzetes életét megmentse. A 10 hónapos kényszerű wartburgi vendégeskedés alatt fogott hozzá Luther a Biblia lefordításához.

Öregkorában, minden kudarcát átélve, V. Károly császár úgy vélte, hogy hibázott akkor, amikor a birodalmi gyűlésről engedte elvonulni Luthert. „Helytelenül jártam el, hogy akkor nem ölettem meg. Nem voltam köteles megtartani szavamat. Nem ölettem meg, és ennek következtében iszonyú nagyra növekedett ez a tévelygés.” Az idős császár azonban tévedett, amikor úgy vélte, hogy a kivégzéssel meg tudta volna akadályozni a „tévelygés” terjedését. Nem számolt azzal, hogy Luther merőben más körülmények között lépett fel, mint alig 80 évvel

korábban Husz János. Tanait nem az őskeresztényi vagyonegyenlőségre áhítózó városi és falusi szegénység vagy az egyházi birtokokra szemet vető köznemesség támogatta, mint egykor a cseh prédikátorét, hanem a gazdag német városok patrícusai és a nemesség mellett a fejedelmek jó része is. A német társadalom széles rétegei sorakoztak fel mögé, s vitték diadalra az egyre határozottabb kereteket nyerő új vallást.

Ezt igazolja, hogy hívei wartburgi tartózkodása alatt sem tétlenkedtek. Ekkor szerzett hírnevet magának korábbi wittenbergi professzortársa, Philipp Melanchthon (1497-1560), a skolasztikus tudomány ádáz ellensége. Ő állította össze az evangélikus hitelvek első rendszeres kézikönyvét. Luther híveinek a mester távollétében kitört viszálykodásában azonban Melanchthon nem tudott bíró lenni. A reformátor visszatérését a nyilvánosság elé többek között éppen az váltotta ki, hogy egyes helyi prédikátorok tanait vaskos társadalombírálattal tüzdelték meg, s felkelésre buzdítottak. Luther szembefordult velük, majd a német parasztháborúval is (1524-1526).

Az új vallás kérdése majd 1529-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen került újra napirendre, amikor a rendek többsége az eretnekek (elsősorban Luther hívei) elleni fellépést szorgalmazta, a reformátor kisebbségben maradt párthívei pedig tiltakoztak ez ellen. (Protestáltak - innen a protestáns név, bár a szó eredeti értelmében bizonyágtételt is jelent, tehát nem pusztán tagadó értelmű.) A következő évben terjesztették be elfogadásra az augsburgi birodalmi gyűlésen az új hitvallás Melanchthon által megfogalmazott tételeit (Confessio Augustana - magyarul Ágostai Hitvallás néven ismert), de ekkor is elutasításra találtak. 1531-ben alakult katonai szövetségüket (schmalkaldeni szövetség) a császár katonai erővel kívánta felszámolni (schmalkaldeni háború, 1546-1547), eredménytelenül. A vallási konfliktusokra az 1555-i augsburgi vallásbéke tett pontot, amikor a fejedelmeknek szabad kezet engedett vallásuk megválasztásában (cuius regio, eius religio - akié a tartomány, azé a vallás). A béke megszüntette azt a gyakorlatot is, amely szerint, ha egy egyházi fejedelemség uralkodója áttért a protestáns vallásra, tartományát szekularizálva (világi fejedelemséggé alakítva) elragadhatta a katolikus egyháztól. A császár nem tudta lelkiismeretével összeegyeztetni a békekötés kompromisszumát, a tárgyalásokat már korábban öccsének, Ferdinándnak (a későbbi császárnak, I. Ferdinánd 1556-1564) engedte át, a békét követően pedig hamarosan lemondott.

A vallás megújítása iránti igényt támasztja alá, hogy Lutherrel csaknem egyidőben lépett fel a búcsúk és a zarándoklatok ellen a svájci Ulrich Zwingli (1484-1531, fellépése 1518-ban). Tanai - amelyeket ő 67 tételben hozott nyilvánosságra, s amelyek sok vonatkozásban merészebbek voltak Luther elképzelései-

Hittel vagy feltétlen engedelmisséggel? 83

nél - elsősorban a városi polgárság köreiből találtak követőkre. A reformátort magát Zürich városa hívta meg lelkészének. Zwingli tilalmazta a katolikus kultusz külsőségeit: az ereklyék, képek tiszteletét, a körmeneteket. Nevéhez fűződik a predestináció (eleve elrendelés) tanának kidolgozása is, amely az üdvözülést - az emberi szabad akarat kétségbevonásával - egyedül az isteni szándék függvényévé tette. 1526-ban a svájci reformátor is megvívta a maga disputáját (hitvitáját) a katolicizmus mellett kitartó Eck professzorral, 1529-ben pedig, marburgi találkozásukon megpróbálta nézeteit Lutherrá egyeztetni. Ez több kérdésben sikerült is, de az Úrvacsora tanban végül nem jött létre egyetértés közöttük. Zwingli is tagadta az átváltoztatást, de ő úgy vélte, hogy az Úrvacsora mindössze emlékeztető lakoma, ahol Krisztus nincs jelen. A császárral szemben a zwinglianusoknak sem sikerült vallásukat elfogadtatni. Egy évvel a Lutherrá való találkozást követően, 1531-ben Zwingli a katolikus svájci kantonokkal vívott kappeli csatában elesett. Bár Zürichben munkájának akadt közvetlen folytatója Heinrich Bullinger (1504-1575) személyében, Zwingli tanai hamarosan beolvadtak a reformáció másik nagy irányzatába, a kálvini vallásba, s együtt alkották a reformáció ún. svájci irányzatát.

Kálvin János (1509-1564) Észak-Franciaországban született, s a párizsi egyetem diákja volt. Vallási nézetei miatt 1534-ben Baselbe kellett menekülnie. Itt írta fő művét, „A keresztény hit tanítása”-t (Institutio religionis christianae, első megjelenése 1536, de élete végéig javíttatta), s ezzel hívta fel magára a reformokra hajló Genf városa figyelmét. 1536-ban már ebben a városban tevékenykedik. Tanításai középpontjába Isten megismerésének szükségességét helyezi, mert ez világíthat rá Isten mindent meghatározó mindenhatóságára és mindenütt jelenvalóságára. Kálvin a hitet nem az Istenbe vetett bizalomnak, hanem feltétlen engedelmségnek tekintette. Zwingliéhoz hasonlóan tagadta az ember szabad akaratát, s a predestináció tanát vallva, az üdvözülést kizárólagosan az isteni szándéktól tette függővé, amelyről azonban a híveknek nem lehetett tudomásuk. Úrvacsora tanában - bár Krisztus jelenlétét tagadta - elfogadta, hogy a hívek lelkileg Krisztus testét és vérének vesznek magukhoz.

Kálvin predestinációs nézete akár egy fatalista vallás kialakulásához is vezethetett volna, amelyben a hívek - Istenre bízva a döntést üdvözülésüket illetően - a legteljesebb közömbösségbe süllyednek. A valóságban nem ez következett be. A kálvini vallásban ugyanis a hit nem maradt meg az üdvösségszerzés eszközének, hanem a kiválasztottság jelévé, bizonyosságává vált. Az új vallás tehát követőiben azt a meggyőződést táplálta, hogy hitük eleve a kiválasztottak közé emeli őket. Mindehhez persze a hitet igazoló mérhetetlen önfegyelmet kellett tanúsítaniuk, amit

azután környezetüktől is megköveteltek. Kálvin - bármiféle városi tisztség nélkül - Genf városának szinte korlátlan urává vált.

Sikerét persze csak részben köszönhette teológiai nézeteinek. A kálvini életfelfogás - szemben a katolicizmus jócselekedeteket, bűnbánatot pártoló felfogásával - a szorgos munkát helyezte a mindennapi tevékenység középpontjába, ebben látva a kiválasztottság legfőbb valószínűsítőjét. A kálvini erkölcs és a születő kapitalista gazdálkodás oksági összefüggéseire a német Max Weber már régen rámutatott, a protestáns etikának döntő szerepet juttatva a kapitalizmus létrejöttében. De a polgárságnak kedveztek a genfi reformer egyházszervezeti intézkedései is, amelyek a világiak befolyását biztosították az egyházon belül is.

Reformjai az egyháztól olyan átalakulást kívántak meg, amelyek nemcsak a papság világi kiváltságait szüntették meg, hanem szellemi hatalmát is mérsékeltek. A hívek lelki gondozását egyházában nem felszentelt papok, hanem a Szentírásban járatos prédikátorok-lelkipásztorok látták el, akik megbízatásukat - a feudális urak korábbi kegyurasága helyett - magától a közösségtől kapták. A közösség „meghívhatta”, de akár el is bocsáthatta lelkészét. Az egyház mindennapos ügyeire a világiak, a presbiterek - azaz az egyház ügyeit intéző testület (presbitérium) választott világi tagjai - révén szerezhettek befolyást. Genfben a konzisztórium, a közösséget irányító, lelkészekből és világiakból álló testület ugyanakkor az élet minden területére kiterjesztette ellenőrzését: büntette a vallási vétségeket, szorgalmazta az állami (városi) büntetéseket. Ez a korai kálvinizmus a mindennapi életben is rendkívül szigorú kööttségeket vezetett be: tiltotta a szórakozásokat, a táncot, éneklést (a templomi zsoltárokat is szűk formai keretek közé szorította), a játékokat (kártyát) stb. Az istentisztelet színhelyéről és szertartásából száműzték a hivalkodónak tekintett külsőségeket: eltávolították az oltárokat (helyükre puritán Úrasztala került), az alakos ábrázolásokat (freskókat, oltárképeket, szobrokat), egyszóval szinte minden díszítést. A későbbi református templomok díszje az ötvösmunkával készített Úrvacsora kehely és a gazdag hímzéssel ellátott úrasztali terítő maradt.

A két nagy irányzat mellett a XVI. századi reformációnak számos más, kevésbé elterjedt változata is volt. Németországban még a parasztháború éveiben terjedt az újrakeresztelők (anabaptisták) hite. Vallási felfogásuk alapja az volt, hogy a gyermekek nem tudják, hogy a keresztelessel milyen kötelezettségeket vállalnak, ezért felnőtt korában mindenkit újra meg kell keresztelni. Vallási nézeteiknél is veszélyesebbnek bizonyultak társadalmi követeléseik. Thomas Münzer (1490-1525) - korábban Luther híve - mesterénél is továbbment a Szentírás tiszteletében, s nemcsak annak dogmatikai, hanem társadalmi következményeit is le akarta vonni. Lemondást sürgetett a világi javokról, a hatalomról, s

Hittel vagy feltétlen engedelmességgel? 85

Mühlhausenben, ahol a lakosság szegényebb rétegeinek támogatásával hatalomra jutott, vagyonszösséget vezetett be.

Münzer mozgalma természetesen csak átmenetileg érhetett el sikert. Egészen pontosan addig, amíg résztvevői, akárcsak utódaik az anabaptisták 1533-i münsteri királyságában, fel nem élték az adott város készleteit. A középkori eretnekmozgalmak programjának, a mindenki számára egyformán szegénységet kínáló végcélnak a felújítása a gazdagodó XVI. században nem lehetett vonzó. Münzer mozgalma elbukott.

A spanyol Szervét Mihály (1511 k.-1553) orvos - egyébként a „kisvérkör” felfedezőjeként a vérkeringés felfedezésének egyik előfutára - a Szentháromság tagadásáig jutott (antitrinitarianizmus). Fő művében, „A kereszténység helyreállításá”-ban (1533) a reneszánsz idea-tanának alapján jutott el Isten három személlyé való szétválasztásának kétségbevonásáig. (Isten ideájának, azaz eszményének, csakis egyetlen és örök földöntúli lény felelhet meg.) Szervét vallása a későbbiekben elsősorban a polgárság, azon belül is az értelmiségiek körében lett népszerű. Végül azonban sem az anabaptista, sem az antitrinitárius vallás nem tudott hatalomhoz közeli bázisra szert tenni, így híveik osztályrésze a későbbiekben rendszerint az üldöztetés lett.

A reformáció alapjaiban rendítette meg a katolikus egyházat. Az 1560-1570-es évekre a katolicizmus - az itáliai és az Ibériai-félsziget kivételével - csaknem egész Európát elveszítette. A Bölcs Frigyes által uralt Szász Választófejedelemség az evangélikus egyházszervezés mintájává vált. Hessen tartomány reformációját 1526-tól számítják. 1525-ben a német lovagrend nagymestere, Brandenburgi Albert (nem azonos a mainzi érsekkel) az új hitre térve világi fejedelemséggé nyilvánította a lovagrend tartományát, amelyet - dinasztiaát alapítva - maga kormányzott. (A szekularizált tartományt ezóta nevezik Poroszországnak.) Az 1529-i speyeri birodalmi gyűlésig többek között Mansfeld grófságban, a braunschweig-lüneburgi hercegségben, Schleswigben, Holsteinben hódított Luther tanítása. Az új vallás meghódította a skandináv országok uralkodóit is. Svédországban (Finnországgal együtt) 1527-től, Dániában és Norvégiában (Izlanddal együtt) 1536-tól számítják a reformáció helyi győzelmét. A kálvini (református) vallás inkább Nyugat- és Közép-Kelet-Európa országaiban terjedt: Franciaországban, Hollandiában, Skóciában, Lengyelországban és Magyarországon. Az anabaptizmus szűk réteg vallása maradt, bár az anabaptista kézművesek (habán fazekasok) Erdély történetében is feltűnnek. Ugyancsak Erdélyben találkozunk az antitrinitáriusok egyetlen „bevett”, tehát nyilvánosan elfogadott egyházával (unitárius). Megalapítója a nyughatatlan, a reformáció mérsékeltebb irányzataival elégedetlenné váló Dávid Ferenc (1510 k.-1579) volt. János Zsigmond fejedelemben (1540-1571) pedig az

egyetlen olyan európai uralkodót tisztelhetjük, aki az antitrinitarianizmus hívévé szegődött.

Európában a reformációnak csak azok a területek tudtak ellenállni, ahol a kereszténység keleti (ortodox) változata dominált. E vidékek különbözősége korábbi eredeten nyugodott, hiszen itt - a nyugat-európai fejlődéssel ellentétben - eleve az állam integrálta szervezetébe az egyházat. Az egyházi pluralizmus hiánya következtében állam és egyház tehát együttesen tudtak fellépni a megújulás bármilyen kísérletével szemben, mint tették ezt Oroszországban. A Balkánon pedig az egyház az egyes népek hagyományainak őreként tudott szembeszállni bármilyen belső kezdeményezéssel.

2/3. Ami a reformációt követte

A korban szokásos hitvitára készülő wittenbergi professzor, Luther Márton lépése hatalmas földindulást okozott a korabeli Európában. A következményeket lehetetlen egyetlen szóval vagy akár mondattal jellemezni, hiszen az élet különféle szféráiban jelentkeztek. Vallási viszálykodással indultak, de már ennek is volt szellemi és nagyon is fizikális megjelenési formája, a katolikus egyház megújulásával folytatódtak, de a következmények közé kell sorolnunk az európai művelődés újabb felvirágzását is, az anyanyelvi kultúra, az iskolarendszer és az oktatás fellendülését is beleértve. Új szakasszal jelentkezett az európai művészet, a barokkal, amelyet persze legfeljebb nagyon áttételesen tudunk a reformációhoz kapcsolni (hiszen a katolikus megújulással sokkal szorosabbnak mutatkozott a kapcsolata), de a hitújítás nélkül talán mégsem születhetett volna meg, s ha igen, mindenképpen más formában és más tartalommal. Mindezen jelenségek a maguk sokrétűségében természetesen csakis egy erősen általánosító könyvben kerülhetnek egy fejezetbe (mint amilyen a jelen munka).

A reformáció nagy vitáit képzett hittudósok folytatták. Mivel azonban a vallás a korban politikai kérdés is volt, az egyháziaknak nemcsak a szellem erejével kellett megküzdeniök, hanem a politikai erővel, vagy éppen csak a politika által támogatott elvakult elvakult fanatizmussal. Az új hit terjesztőit gyakran fenyegette az inkvizíció büntetése, akár a máglya is. A fenyegető törvények kibocsátása után (ilyenekkel Magyarországon is találkozunk) a reformáció első vértanúi 1523. július 1-jén szenvedtek máglyahalált Antwerpenben (Spanyol Németalföldön), amelyet bajorországi és ausztriai (Salzburg, Bécs) kivégzések követtek. Luther egyik levele szerint arról hallott, hogy Budán is kivégeztek volna egy könyvkereskedőt, műveinek terjesztése miatt. Tudjuk, hogy a későbbiek során számos protes-

Hittel vagy feltétlen engedelmességgel? 87

táns áldozta életét hitéért egyénileg vagy tömegesen, mint például Párizsban az 1572. augusztus 23-ról 24-re virradó éjszakán, a hírhedt Szent Bertalan éji mészárlás során.

Az eltérő vallásúakkal szembeni kíméletlen fellépés azonban nemcsak a katolikus oldalt jellemezte, hanem a protestánsokat is. Luther például maga is helyeselte a speyeri birodalmi gyűlés határozatát, amely az anabaptisták kiirtását rendelte volna el. A parasztháború idején úgy vélte, hogy a fejedelmek jobban megérdemlik a mennyországot vérontással, mint imádsággal. Dániában a lutheránusok ellenfeleit fenyegették meg fej- és jószágvesztéssel, s Izland szigetén az új vallás egy katolikus püspök lefejezésével nyert szabad utat magának. Kálvin Genf városában büntette azokat, akik vétettek a szigorú erkölcsi követelmények ellen (a városban 1542-1546 között négy év alatt 58 halálos ítélet valamint 76 száműzetés született), s a genfi reformátor személyesen kezdeményezte a szentháromság tagadó Szervet máglyára küldését. Európa történetében nehezen találunk vallásilag türelmetlenebb és kíméletlenebb száz évet, mint a XVI. század második és a XVII. század első fele.

De a reformáció kihívása más vonatkozásban is cselekvésre készítette a katolikus egyházat. A katolikusok fellépését következetesen az ellenreformáció körébe szokták sorolni, pedig a fanatizmus szülte kíméletlenség, vagy az erőszakos rekatolizáció csak az egyik, s korántsem a legrokonszenvesebb vetülete volt a régi egyház megújulási törekvéseinek. Sokkal inkább domináltak benne azok a belső reformok, amelyek végül vissza tudták szerezni az elpártolt hívők egy részét és amelyek miatt következetesebb - a reformokat az erőszakos cselekedetektől elhatárolva - katolikus megújulásról beszélni. Az eddig tekintélyelven működő, dogmáinak jó részét a hagyományokra bízó egyház most kapott pontosabb körvonalakat. Az 1545-1563-i tridentin zsinaton megerősítették a dogmatikai alapelveket: a szentségeket, az apostoli hagyományokat, a miseáldozatot az átváltoztatással és a hívők egy szín alatti áldozásával együtt, a gyónást stb. Érintetlen maradt az egyházi hierarchia, a cölibátus elve, a szertartások latinnyelvűsége. A Biblia hiteles szövegének - a humanista és reformációs fordításokkal szemben - a Vulgatát nyilvánították, az üdvözülésben - a hit és az isteni kegyelem mellett - visszanyerte jelentőségét az emberi akarat.

A tridentin zsinaton tehát alulmaradt a dogmák rugalmasabb értelmezését kívánó párt. Reformokat a határozatokban inkább csak a legkirívóbb visszaélések megszüntetése terén találhatunk, mint a búcsúcédulák árusításának beszüntetése, a főpapok (püspökök, érsekek) kötelezése, hogy székhelyükön tartózkodjanak, prédikálási kötelezettségük előírása. (A korban előfordultak olyan esetek, amikor egy-egy főpap évekig nem látogatta meg püspökségének székhelyét, s ugyancsak

évekig nem lépett fel nyilvános prédikációval.) Növelni igyekeztek a klérus, mindenekelőtt a szerzetesek fegyelmét, javítani a papság képzését. A zsinat határozatai jelentősen hozzájárultak a katolikus hitélet megújulásához.

A pápai hatalom maga is nagy aktivitásba fogott. Újjászervezték a kúria hivatalait, egyáltalán az egyházi igazgatást. A püspökségek, kolostorok ellenőrzésére kiépítették a nunciatura hálózatát (a nunciosok gyakorlatilag a pápai udvar követei). Erős támaszt nyert az egyház az 1534-ben alapított jezsuita rendben (pápai elismertetésére csak 1540-ben került sor). A rendalapító Loyola Ignác (1491-1556) hosszú belső vívódás és önfeláldozó lelkigyakorlatok után jutott el ahhoz a megoldáshoz, amelyben számára és rendje tagjai számára a világ örömeiről való lemondás nem jelentett egyúttal szakítást a világ ügyeivel. A jezsuiták, a korábbi rendek többségének gyakorlatával szemben, nem hagyták el a hívőket, hanem a világ bűneivel szembeni ellenállásra készítették fel őket. Magas szintű képzettségük elősegítette, hogy a katolikus fejedelmi udvarokban is szívesen fogadják őket. Uralkodók, főurak gyóntatójaként azután sokszor komoly hatást tudtak gyakorolni a kor politikai döntéseire is.

A kor vallásai - akár a katolicizmus akár az újonnan született protestáns vallások - természetesen nem rangsorolhatók sem nézeteik, sem cselekedeteik szerint. Így - bár a kezdeményező szerep kétségtelenül a reformáció egyházainak jutott - mindkét fél egyházai egyaránt kivették részüket a kor szellemi és politikai életében végbemenő nagy változásokban. Valamennyi egyház igyekezett a céljainak megfelelő iskolák rendszerét kiépíteni. A protestánsok a Szentírást kívánták híveik számára közvetlenül hozzáférhetővé tenni, s ehhez - a fordítások biztosításán túl - a lakosságot az olvasás tudományába is be kellett vezetni. Az evangélikusok nevelési programjának kidolgozásában Melancthon vállalt kiemelkedő szerepet, akit ezért szívesen neveztek „Németország tanítójának” (praeceptor Germaniae). Szaporodtak az iskolák, mindenekelőtt a városokban. (Lübeckben a XVI. század végén 60 elemi szintű iskola működött.) Az egyházak iskolái között valóságos versengés indult meg. Bár az iskolarendszer korántsem volt egységes, célkitűzéseikben is domináltak az egyes egyházak szándékai (szűkebben a katekizmusba való bevezetés, tágabban állhatatos hívek nevelése), a színvonalasabb Intézmények mellett számtalan igénytelenebb vidéki kisiskola is működött, az olvasás, írás, számolás alapelemeire mégis mindenütt igyekeztek megtanítani tanulóikat.

A XVI. század Európában az alfabetizáció (a lakosság olvasási ismeretei) területén meghozta az első komolyabb áttörést. Tetőpontját 1600 körül érte el, hogy a XVII. század közepétől nagyjából egy évszázadra átmeneti visszaesés következzen be. Németországban a XVI. század folyamán az olvasni tudók száma megduplázó-

dott (400 ezer főről 800 ezer főre növekedett, ez utóbbi szám azonban még mindig alig több, mint a lakosság 5%-a). Franciaországban 1600 körül a lakosság 16%-a tudott olvasni, Angliában ugyanakkor mintegy 25%. Diákok ezrei látogatták a bel- és külföldi egyetemeket, Angliában 1625-1640 között a parlament tagjainak 80%-át korábban egyetemet is megjáró tagok tették ki. A képzés tetőpontját természetesen az egyetemek jelentették. Az egyes egyházak e legmagasabb szinten is igyekeztek a maguk állásait kiépíteni. Genfben a kálvinisták 1559-ben alapították meg akadémiájukat, amelynek első rektora Kálvin híve, Theodor Beza (1519-1609) lett, aki utóbb Kálvin szerepét is átvette a város irányításában. A katolikusok kezén maradt egyetemekkel (Ingolstadt, Salamanca, Párizs, Bologna, Közép-Európában Bécs, Krakkó) szemben kialakultak a reformáció művelődési bástyái (Wittenberg, Heidelberg, Genf, Leiden).

A kulturális áttörés másik ösztönzője, de egyúttal bizonyítéka is, a könyvkiadás fellendülése volt. A reformátorok törekvése, hogy az egész lakossághoz szóljanak, kiragadta a könyvet a humanista elit tudományos köréből, s megteremtette a néphez szóló, viszonylag olcsó könyvek kínálatát. Luther fordítása a nép számára kívánta olvashatóvá tenni a Szentírást, s a későbbiekben hasonlóan széles körrel kellett számolni a hitviták minden résztvevőjének. A felfokozott olvasókedv az irodalmi művek kiadását is segítette, az anyanyelvűség háttérbe szorította a latin nyelvű kiadványokat. (Franciaországban 1575 körül kerültek túlsúlyba a francia nyelvű könyvek a latin nyelvűekkel szemben.) A könyvkiadás kis nyomdákat képes volt jelentős kapitalista nagyvállalkozásokká gazdagítani. A XVI. század folyamán egyedül Párizsban 25 ezer, Lyonban 13 ezer kiadvány jelent meg. Németországban 45 ezer, Angliában 10 ezer, Németalföldön 8 ezer kiadványt publikáltak. Európai összesítésben 140-200 ezer kiadvány mintegy 140-200 millió kötetével lehet számolni. Ebben a számban természetesen a kor röpiratai és hírlapjai is szerepelnek, amelyek példányszáma akár a háromezret is elérhette. Frankfurtban és Lyonban a XVI., Lipcsében a XVII. században már nagyszabású könyvvásárokkal is találkozunk.

A reformáció tehát - közvetlenül és közvetve - jelentős változásokat váltott ki a kor szellemi életében. Mindenekelőtt helyreállította a kortársak vallásosságát, az egyházba (egyházakba) vetett hitét. Az anyanyelvi igehirdetés, a hitviták nemzeti nyelve - nemcsak a protestánsoknál - mindenütt a nemzeti nyelvek irodalmi szintre emelkedéséhez vezetett, s a hazai kulturális élet megújulását eredményezte. Az államhatalom másként viszonyult az egyházakhoz, az új szervezetek jobban megfeleltek abszolutisztikus céljainak, mint a régebbiek.

Ha a művelődés megújításában a protestáns egyházak játszották a kezdeményező szerepet, akkor a művészet újabb stílusváltásában a katolikus egyház

tette ugyanezt. Az elvont tervezgetésekbe merült humanista tudomány és az egyszerűsége törekvő reneszánsz művészet ugyanis nem tudta sokáig kielégíteni sem a katolicizmus, sem az abszolutizmusra törekvő államhatalmak igényeit. Még a XVI. század befejeződése előtt megszületett az az új stílus, amely képes volt kifejezni állam és egyház rendíthetetlen hatalmát és végtelen gazdagságát azáltal, hogy különleges elragadtatást próbált ébreszteni szemlélőjében. A barokk művészet nem szakított a valóságúsággal, mégis egyes részletek kiemelésével, a méretek fokozásával, az arányok átformálásával tudott néha túlzásba csapó elragadtatást ébreszteni e művészet életre hívói iránt.

Bár a barokk születését pontos évszámhoz szoktuk kötni: 1568-ban kezdte építeni a római II Gesu templomot Giacomo Vignola (1507-1573), ez a stílus mégsem vált el olyan élesen előzményétől, mint amaz, tehát a reneszánsz a gótikától. Az építészet formanyelvében megmaradtak az antik eredetű oszlopok, háromszögű orozatok, kupolák. A reneszánsz kiegyensúlyozott nyugalomát, arányosságát, szimmetriáját azonban a kortársakat mehökkentő szabálytalanságok váltották fel: a négyszögű alaprajz helyére kör vagy ovális alakzat léphetett, az egyenes vonalú homlokzat ívben elhajolhatott, a felfelé törekvő oszlopok csavarba fordulhattak. (A legvalószínűbb magyarázat szerint a barokk szó eredetileg maga is szokatlant, különlegeset jelentett, amit kezdetben gúnyos értelemben használtak.) Itáliában a barokk formák a XVII. század templom- és palota építészetében törtek maguknak utat. Barokk stílusban fejezte be 1629-ben a római Szent Péter templomot Lorenzo Bernini (1598-1680). A templom előtti hatalmas tér kiképzése azt bizonyítja, hogy a barokk az épületet és környezetét egységesnek tekintette. A templom építészet elsősorban Európa katolikus országaiban alkalmazkodott a barokk stílusjegyekhez (Spanyolország, Lengyelország, Magyarország, a Német Birodalmon belül Bajorország, Ausztria), de - valamivel kiegyensúlyozottabb, a túldíszítést kerülő formában - épült néhány barokk templom protestáns országban is (például a Szent Pál székesegyház Londonban, Christopher Wren [1632-1723] alkotása). Az abszolút uralkodók kastélyépítészete nem ismert vallási korlátokat. Versailles-től Szentpétervárig, Potsdamtól Schönbrunnig épültek a kastélyok, formálták körülöttük a hatalmas parkokat, sétányaikkal, mesterségesen nyírt sövényeikkel. A barokk stílus meghatározója lehetett a nemesség vidéki kastélyainak s városi palotáinak, egyes polgárházaknak, de akár egész városrészeknek, sőt a stílus egyes díszítő elemei a paraszti építészetig eljuthattak. Amit tehát a reneszánsz legfeljebb Itáliában tudott elérni, az a barokkban európai méretekben is megvalósult: a stílus az egész társadalmat áthatotta, s ezáltal kormeghatározóvá vált.

Ami a reformációt követte 91

A szobrászatban a barokk dinamikus, nyugtalan alakokat formált, akiknek mozgása lelkiállapotuk kifejezésére szolgált. A témaválasztásban keveredtek a mitologikus és vallási tárgyak. A korszak legnevezetesebb szobrait az építész Bemini készítette: ifjúkori Dávidja mind testtartásával, mind arckifejezésével a feszült lelkiállapot mintaképe. Szent Teréz extázisában kiáltó az ellentét az angyal szinte gyermeki öröme és a szent mélyen átélt elragadtatása között. A barokk plasztika kevés kiemelkedő alkotásán túl óriási tömegű, de kevésbé értékes alkotást hozott létre, hiszen épületei mind belül, mind kívül igényelték a szobor díszítést.

A festészetben megnőnek a méretek, az alakok beállítása gyakran színpadias, a részletek sokszor szinte vad naturalizmusba csapnak. A téma ugyanakkor lehet irreális, az ég felé emelkedő, tökéletes rövidülésben ábrázolt szentek vagy angyalok éppen úgy hozzátartoznak ehhez a művészethez, mint a vízből kiemelkedő sellők. Az épületeket díszítő freskók - látszat-perspektíva teremtésével -szinte megnyitották a falakat és a mennyezetet, hogy így teremthessenek kapcsolatot a tapasztalaton túli világgal (első példája Andrea Pozzo /1642-1709/ munkája: Loyolai Szent Ignác megdicsőülése a római Szent Ignác templom mennyezetfreskóján, 1685). A hatalmas olajfestmények csakis a paloták termeiben érvényesülhettek. A flamand Pieter Paul Rubens (1577-1640) IV. (Bourbon) Henrik francia király (1589-1610) és Medici Mária házasságkötését örökítette meg 21 képből álló sorozattal. De a barokk végül nem tudott kitérni a mindennapok realitásai elől sem. Az itáliai Michelangelo Caravaggio (1573-1610) vallásos tárgyú képein is a népi környezetből ismert alakokat találunk, a spanyol Diego Rodriguez Velazquez (1599-1660) udvari festőként sem adta fel a népi témák megfestését. A kor legnagyobb festője, a holland Rembrandt van Rijn (1606-1669) a valósághoz való ragaszkodása miatt nem tudta megtartani a gazdag megrendelők bizalmát, s végül elhagyottan, szegénységben halt meg.

A zenében a barokk korszak új műfajok megteremtését hozta: az operát, a zenekari kíséretes misét, a hangszerszólókét. A színpadot is bevonó zene új lehetőségeket nyitott művelői előtt, s szinte országonként emelt fel kiemelkedő tehetségeket: Itáliában Claudio Monteverdit (1567-1643), Franciaországban Jean Baptiste Lullyt (1632-1687), Angliában Henry Purcellt (1659-1695). Témáik között a mitologikus tárgyak mellett történetiek is megjelennek. Az Alpoktól északra, Németországban ezzel szemben továbbra is a vallás adott elsődleges ösztönzést a nagy barokk zeneszerzők, Heinrich Schütz (1585-1672), Johann Sebastian Bach (1685-1750) és Georg Friedrich Handel (1685-1759) oratóriumai számára. A barokk stílus a zenei díszítések elburjánzásában, a hangszeres virtuozitásban, a

többszólamúságban jutott kifejeződésre (a korban született 96 szólamú kánon is, 8 megszokottak a 9-24 szólamú művek).

Az irodalom is élt a túlzás, a meglepetésre törekvés eszközeivel. A forma ebben a művészeti ágban is a tartalom fölé kerekedhetett: a retorikai eszközök bőséges használata, a titkos szimbolikára utaló folytonos célzások jellemzik e műveket, amelyek szerkezetileg lazák maradtak, elvetették az arányosságot, nélkülözték a szilárd középpontot. Ugyanazon műben egymástól elválva, de ugyanakkor egymásba fonódva több téma is jelen lehetett. A legelőkelőbb költői alkotások az eposz, a tragédia az irodalom arisztokratikus műfajainak számítottak, de nem tudták háttérbe szorítani a vígjátékot, a pásztorjátékot és a bontakozó regényt, annak ellenére, hogy a prózát nem is tekintették igazi irodalomnak. A barokk irodalom első remeke Torquato Tasso (1544-1595) „Megszabadított Jeruzsálemben (1581) volt, talán legnagyobb alkotása John Milton (1608-1674) „Az elveszett paradicsomban (1667), de büszkén illeszthetjük a sorba Zrínyi Miklós (1620-1664) eposzát, a „Szigeti veszedelmet” (1651) is.

De a barokk egyetemes művelődési kategóriává emelkedve meghatározta a korabeli tudományok fejlődését is. A humán ismeretek területén a tudósok az egyházi illetve vallási dogmatikától független módszerek kialakítására törekedtek. Francis Bacon (1561-1626) a tapasztalatokból levont következtetéseket (Indukció), René Descartes (1596-1650) az eddigi eredményekből való visszakövetkeztetést (dedukció) helyezte előtérbe. Divatosak maradtak a tökéletes államot eltervező utópiák {Bacon: Nova Atlantis}. A tudományok igazi áttörése azonban a természettudományok területén következett be. A XVII. századra gyakorlatilag befejeződött a Föld felfedezése (bár a holland Tasman 1642-ben és 1644-ben kétszer is megközelített Ausztrália földjét, azt nem kívánta alaposabban megismerni). Johannes Kepler (1571-1630) felfedezte a bolygók Nap körüli mozgásának törvényszerűségeit (1609-1619), Isaac Newton (1643-1727) az általános tömegvonzás törvényét (1666), ismertté vált a mikroszkóp (1590), a csillagászati távcső {Kepler, 1610}, a vérkeringés (Harvey, 1618), a higanyos barométer (Torricelli, 1643) stb.

A barokk korszak igyekezete, hogy az abszolutizmus és a katolikus megújulás szolgálatába állítsa a szellemi életet, ellentmondásosnak bizonyult. A társadalom műveltebb rétegei ekkorra túljutottak az egyetlen vallás valamint a feudalizmus rendszerét támogató abszolutizmus monopol helyzetén, és többet igényeltek a kultúrától, mint amit a barokk nyújtani tudott. Ugyanakkor a többség ebben is csak a külsőségeket, a felszínt vehette észre. Érintetlenül hagyta őket a reformáció által kiváltott műveltség-szint-növekedés, az iskolarendszer bővülése, a könyvkiadás. Faluhelyen általános maradt az analfabétizmus és nem is csak a legszegé-

Ami a reformációt követte 93

nyebbek körében. A vidéki épületekbe a barokk is inkább csak egy-egy díszítő elemével tudott behatolni, igaz nemcsak a templomokba, hanem a parasztházakba is. A korszak tudományos fejlődésével és természettudományos találmányaival azonban - akárcsak a szellemi élet más jelenségeivel - mégis az általános megújulás felé mutatott.

Ahogy a reformáció nem tudott behatolni az ortodoxia által uralt területekre, ugyanúgy maradtak szinte érintetlenek e vidékek a reformációval és a katolikus megújulással együttjáró kulturális változásoktól. Nem érvényesülhettek a nyugat-európai művelődés újat hozó korszakhatárai, a művészet stílusváltásai. Oroszországban a XVI. században kétségtelenül megjelent az iskolák szaporításának a szándéka, megtaláljuk az első - meglehetősen elszigetelt - nyomdákat is. A korabeli történeti és politikai írásokban azonban a legfontosabb vitatéma az, hogy szabad-e egyáltalán befogadni a nyugatról érkező hatásokat. Az építészet újabb alkotásai (mint a Vasziliz Blazsennij templom a moszkvai Vörös téren, 1554-1560) stílusban nem különböznek előzményeiktől, az ikonfestészet még makacsabban ragaszkodik a hagyományos ábrázolási formákhoz. A Balkán török uralom vagy oszmán hűbéri függés alá került népeinél (bolgár, szerb, román) az ortodoxia kulturális szerepe a hagyományok védelmére koncentrált.

2/4. Az abszolutizmus iskolája

Azoknak az uralkodóknak, akiknek a XVI-XVII. században alkalmuk nyílt arra, hogy hatalmukat abszolút módon kiterjesszék, addig ismeretlen feladattal kellett megbirkózniuk. Hiába formáltak ők maguk, sőt már elődeik is hosszú ideje igényt a korlátlan hatalomra, eddig ennek kiépítésére nem sok esélyük kínálkozott. Mindenképpen hiányoztak a feltételek a hatalmi koncentrációra, de az uralkodóknak sem voltak meg az eszközeik arra, hogy befolyásukat az állami életben növeljék. A XVI-XVIII. század abszolút uralkodói, egyéniségüket tekintve igen különböző emberek voltak, akik most jellemüknek megfelelően, türelmesebben, vagy erőszakosabban fogtak hozzá a lehetőség kihasználásához, a hirtelen támadt feladat megoldásához.

Angliában a rózsák háborújának befejeződése játszott az új dinasztia megalapozójának, VII. (Tudor) Henriknek (1485-1509) a kezére. A háborúskodásba belefáradt angol arisztokrácia szinte tétlenül szemlélte III. Richard (1483-1485) vereségét a bosworthi csatán 1485. augusztus 22-én. Pedig Shakespeare tragédiájának negatív hőse az újabb kutatások szerint korántsem volt olyan elvetemült, hataloméhes figura, mint amilyennek a nagy drámaíró megfestette. Negatív

vonásainak jó részét minden bizonnyal a saját trónutódlását igazolni akaró Tudor propaganda, nem utolsó sorban maga VII. Henrik igyekezete kreálta.

A korabeli források adatai szerint éppen az új dinasztia alapítója volt az, aki kemény kézzel fogott hatalma kiépítéséhez. Feloszlatta a százéves háborúból hajtatót, majd a „rózsák háborúja”-ban lezüllött, az országot sanyargató magán-hadseregeket, a királyi hadsereget a tüzérségre korlátozta. Ritkábban hívta össze az addig évente ülésező parlamentet. A Csillag Kamara felállításával a társadalom csúcsán álló arisztokraták felett is ítélni jogosult királyi bíróságot teremtett. Saját híveit főnemesi pozíciókba emelte. Tevékenységét elősegítette, hogy a rózsák háborúja idején alaposan megritkult az angol arisztokrácia (bár ezt a tényét újabb kutatások nem a háborús vérvesztésnek, hanem korábban megindult folyamatok következményének tartják). A hagyományosan kb. 60 főnemesi családból VII. Henrik trónra lépésekor 28-nak maradt a politikában fellépni tudó felnőtt férfi

A Tudor-ház uralmát ugyanakkor megnehezítette az angol parlamentáris rendszer nagy hagyománya, valamint a vagyon társadalmi mérceként való elfogadása. Amióta 1178-ban II. (Plantagenet) Henrik király (1154-1189) a scutagium (pajzs-pénz) bevezetésével megadóztatta a kiváltságosok osztályát, Angliában a nemességhez (pontosabban a köznemességhez, a gentleman réteghez) való tartozás szinte kizárólag a vagyoni állapottól függött. Sőt, a földingatlanul rendelkező, s abból évi legalább 20 fontsterling jövedelmet húzó vagyonosabb szabad parasztnak egyenesen kötelező volt a lovagi cím felvétele, amely magasabb adókötelezettséggel járt, mint a paraszti állapot. Az angol társadalom igazi választóvonalát -eltérően a kontinens viszonyaitól - a köznemesség és az arisztokrácia között húzódott. A XIII. század utolsó harmadában kialakult angol rendi gyűlés így nemcsak a jobbágyok és polgárok adójáról szavazott, hanem képviselőinek, a nemeseknek áldozatvállalásáról is döntött. Amikor tehát VII. Henrik ritkította a parlament üléseit, egyúttal kényszerűen jövedelmeinek csökkenését is elfogadta.

Az angol abszolutizmus nem épített ki magának bonyolult adminisztratív rendszert. VII. Henrik éppen azzal kívánta korlátozni a rendi befolyást, hogy az arisztokrata főtisztviselőknél és a helyi igazgatás állami vezetőinek csak csekély fizetést juttatott, így pozíciójuk nem vonzotta a jelentkezőket. A tényleges munkát velük szemben egyre inkább jól fizetett kishivatalnokok valamint választott helyi tisztviselők (békebírák és sheriffek) végezték. A társadalom vezető erejévé az új-nemesség (gentry) vált, amely részben polgári eredetű, részben a polgári jövedelemszerzés lehetőségeit megragadó köznemeseket jelölt. A gentry nem csak a vidék, de a város feletti befolyást is megszerezte, sok várost képviselt a parlamentben a gentry-hez tartozó képviselő.

A Tudor-család későbbi uralkodói a maguk módján gyarapították a királyi hatalmat. VIII. Henrik (1509-1547) a sajátos angliai reformációban, az angol egyházat elszakítva Rómától, a királytól függő államegyházat hozott létre. Ez a vallásilag legfeljebb mérsékelt reformáció az anglikán egyházat birtokainak egy-résztől is megfosztotta. Az elkobzott kolostori birtokok javarészt a király saját híveinek adományozta. I. Erzsébet (1558-1603) társadalmi egyensúlypolitikája a polgárság számára volt különösen kedvező. Alatta jött létre a világkereskedelembé bekapcsolódó angol kereskedőtársaságok jelentős része, s ezáltal uralkodása alatt vetették meg a későbbi évszázadokban oly tekintélyesre növekvő angol gyarmatbirodalom alapjait is. Az angol külkereskedelmet megsemmisíteni akaró spanyol flottát, a Nagy Armadát, 1588-ban az angol flotta tönkrevverte.

A kiépítetlen adminisztráció mellett hiányoztak az angol abszolutizmusból a széles látókörű, nagyívű politikára képes államférfiak is. Igaz, aki szembefordult az uralkodóval, könnyen vérpádon végezhetett, mint Morus Tamás, VIII. Henrik lordkancellárja (az Utópia szerzője), akit a király egyházfőségének elutasítása miatt ítélték halálra, vagy az I. Erzsébet ellen lázadó arisztokraták, Norfolk hercege, Northumberland és Essex grófjai stb. De VIII. Henrik alatt kegyvesztettek lettek a király mellett kitartó politikusok is, mint Wolsey érsek, ugyancsak lordkancellár, a feudális bíróságok háttérbe szorítója vagy Thomas Cromwell, a vidéki sörfőző fiából tekintélyes politikussá emelkedett homo novus (új ember), aki a parlamentet szorította engedelmességre. (Utóbbi - aki felemelkedését jórészt Wolseynek köszönhette, s ezért jötevéjét megmentette a halálos ítélettől, maga is vérpádon végezte.) I. Erzsébet az angol politikai tényezők között egyensúlyozva, országát maga kívánta irányítani, udvarában így egyetlen államférfi sem juthatott lényeges befolyáshoz.

Meglehetősen ellentmondásosnak kell ítélnünk a kor angol uralkodóinak politikai teljesítményét is. A dinasztia-alapító VII. Henrik és a dinasztiaát záró I. Erzsébet tevékenységének nyilvánvalóan pozitív értékelése mellett VIII. Henrik uralkodásának megítéléséről már lehetne vitatkozni. A szakítás Rómával, az egyháznak az állam alá való rendelése kétségtelenül emelték az uralkodó tekintélyét, javították az angol abszolutizmus esélyeit. A VII. Henrik által hátrahagyott államvagyon elpredálása (a kincstár kiürítése), az állam birtokába jutott egyházi vagyon eltékozlása, a növekvő államadósságok, az ingtag külpolitika, a családi botrányok ezzel ellentétes irányban hatottak, pillanatnyilag azonban nem rendítették meg az uralkodói tekintélyt. Ezek a jelenségek másutt sem hiányoztak az abszolút államok kelléktárából, s a kiépülő központi hatalom másutt is úrrá tudott lenni rajtuk. (Legfeljebb a későbbi uralkodók nem siettek az előző feleség elűzése vagy éppen lefejezése árán gyorsan feleségül venni soros kegyencnőjüket.)

Nagyobb veszélyt jelentett az államra a Tudor-ház két szürkébb egyéniségű uralkodója, VIII. Henrik fiatalon elhunyt fia, VI. Edward (1547-1553) valamint ugyancsak VIII. Henriknek Aragóniai Katalintól származó leánya, Mária (1553-1558). Kettőjük uralkodása alatt az udvarban fellángoltak a főúri pártok hatalmi viszályai. A „Koldus és királyfi”-ből jól ismert kiskorú VI. Edward (trónra lépésekor 10, halálakor nem egészen 15 éves volt) nem tudott úrrá lenni ezeken a viszályokon. Az udvar egymást követő két vezető politikusa, Somerset hercege valamint Northumberland hercege (nem állt rokonságban a később, I. Erzsébet alatt kivégzett Northumberland gróffal), vérpadon végezte. Utóbbival együtt halt dicstelen halált a főúr király(nő)-jelöltje, Lady Jane Grey, VII. Henrik király unokája. Mária királynő a katolikus vallás és a katolikus egyház tekintélyének visszaállítására tett kísérleteivel váltotta ki alattvalói ellenszenvét. Rossz néven vették tőle, hogy férjhez ment II. Fülöp spanyol királyhoz (1556-1598), majd a spanyolok oldalán indított háborúban elveszítette Calais kikötőjét, Anglia kontinentális hídfőállását. A kül- és belpolitikai zavaroknak csak I. Erzsébet trónra lépése vetett véget.

I. Erzsébettel azonban végül ki is halt a Tudor-dinasztia. A királynő az általa korábban kivégeztetett skót királynő, Stuart Mária fiát, VI. Jakab skót királyt (1567-1625) jelölte utódjául (angol királyként 1603-1625). A lépés egy időre felfüggesztette az angol-skót ellentéteteket, távlatokban azonban nem bizonyult szerencsésnek. A szegény országból érkező, de meglehetősen nagy hatalommal rendelkező Stuart uralkodó új királyságában is ezt a kiterjedt hatalmat szerette volna gyakorolni. Az abszolutizmus és a társadalom egyetértése felbomlott, I. Jakab, majd fia, I. Károly (1625-1649) a parlament mellőzésével próbált uralkodni, így sikerült megfosztani ellenzéküket a közös politikai fellépés lehetőségétől, elestek viszont a parlament által megajánlott adóktól. I. Károly lépése 1640-bcn, hogy másik országa, Skócia ellen viselt háborújához pénzt szerzendő, összehívja a parlamentet, már az angol forradalom történetéhez tartozik.

Az angol abszolutizmushoz hasonlóan gyorsan épült ki a spanyol uralkodók hatalma, de végkifejletében nem hozott olyan kedvező változásokat az Ibériaifélsziget államára, mint angol megfelelője. A kiindulópontot e valójában periférikus, korszakunk európai politikájában mégis központi szerepet vállaló ország esetében is a XV. század végén kell keresnünk. 1479-ben egyesült Aragónia és Kasztília, 1492-ben fejeződött be sok évszázados harc után a reconquista. A „katolikus” királyi pár, Kasztíliai Izabella (1474-1504) és Aragóniai Ferdinánd (1479-1516) arra törekedtek, hogy a két különböző hagyományú országrészből egységes államot kovácsoljanak. Valójában azonban feladatuk még ennél is nehezebb volt, hiszen a két félország is több, autonómiáját őrző tartományból tevődött össze, Aragóniához tartozott Katalánja és Valencia, Kasztíliához León, Galícia,

Andalúzia. A hagyományos partikularizmust megszüntetni a királyi pár sem volt képes, az egyesítésben így a tartományok többségében a kasztíliaiak uralomra segítését látták.

A hatalom megragadását jelképezhette, hogy a „katolikus” királyok meglehetősen ritkán hívták össze a rendi gyűlést, a cortes-t (1480-1497 között erre egyszer sem került sor). A központokban (az országnak gyakorlatilag II. Fülöpig (1556-1598) nem volt igazi fővárosa) „tanácsokat” hoztak létre, külön Kasztíliára, Aragóniára majd az „Indiák”-ra. Az 1480-ban felállított központi „királyi tanács”-ba (Consejo Real) elsősorban jogilag képzett hivatalnokok kerültek, a politikát eddig irányító arisztokratáknak nem volt szavazati joguk benne. A pénzügy központosítását a Pénzügyi Tanács felállítása szolgálta. E tanácsok jelentették a később oly nevezetessé vált spanyol bürokrácia kezdeteit. 1512-ben Ferdinánd palotaőrseget szervezett, amely egy későbbi állandó hadsereg alapjául szolgált. A „corregidor”-nak nevezett főhivatalnokok kinevezésével az uralkodók befolyást szereztek a helyi önkormányzati szervek valamint a bíróságok munkájába. A királyi birtokadományok (repartimiento) csak külön kiváltság révén voltak örökíthető-ek, ez korlátozta az arisztokrácia (a grandok) befolyását. A formálódó spanyol abszolútizmus fontos támasza lett a katolikus egyház, amely a reconquista során szorosabban kapcsolódott az államhoz, mint más európai országokban. Az Izabella királynő által 1480-ban alapított „Új Inkvizíció” egyaránt vigyázta az egyház és az állam rendjét. Az egyház esetleges önállósulási törekvéseit gátolta, hogy Ferdinánd mindhárom tekintélyes egyházi lovagrendnek nagymestere lett.

Nem sikerült viszont a polgárság érdekeltté tétele ebben a hatalmi felépítésben. V. Károly (spanyol királyként I. Károly, 1516-1556) 1521-ben véres eszközökkel verte le a kasztíliai városok felkelését (comuneros felkelés, a városi közösségek communa elnevezéséből). A felkelésben a kézműves és kereskedő polgárok elsősorban az arisztokrácia városi kiváltságainak visszaszorítását követelték. Később a kormányzat a polgárság számára különösen kedvezőtlen adófajták bevezetésével gátolta a gazdasági fejlődést (alkabala - forgalmi és vagyonadó).

A felfedezések azután európai nagyhatalommá emelték Spanyolországot. Az országba áramlott az Újvilág aranya, ezüstje, s a spanyol korona erre alapozva döntőbíró akart lenni a kontinens vitás ügyeiben. A madridi kormány (az új fővárost II. Fülöp alapította) a harmincéves háború végéig minden európai konfliktusban fegyveresen vett részt. Gyakran részesítette közvetlen támogatásban a család császári, ausztriai ágát.

Valójában azonban a felfedezések következményei távlatilag inkább károsnak bizonyultak, mint hasznosnak. A spanyol királyok hozzászórtak, hogy a félszigetről származó jövedelmüket korlátozás nélkül tudják felhasználni birodalmuk

bármely részén. Pedig ez a jövedelem nem volt korlátlan. A tengerentúli nemesfémből - annak tetőzése idején is - teljes bevételeiknek mindössze 20-25%-a származott. A többit a hazai adófizetőktől kellett előteremteni. Ezt pedig gátolta a gazdaság kedvezőtlen irányú fejlődése. Az ipari termelésből teljesen hiányoztak a manufaktúrák, a kiskézművesek egykor oly népes seregét pedig a muzulmánok, zsidók és moriszkók kiűzése apasztotta lényegesen. Mivel a tengerentúlt megjárt köznemesek (hidalgók) pénzükért (a behozott nemesfémet) vásárolni akartak, a hazai piacot meg kellett nyitni a külföldi termékek előtt. A spanyol vámpolitikát valamiféle antiprotekcionizmus jellemezte, amely éppen a hazai termékek kivitelét nehezítette meg. A gyarmatok gazdasági fejlődése a tengerentúli piacot is szűkítette a gyér spanyol áruk előtt. Az udvar a nagy juhtenyésztő társaságot, a Mestát is csak azért támogatta, mert benne arisztokratáknak és egyháziaknak volt komoly érdekeltsége. A szinte korlátlan legeltetési joggal rendelkező Mesta háttérbe szorította a gabonatermesztést, Spanyolország így az 1570-es évektől gabona- importra szorult.

A spanyol állam fokozatosan eladósodott. A XVI. század közepén az amerikai jövedelmeket már évekre előre lekötötték a hitelek és kamataik törlesztésére. Az udvarnak egyre nagyobb gondot okozott a zsoldosok kifizetése. 1557-ben a spanyol korona fizetésképtelenségét nyilvánította magát, ami térdre kényszerítette a legfőbb

hitelező augsburgi Fuggereket. A fenyegető államcsőd következményei azonban a politikában csak lassan mutatkoztak. Észak-Németalföld (Hollandia) elvesztése érzékeny seb volt, de nem tűnt sorsdöntőnek. 1571-ben a spanyol flotta Lepantónál még döntő győzelmet aratott a Földközi-tengeren hódítani akaró oszmán török flottán, 1580-ban pedig kezdetét vette a nyolcvan éves perszonálunió Portugáliával. A sikerek mégis legfeljebb átmenetinek bizonyultak. A Földközi-tengeren meggyőző erejű spanyol flotta az óceánon könnyen sebezhető volt. Alig több mint másfél évtizeddel a lepantói győzelem után, 1588-ban maga szenvedett súlyos vereséget az angoloktól. Eredménytelen maradt II. Fülöp beavatkozási kísérlete Franciaország ügyeibe az 1595-1598-i háborúban. Utódai, III. Fülöp (1598-1621) és IV. Fülöp (1621-1665) a hatalmat kegyenceiknek, herma grófnak és Olivarez hercegnek engedték át. A XVII. század közepén Spanyolország elveszítette nagyhatalmi állását.

Az európai abszolutizmusok mintaállamává természetesen Franciaország vált. Pedig a királyi hatalom kiépítésének feltételei ebben az országban nehezebben formálódtak ki, mint említett szomszédaiban. Hiába aratott fényes győzelmet Franciaország a százéves háborúban, hiába igyekeztek a győzelmet kihasználva királyai, VII. Károly (1422-1461) és XI. Lajos (1461-1483) megalapozni hatalmukat, ha utódaik az itáliai háborúval halomra döntöttek minden eredményt. A

külső háborút belső követte: a hugenották elleni fellépés, a közel két évtizedes vallásháború. Csak/F. Henriknek (1589-1610) sikerült újra a hatalom kiépítésének igényével fellépni.

A francia abszolutizmust hivatalnokai magas szaktudásával szokták jellemezni. Ez a szakszerűség érvényesült a királyi tanács munkájában. Mind nagyobb befolyást szerzett a kancellár - a kormányzat tényleges feje - és a connétable - a hadsereg főparancsnoka. A király rengeteg írnokot és titkárt foglalkoztatott (I. Ferenc alatt [1515-1547] számuk a 120-at is elérte), közülük azonban csakhamar kiemelkedett az uralkodó négy személyi titkára, akiket - mivel az állami élet egy-egy jelentős területének élére kerültek -, kezdtek államtitkárnak nevezni. A királyi tanácsból váltak ki a bíraskodás és a pénzügy önálló testületei. A központi hatalom szándékait a tartományokba intendánsok (királyi biztosok) közvetítették.

Nem zavarta az állam nyugalma a rendek ellenállása sem. Politikai véleménynyilvánításuk színterét, a rendi gyűlést ugyanis Franciaországban meglehetősen ritkán hívták össze. Így szüneteltek ülései 1484-1560 között, majd 1614-1789 között. (A köztes időben a vallásháború, majd a királyi hatalom meggyöngyülése miatt kellett a rendeket néhányszor összehívni.) A rendi gyűlés mellőzése Franciaországban is azzal járt, hogy az uralkodó nem vehetett ki közvetlen adót alattvalóira. A törvényesség legfőbb őrévé Franciaországban a parlament kiáltotta ki magát. Ez az elnevezés - mint már korábban jeleztük - Franciaországban nem a rendi gyűlést jelölte, hanem a legfelsőbb bíróság testületét. A parlament a törvényhozásba közvetlenül nem szólhatott bele, a kibocsátott királyi „törvényeket” azonban regisztrálnia kellett (belajstromozás), aminek megtapadásával a szervezet nem egyszer hozta nehéz helyzetbe uralkodóját. Ugyancsak meg tudta akadályozni a parlament az adókvetést is.

Az állam teljesen kisajátította a hadsereget, nemcsak a magénhadseregeket számolták fel, de leromboltatták a magánkézen lévő várakat, erősségeket is. A politika IV. Henrik uralkodásától, pontosabban miniszterének, Sullynek a feltűnésétől, nagy hangsúlyt fektetett a gazdaság támogatására. A mezőgazdasági termelők adómérséklést, az iparosok a céhes korlátozás könnyítését kapták segítségül. Colbert, aki XIV. Lajos alatt (1643-1715) hosszabb ideig a pénzügyek főellenőre volt, merkantilista védővámokkal kívánta a hazai termelést védelmezni s aktív kereskedelmi mérleg elérésével az állam bevételeit növelni.

A politikában fokozatosan úrrá lettek a vallási ellentéteken, a kormányzatból pedig kiszorították az arisztokratákat. A vallási ellentéteket még IV. Henriknek, a protestáns trónörökösből katolikus királlyá lett Bourbon herepek sikerült leszerelnie. Trónra lépésekor már több mint negyedszázada (pontosabban 1562 óta) folyt a háború a katolikus udvar és hugenotta (kálvinista) ellenzéke között.

(Franciaországban a kálvini egyházhoz elsősorban az udvar ellenzéke, mindenekelőtt a dél-franciaországi nemesek és polgárok csatlakoztak.) Egy korábbi megbékélési kísérlet kudarcát jelentette 1572 augusztusában a Szent Bertalan éji vérfürdő. Párizsban akkor a Valois Margit királyi hercegnő és a hugenotta Bourbon Henrik herceg tervezett menyegzőjére érkező vidéki hugenottákat mészárolták le. A fővárosban 2-3 ezer protestáns vesztette életét, az azt követő vidéki villongásokban újabb 1-2 ezer.

1589-t trónra kerülése után tehát Bourbon N. Henrik legfontosabb gondja a vallásháború lezárása lett. Gyors áttérését a katolikus hitre („Párizs megér egy misét”) senki sem tekintette vallási indítékú cselekedetnek. Az új dinasztia megalapítója (valójában a Capeting-család egy mellékágának leszármazottja) azonban 1598-ban a nantes-i ediktum kibocsátásával a korban ritkaságszámba menő türelmet hirdetett korábbi hitsorsosai, a hugenották ellen.

Nem sokkal utóbb a kormányzat élén egymást követő két bíboros-főpap, XIII. Lajos (1610-1643) első minisztere Richelieu, majd XIV. Lajos ifjúkorának vezető politikusa, Mazarin kemény kézzel verték le a nemesség utolsó nagy uralkodóellenes mozgalmait (a királyi család tagjainak lázadása az 1620-1630-as években, fontoskodók 1643, hercegek Fronde-ja 1650-1653). Jól kamatoztatták az állam erejét a nemzetközi porondon is. Franciaország Spanyolországgal szemben védekezésből támadásba ment át, s az 1659-i pireneusi békével - amelyben sikerült a határt a Pireneus hegységnél megszilárdítani - annak nagyhatalmi szerepét is átvette. A kétfelől - Német- és Spanyolországból - szorongató Habsburg nyomással szemben Mazarinnek sikerült számos szövetségest szereznie (Hollandia, Svédország, Törökország, Anglia, Lengyelország, több német fejedelemség).

A sikerekben gazdag francia abszolutizmus mögött azonban némileg bizonytalan társadalmi háttér állt. Az állam elsősorban kölcsönök formájában igyekezett a polgárság anyagi erejét felhasználni. Mivel ezek visszafizetésére képtelennek bizonyult, hitelezőit az állami jövedelmek bérbeadásával igyekezett kárpótolni. (A bérbe adott jövedelmeket a kölcsönzött tőke kamatának megfelelően választották ki.) Franciaországban tehát különösen kedvező üzletnek számított az államnak nyújtott kölcsön, mivel ez a hitelező számára állandó, garantált jövedelmet biztosított. Ez a jelenség ugyanakkor a gazdaságban is felhasználható tőkemennyiséget vont el. A francia polgárság leggazdagabb, leginkább kiemelkedő rétege a gazdaság fejlesztése mellett érvényesülésére egy másik utat is talált, az államnak nyújtott kölcsönök formájában, vagy ami ehhez kapcsolódhatott, hivatal, vagy közvetlenül nemesi cím vásárlásában. A francia polgárság módosabb elemeinek egy része ezáltal szinte lefejeződött, azon elemei váltak ki belőle - hivatali nemessé válva - amelyek az ország gazdasági erejét növelhették volna.

De kedvezőtlen volt ez a jelenség amiatt is, mert a jövedelmek beszédéből a hivatalok áruba bocsátása alakult ki. A hivatali kinevezéseknél szakmai feltétel is volt, amit megvizsgáltak. (A parlamentekbe - azaz a legfelső bírósági testületekbe - való kinevezéshez kellett a jogi végzettség.) Amikor azonban a megvásárolt helyek öröklődtek, az örökösökkel szemben nem lehetett szakmai feltételt szabni. A hivatalok új birtokosainak lehetőséget kellett adni, hogy maguk helyett helyette állítsanak. Így a XVII. század elejétől kialakulhatott egy kelletlen, a feladatát nehézkesen ellátó hivatalnoki réteg. (A vásárolt hivatalok viselőinek tétlenkedését próbálta az állam ellensúlyozni az intendánsi rendszer felállításával majd fokozatos bővítésével.)

A francia abszolutizmus fénykorát kétségtelenül XIV. Lajos uralkodása alatt érte el. Ezt kiváló szakemberek, Le Tellier, Turenne, Golbert, Louvois tevékenységével, biztos állami jövedelmekkel, az államigazgatás és a gazdaság fejlődőképességével szokták igazolni. Turenne marsall mozdított először százezres nagyságrendű hadsereget. Colbert nevéhez nemcsak a pénzügyek megreformálása valamint a merkantilista vámpolitika állami szintű bevezetése fűződik, hanem a francia ipar támogatása is állami manufaktúrák felállításával, monopóliumok osztogatásával, szakképzett iparosok betelepítésével. (A Colbert által betöltött hivatal, a pénzügyek főellenőrének megbízatása ugyanis meghaladta a mai értelemben vett pénzügyminiszteri feladatkört, hiszen valamennyi gazdasági ügy az ő hatáskörébe tartozott.) Alatta virágzott fel Franciaországban a textil- és a bőripar, kezdődött meg a később annyira nevezetes útépítés. Louvois márki (egyébként a kül- és hadügyeket korábban irányító Michel Le Tellier fia) az egyre növekvő hadsereg élelmiszerezéssel és felszereléssel való ellátásának megszervezésével vívott ki elismerést magának. De számos erődítményt is építtetett, míg Párizsban hadirokkant kórházat alapított. Richelieu munkáját folytatta a nemesi tisztikar megfigyelésével. A hadmérnök Vauban a tüzérség és a várvédelem tökéletesítésével teljesen új alapokra helyezte a kor ostromtechnikáját.

XIV. Lajos uralkodását mindemellett olyan jelenségek kísérték, amelyek kedvezőtlen tendenciákat vetíthettek előre. 1661-ben, Mazarin halálakor a fiatal, 22 éves király nem állított új első minisztert a kormányzat élére. Maga próbálta vezető hivatalnokai munkáját összehangolni. Ebben azonban alkalmanként nagyon is a saját szempontjait vette figyelembe. Az állami jövedelmeket szerencsésen növelő Colbertnek például 1683-ban azért kellett magas hivatalát elhagynia, mert nem tudott idejében elegendő pénzt biztosítani a versailles-i kastély építéséhez. (A menesztett politikus nem sokkal ezután belehalt a mellőztetésbe.) A király vallási elfogultsága vezetett 1685-ben a hugenottákkal szemben türelmet hirdető nantes-i ediktum visszavonásához. A protestánsok többsége emigrált, kb. 200 ezren köl-

töztek külföldre, Angliába, Hollandiába, Poroszországba, többségükben kézműves mesteremberek.

Kedvezőtlenül alakult a XVII. század utolsó harmadában a francia külpolitika is. A frissen kivívott nagyhatalmi helyzet XIV. Lajost az európai hegemonia megszerzésének illúziójába ringatta. Az 1667-1668-i devolúciós háborúban megszerezte Dél-Flandriát, azaz Spanyol Németalföld (Belgium) egy részét, 1670-ben sikerült elfoglalnia Lotaringiai, 1672-1678-i holland háborújában pedig a spanyol és a belga határon szerzett újabb területeket. Az 1679-i nimwegeni békében a francia küldöttség nemcsak a tárgyalások menetét szabta meg, hanem a nyelvét is: a francia hosszú időre a diplomácia nemzetközi nyelve lett. A nyolcvanas évek elején, hamis történeti érvek alapján a legnyugatibb német területek ellen indított háborút (reuniós politika).

XIV. Lajos expanzív politikája a katonai sikerek ellenére súlyos diplomáciai következményekkel járt. Mindenekelőtt megnehezteltek a szövetségesek, és felbomlott az a szövetségi rendszer, amelyet Mazarin hozott létre. Sőt, az eddigi szövetségesek egy része, így Hollandia, továbbá a kisebb német fejedelmek, Franciaország régi ellenfeleinek, a Habsburgoknak a segítségét keresték. 1686-ban alakult meg az augsburgi liga, majd - Anglia csatlakozásával - 1689-ben az ún. nagy szövetség, mindkettő azzal a céllal, hogy Franciaország expanzióját megakadályozza. Egy viszonylag kisebb előcsatározás (az augsburgi liga háborúja, 1688-1697) során először ürült ki a francia királyság államkasszája, ráadásul ez a háború a csatatereken sem hozott győzelmeket. A két fél nagy összecsapása azután a spanyol örökösödési háborúban következett be (1701-1714).

A mind fizikailag, mind szellemileg krónikusan gyengélkedő spanyol Habsburg-ág várható kihalása évtizedekre meghatározta az európai diplomácia tevékenységét. Mivel a legutóbbi évtizedek házasságai révén az örökséget mind Bécsben, mind Versailles-ban meg akarták szerezni, Madridban hol az osztrák Habsburgoknak, hol a Bourbonoknak kedvező politikai végrendeletet írtak alá az utolsó spanyol Habsburggal, a szinte cselekvésképtelen II. Károlyral (1665-1700). A király halálakor éppen egy, a franciáknak kedvező végrendelet volt érvényben, amely XIV. Lajos unokáját, Anjou Fülöpöt nyilvánította spanyol királlyá. És hogy Franciaország európai hegemoniája még közelebbi realitás lehessen, a „Napkirály” kedvenc unokáját, aki - nem elsőszülött gyermekként - nem örökölhette volna a francia trónt, Franciaországban is trónörökössé tette.

Franciaország és Spanyolország tervezett egyesítése súlyos veszélyt jelentett volna az európai politikai egyensúlyra. 1701-ben tehát újra megszerveződött a nagy szövetség, amely megindította a háborút Franciaország ellen. (Ezúttal Anglia, Hollandia, Ausztria, Poroszország, Hannover, Portugália és Savoya csatlakozott a

szövetséghez.) Spanyol királyjelöltjük I. Lipót császár (1657-1705) kisebbik fia, Habsburg Károly főherceg lett. Károly el is utazott Spanyolországba, és a Habsburghú Katalóniából irányította a franciaellenes harcokat. Franciaország négy fronton is háborúra kényszerült a szövetségesek ellen: Spanyolországban, Itáliában, Németországban és Németalföldön. Legálisan elismert szövetségese ezzel szemben mindössze egyetlen egy volt, a XII. Károly király (1697-1718) által uralt Svédország. A svéd király azonban nem XIV. Lajos ellenfelei ellen fordult, hanem a baltikumi hegemoniát szerette volna megszerezni Lengyelország valamint Dánia legyőzésével és a Baltikum felé terjeszkedő Oroszország megállításával. Ezért is volt olyan fontos Franciaország számára a Bécs hátában megindult magyarországi, II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc (1703-1711), amelyet Versailles-ból pénzzel, fegyverrel támogattak.

A kiválóan felszerelt francia hadsereg évekig egyenlő eséllyel vette fel a harcot a szövetségesekkel. A höchstädti vereség (1704), amely megakadályozta Rákócziék egyesülését a franciákkal, legfeljebb az ausztriai bevonulást hiúsította meg. A franciák kimerültsége csak az évtized második felében kezdett el mutatkozni, amikor a hadszíntéren sorra szenvedték el vereségeiket. A súlyos kudarcot hozó malplaquet-i csatavesztés (1709) után úgy látszott, hogy XIV. Lajosnak le kell mondania Spanyolország megszerzésének reményéről, sőt bizonyos elfoglalt nyugati német területeket is ki kell ürítenie (például Elzászt).

Abban, hogy Franciaország nem szenvedett megsemmisítő vereséget, két tényező játszott közre. 1711 elején váratlanul elhunyt I. József császár (1705-1711), s a császári korona várományosává, mint az osztrák Habsburgok egyetlen életben maradt férfitagja, az elhunyt császár öccse, a korábban (1703) spanyol királlyá koronázott Habsburg Károly lépett elő. A két birodalom (Spanyolország, Német-Római Császárság) egyesítése pedig éppen úgy az európai hatalmi egyensúly megbomlását eredményezte volna, mint Anjou Fülöp két országbeli királysága. A Habsburgok addigi szövetségeseit nem lelkesítette az a lehetőség, hogy újjáalakul V. Károly egykori birodalma. Ugyanakkor Angliában megbukott a kontinentális politikát ösztönző whig kormányzat, s helyükre a bezárkózást pártoló toryk kerültek.

A szövetségesek tehát békét sürgettek. A maguk részéről 1713-ban, az utrechti békével le is zárták a spanyol örökösödési háborút. Elismerték Anjou Fülöp spanyol királyságát (V. Fülöp, 1700-1746), de megtiltották, hogy Spanyolországot egyesítsék Franciaországgal. A továbbiakban a szövetségesek felosztották egymás között Spanyolországnak az Ibériai-félszigeten kívül eső területeit. Mint már említettük, Bécs kapta meg Spanyol Németalföldet (Belgium, neve ettől fogva Osztrák Németalföld), a Nápolyi Királyságot valamint Szardínia szigetét, Savoya

Sziciliát (1720-ban a két szigetet kicserélték egymással), Hollandia egy erődrendszert belgiumi határán, Nagy-Britannia Menorca szigetét, a földközi-tengeri bejáratot ellenőrző Gibraltárt valamint néhány kisebb tengerentúli gyarmatot (Új-Pundland, Új-Skócia stb.). VI. Károly császár még egy évig küszködött, hogy Spanyolországot magának megszerezze, s csak 1714-ben törődött bele vereségébe (rastatti egyezmény).

Franciaország tehát fél győzelemmel került ki a spanyol örökösödési háborúból. A hosszú háborúskodás azonban a végsőig kimerítette az ország erőforrásait. Az évi kiadások a háború utolsó éveiben a rendes bevételek közel duplájára emelkedhettek. Pontos számadatok nem állnak rendelkezésünkre, mert a francia államban nem hoztak nyilvánosságra költségvetést. Egy 1709-ből fennmaradt kimutatás szerint a kb. 235 millió livre kiadással szemben mindössze 100 millió livre bevétel állt. Ez az év azonban gazdaságilag igen rossznak számított, amikor az adójövedelmek is csekélyebbek voltak a szokásosnál. Más évek bevételét 120-130 millióra szokták becsülni. 1715-re a francia állam adóssága kb. 2 milliárd livre-re nőtt, ami az éves bevételek tizenötszörösét tette ki. A parasztság roskadozott az adók alatt, a mezőgazdasági termelés stagnált. A „napkirály” népszerűsége végzetesen lecsökkent, s amikor 1715-ben meghalt, viszonylag szerény körülmények között kellett eltemetni, nehogy a felháborodott tömeg megzavarja a temetést. Franciaország abszolutizmusát azonban egyelőre nem fenyegette veszély, mert nem akadt olyan erő, amely a hatalomra aspirált volna. A francia abszolutizmus államrendje, ha zökkenőkkel is, zavartalanul működött tovább.

Az európai abszolutizmus története természetesen nem korlátozható a fent említett három nagyhatalomra. Helyi változatai azonban másutt nem tudtak akkora jelentőségre szert tenni, mint a nagyhatalmak esetében. Különösen meglepő ez Németország esetében, ahol nem sikerült birodalmi szinten kiépíteni az abszolutizmust. A jelenség okait messze a középkorba visszanyúlva kell keresnünk, amikor is a császárok, hatalmuk belső erősítése helyett, a pápai hatalom alávetésének és a gazdag itáliai városok hódoltatásának illúzióját kergették. Ez a politika volt az, amely már a rendi korszakban megfosztotta a császárokat azoktól a társadalmi rétegektől, amelyek a központosítást támogathatták volna. A köznemesi rend alapjául kínáló miniszteriálisok - kisbirtokos lovagok - rétegét még Barbarossa I. Frigyes császár (1152-1190) vetette a territoriális urak prédájául. A városi polgárság hatalmi erősödését szolgáló város-szövetségek létrejöttét a német aranybulla - 1356 - tiltotta meg. Nem kedvezett a német fejlődésnek az sem - bár erről az uralkodók nem tehettek -, hogy az ország gazdaságilag legfejlettebb területei között nem jött létre érdemleges kapcsolat, a kapitalizmus korszakát nem előzte meg az egységes belső piac kialakulása.

A XV. század végi - XVI. század eleji császárok (I. Miksa - 1493-1519, V. Károly - 1519-1555, I. Ferdinánd - 1555-1564) kísérletei, hogy birodalmi szinten hozzák létre az abszolutizmust, kudarcot vallott. A leglátványosabb ezen kudarcok közül I. Miksa korábban már említett birodalmi reform kísérlete (1495), amelyben a császár állandó hadsereg, birodalmi tanács és birodalmi törvényszék felállítására készült, s mindezek fenntartására adót kívánt kivetni a nemességre. Kísérlete kudarcba fulladt, akárcsak az utódok próbálkozásai. Az újabb történetírás persze a kudarcért magukat a császárokat is felelőssé teszi, mivel a császárságot rendelték alá családi érdekeiknek és politikájuknak, s nem fordítva. A dinasztikus érdek III. Frigyesről (1440-1493) a Habsburg politika döntő mozgatója lett.

A birodalmi szintű központosítás helyett az egyes tartományokban ún. kis-állami fejedelmi abszolutizmus alakult ki. A fejedelmek önállósulási kísérleteikhez kiváló eszközt nyertek a reformációban, amely territoriális harcaiknak vallási színezetet adott. Vallási alapon kötötték meg császárellenes szövetségüket (schmalkaldeni szövetség, 1531), vallási alapon vívták meg császárellenes harcukat is (schmalkaldeni háború, 1546-1547). Az augsburgi vallásbéke (1555), amelyet a „cuius regio, eius religio” elve alapján kötöttek („akié a föld, azé a vallás”, a megegyezés azonban végül csak a fejedelmeknek adott jogot a választásra a katolicizmus és a lutheri - evangélikus - vallás között, nem pedig a földesuraknak), valójában a császári hatalom megroppanásának fontos mérföldköve lett. A fejedelmek a béke alapján politikailag is függetlenné váltak a császári hatalomtól. V. Károly, akinek - Spanyolország és a spanyol gyarmatok birtoklása révén - „birodalmában sohasem nyugodott le a nap”, Németországban alig rendelkezett bármiféle hatalommal. Az ún. birodalmi kormányzati szervek (kancellária, tanács, kamarai bíróság stb.) fokozatosan elveszítették befolyásukat a fejedelmek által kormányzott területeken. A Habsburgoknak meg kellett elégedniük azzal, hogy a közvetlenül alájuk tartozó országokban és tartományokban (osztrák és cseh területek, Magyarország) építsenek ki tartományi fejedelmi hatalmat.

Abszolutizmusról beszélhetünk a függetlenségét elnyert Svédországban is. Wasa Gusztáv király (1523-1560) hatékony állami közigazgatást vezetett be (kancelláriával és számvevőszékkal). A négykúriás, tehát alaposan megosztott rendi gyűléssel (nemesi, egyházi, polgári és paraszti kúria volt) új adókat szavaztatott meg, az 1527-ben rendeletileg bevezetett reformáció értelmében minden egyházi birtokot állami tulajdonba vett. Az uralkodói hatalom későbbi támaszai éppen a megnövekedett királyi birtokból, valamint az erős köznemesi rétegből kerültek ki. Az uralkodói bevételeket növelte az újonnan felfedezett ezüstbányák valamint a vasexport jövedelme.

A XVII. századra Svédország a Baltikum nagyhatalmává vált. Wasa Zsigmond (1592-1604) egyesítette a svéd és a lengyel koronát, de katolikus politikája miatt Svédországban megfosztották hatalmától. II. Gusztáv Adolfnak (1611-1632) azonban sikerült megszereznie Livlandot (1621), majd beavatkozása a harmincéves háborúba - halála ellenére - Elő-Pomerániában hídfőállást juttatott a svédeknek az északnémet tengerparton.

A svéd nagyhatalmi helyzet hol szilárd, hol lázongó hátszaga lett a korábban meghódított Finnország. Lakossága elsősorban az oroszellenes háborúkban támogatta a svéd királyokat. Ezek a háborúk (1555-1557, 1580-1581, 1596-1597, 1617) nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az oroszok átmenetileg kiszoruljanak a Baltikumból. Nagy vereséget szenvedett a finnországi nemesség, amikor Zsigmond király és nagybátyja, Károly herceg (a későbbi IX. Károly svéd király - 1604-1611) párharcában a későbbi vesztes, a király mellé állt. A svéd központosítás sem használt Finnországnak, mivel a XVII. században a helyi nemesség igyekezett Stockholmba, az udvar közelébe költözni. Míg a XVI. században, a svéd uralom elején Finnországban a gazdagodó helyi főnemesség hatalmát egyre több palota hirdette, addig a XVII. századra ezek az építkezések megszűntek.

A svéd nagyhatalmi helyzetnek megint csak egy hódító terveket forgató király, XII Károly (1697-1718) kalandor politikája vetett véget (északi háború, 1701-1721). Svédországot a Baltikumban nagyhatalomként Oroszország váltotta fel.

2/5. Anarchia és despotizmus

Bár a XVI-XVII. század európai uralkodói általában mindenütt hatalmuk kiépítésére törekedtek, az abszolutizmust mégsem tekinthetjük a korszak kizárólagos hatalmi formájának. Van Európának olyan térsége, ahol a szándékolt hatalmi koncentráció egyáltalán nem jött létre, míg másutt túllontúl is jól sikerült, szinte despotikus hatalmat juttatva az uralkodóknak. Az egységes állam létrejöttének elmaradása, az országért felelős központi hatalom hiánya vezetett Itália lehanyaglásához korszakunkban. Hasonló sorsra jutott az anarchiába torkolló Lengyelország is. Ugyanakkor Európa keleti és déli peremvidékein az orosz valamint az oszmán-török államok uralkodóinak nyugaton szinte elképzelhetetlen hatalom összpontosult a kezükben.

Itália hanyatlása már a XV. század végén előrevetette árnyékát, amikor -mint említettük - Lodovico Moro, Milánó kormányzója a franciákhoz fordult

segítségért. Az 1494-1559 között lezajló spanyol-francia háború mindvégig Itália földjén folyt, súlyos károkat okozva a félsziget virágzó gazdaságának. Következésképpen pedig Itália több, addig független egysége (Nápolyi Királyság, Milánó, Szardínia, Szicília) került idegen (többnyire spanyol, átmenetileg esetleg francia) fennhatóság alá. Az egymással rivalizáló városok, az egyéni szférán túllépni nem tudó tőke azután megakadályozta, hogy akár a legtekintélyesebb itáliai városok is érdemleges hasznot húzzanak a felfedezésekből.

Észak-Itália gazdaságának sorsát a XVI. század végén két tényező határozta meg: a textilipar (gyapjú- és selyemszövet készítés) exportképessége valamint a kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatok. Ezúttal károsan hatott, hogy az észak-itáliai ipar termékeit többségében luxus színvonalon állították elő, s értékesítésük a hazai piac helyett tágabb európai piaci lehetőséget igényelt. Az abszolút kormányzatok Európa számos országában törekedtek arra, hogy hazai ipart építsenek ki, a meglévő termelést pedig védővámokkal vagy egyenesen behozatali tilalmakkal védjék. A francia selyem, az angol és holland posztó a termelő országok belső piacáról kiszorította az itáliai versenytársakat. Lehet, hogy ezeknek a cikkeknek a minősége nem vetekedhetett az itáliai termékekével, de mindenképpen olcsóbbak voltak amazoknál, és szállítási költséget sem kellett utánuk fizetni. Az itáliai ipar tehát elveszítette legjobb piacait. 1600-1670 között a velencei gyapjúipar termelése egytizedére, a milánóié egyötödére esett vissza. Hanyatlást mutatnak Firenze és Genova szórványos adatai is. A kereskedelemben majd a pénzkölcsönzésben felhalmozódott tőke egy része is elhagyta a várost s falun, földbirtokvásárlásban keresett új felhasználási formát. A XVII. század elején még viszonylag jól álló itáliai ipar a század végére erősen visszaesett.

A termelés súlypontja a mezőgazdaságra helyeződött át, a hazai termelés azonban nem tudta a lakosságot kellőképpen ellátni. Észak-Itália gabonaimportra szorult. Lakossága legyengült, kiszolgáltatottjává vált a különféle járványoknak. Az 1637-i és 1657-i pestisjárványoknak a nagyvárosok lakosságának mintegy harmada esett áldozatul. A rosszul ellátott városi lakosság tekintélyes része igyekezett falura költözni, szabad, olcsón megvásárolható földterületek híján azonban legfeljebb részesbérliként talált megélhetést magának. A földbérleti viszonyokban azonban sajátos módon nem a tőkés kapcsolatok születtek meg, hanem a régi, a természetbeni szolgáltatásokat új életre keltő formák éledtek fel. Az észak-itáliai fejleményeket méltán nevezik refeudalizációnak.

Dél-Itáliát persze sohasem helyezhettük a fejlett északkal azonos szintre. Elmaradott feudális viszonyai ezúttal is rögzültek, s nem engedtek továbblépést a sok évszázados stagnálásból.

A XVII-XVIII. század nemzetközi konfliktusaiban Itália már többnyire mint külső hatalmak eszköze vagy áldozata szerepelt. A területén dúló háborúkért nem felelt, a győzelmek nem a helyiek tekintélyét vagy gazdagságát növelték, a veszteseik mégis a helyi lakosságot sújtották. Így vált Itália népe a XVIII. század elején a spanyol örökösödési háború áldozatává. Tartományai hadszíntérré váltak, a parasztságot hadisarcok, rablások sújtották. Ugyanakkor ez a háború volt az, amelyben az északnyugati Piemont ügyes lavírozással növelni tudta területét, fejedelme, Viktor Amadé herceg pedig királyi címet szerzett. 1720-ban jelenik meg a térképeken a Szárd Királyság (A Szardínia szigetét is megszerző piemonti államot nevezték ettől fogva így.)

Tekintélyes középkori államból jutott a koraújkorban a hanyatlás, végül a felosztás állapotába Lengyelország. Romlásáért korábbi királyait is felelősség terheli. A lengyel történetírás méltán marasztalja el Anjou Lajos királyt (1370-1382, magyar királyként I. Lajos, 1342-1382), mert az 1374-i kassai statútumban nem csak megerősítette a nemesség addigi kiváltságait, de beleegyezett, hogy adóemelést csak az egész lengyel nemesség hozzájárulásával hajt végre, továbbá, hogy a nemesség az országon belül is csak külső veszély esetén köteles saját költségére katonásodni. A nemesi kiváltságok megerősítése mégsem egyedül az ő számlájára írható. Szerepet vállalt benne IV. Kázmér (1447-1492) az 1454-i nieszawai statútummal (adókiivetés és a nemesség hadba hívása csak a sejmikek (vajdasági gyűlések) jóváhagyásával lehetséges), János Albert (1492-1501) az 1496-i piotrkóvi statútummal (a lengyel nemesség „Magna Chartája” főleg az addigi kiváltságokat foglalta össze és erősítette meg) valamint Sándor (1501-1506) az 1505-i radomi országgyűlés határozatával (amely bármilyen újítást csak az egész nemesség beleegyezésével engedélyezett - nihil novi sine communi consensu).

Bár a törvények szavaikban a köznemesség (szlachta) rendíthetetlen hatalmát sugallták, a valóságban a főnemesség erősödött meg, és szerzett döntő befolyást az ún. „nemesi köztársaságban. Ez a kormányzati forma voltaképpen a rendi érdekeknek megfelelő anarchikus állapotokat konzerválta. A lengyel országgyűlésekben a XVII. század közepén alakult ki a korábban említett vétőjog alkalmazása (azaz, hogy egyetlen ellenszavazattal meg lehetett akadályozni a határozathozatalt). 1688-1762 között 12 országgyűlés meg sem tudta kezdeni munkáját, mert a résztvevők addig nem jutottak el, hogy közös megegyezéssel „marsallt” (elnököt) válasszanak maguknak. Az uralkodók hasztalan próbálták hatalmukat megszilárdítani. Valois Henrik (1573-1574), akit a Jagelló-család kihalt utáni első „szabad királyválasztáson” emeltek a trónra, ugyan megerősítette a lengyel nemesség kiváltságait (articuli Henriciani) valamint aláírta a koronázás feltételéül szabott kemény kötelezettségeket (pacta conventa: saját költségén állít flottát,

kifizeti a megelőző király adósságait, 40 000 arany forintot ad az ország szükségleteire), bátyja, IX. Károly francia király (1560-1574) halála után mégis megszökött Krakóból, hogy a francia trónt foglalja el (francia királyként III. Henrik 1574-1589).

Amíg a nemesség és uralkodó érdekei egybeestek, a nemesi köztársaság sikeres külpolitikát folytatott. A lengyel korona előbb a német lovagrendet kényszerítette hűbéri függésbe (1466), majd az unió erősítésével Litvániát (1569) vetette alá. A második szabadon választott király, Báthori István (1576-1586) IV. Rettegett Iván cárral (1533-1584) szemben védte meg sikerrel a keleti határokat (livóniai háború 1579-1582). Jutott a dicsőségből a XVII. század végére is, amikor III. (Sobieski) János király (1674-1696) törökellenes harcaival és különösen Bécs felmentésével aratott nemzetközi elismerést.

AXVIII. század elején, az északi háborúban azonban a lengyel trón is idegen érdekek ambícióinak esett áldozatul. Sobieski utódának, a szász választófejedelem II. (Erős) Ágostnak (1697-1733) fő célja tekintélyes hátország biztosítása lett volna németországi előretöréséhez. Hiába választották meg vele, majd fiával szemben kétszer is Leszczyński Szaniszlói (1704, 1733), a nemzeti király hatalomra lépését a szászok megakadályozták. Ágosttal szemben támogatta volna II. Rákóczi Ferenc lengyel királyságát I. Péter orosz cár (1689-1725). A század utolsó harmadában trónra került II. (Poniatowski) Szaniszló (1764-1795) már csak asszisztálni tudott az ország három lépcsőben történt felosztásához (1772, 1793, 1795).

Lengyelország tragédiáját eltorzult belső fejlődése okozta. A földrajzilag a közép-kelet-európai régióba tartozó ország nemessége arról nem tehetett, hogy tevékenységi körük a gazdagabb és fejlettebb Nyugat-Európa mezőgazdasági cikkekkel való ellátása lett, arról viszont igen, hogy ennek gazdasági alapját, a robotmunkát nyújtó parasztgazdaságokat, az egyre növekvő földesúri terhek végletesen megnyomorították. Míg másutt az abszolutizmus (különösen későbbi, felvilágosult változatában) meglehetősen védelmet tudott nyújtani a parasztságnak, addig Lengyelországban az abszolutizmus hiánya a parasztságot kiszolgáltatotta a birtokosok önkényének. A parasztgazdaságok romlása maga után vonta az általuk robotban művelt majorságok hanyatlását és ezáltal a lengyel gazdaság válságát.

Európa keleti végén, Oroszországban ezzel szemben éppen korszakunkban tettek szinte korlátlan hatalomra szert a moszkvai uralkodók. A külső jelek itt is a nyugati abszolutizmusra emlékeztettek. III. Iván nagyfejedelem alatt (1462-1505) számos új hivatal kiépítésével találkozunk. Az államigazgatás központi szervei az ún. prikázok lettek, rendeletileg korlátozták a helyi igazgatással megbízott fejedelmi helytartók önállóságát, a jogi viszonyokat az 1497-ben kibocsátott

törvénykönyvvel (szugyebnyik) egységesítették. A politika szolgálatába állították az egyházat. Visszaszorították az egyház nagyobb önállóságáért küzdő reformmozgalmakat, a „harmadik Róma” elmélettel ösztönözték az expanziós törekvéseket. A hadseregben a korábbi bojár csapatok mellett egyre nagyobb szerephez jutottak a szolgáló nemesek (pomescsikek).

A hatalom megerősödésének kétségtelen jele volt, hogy III. Iván unokája, ÍV. Iván (1533-1584) nem sokkal nagykorúvá válása után, felvette a cári címet (1547). A legfelső államirányítás az uralkodó osztály különféle rétegeit képviselő „kiválasztottak tanácsa” (izbrannaja rada) hatáskörébe került. A földesurak és egyháziak 1549-ben összehívott gyűlésén (zemszkij szobor) a fiatal cár erős támadást intézett a bojárok ellen. A központosítást szolgálta új törvénykönyve (1550-i szugyebnyik) is. A helyi bojárok közül kikerülő, hatalmukat gyakran a központi irányítás ellen fordító helytartók helyére kerületi főnököket állított. Háromezer emberből álló puskás testőrséget szervezett, akiket sztreleceknek (lövészeknek) neveztek. Az egyházat az 1551-ben, a cár parancsára összehívott zsinaton meghatározott elvek szerint irányították.

IV. Iván központosításának legnyilvánvalóbb jele mégis az opricsnyina megszervezése volt. 1565-ben az ország területét két részre osztották. A belső, sűrűn lakott, termékeny földeket, a bojároktól elvéve, a szolgáló nemesek között osztotta fel. Az opricsnyinában (jelentése: különálló, rezervátum) földhöz juttatottakból erős hadsereget szervezett. A központi területről kitelepített bojárok a perifériákon (zemscsina) jutottak a korábbinál kevésbé értékes birtokhoz. Később, 1572-ben, a zemscsinát felszámolva, az opricsnyinára érvényes elveket terjesztették ki az egész országra.

Az orosz fejlődés azonban nem tudta elleplezni, hogy hiányzott belőle a társadalom alkotó elemeinek autonómiája. Az egyoldalú társadalmi fejlődés nem tudott kinevelni a hatalmat kontrolláló, de még azt mérséklő osztályokat csoportokat sem. A moszkvai nagyfejedelmek majd cárok könyörtelenül leszámoltak minden, hatalmukat csak látszólag is veszélyeztető kísérlettel. Gyakori volt a leghatalmasabb bojárok megvádolása és kivégzése. (A „rettegett” jelzőt a kortársak már III. Iván nevéhez is hozzáfűzték, unokája kegyetlensége azonban elhomályosította a nagyapáét, így ma IV. Ivánt ismerjük „rettegett”-ként.)

A társadalom egyéb osztályait jogfosztottságuk akadályozta meg az eredményes politikai fellépésben. Sem a rendkívül gyenge polgárság, sem a parasztság nem tudott semmiféle politikai befolyásra szert tenni. Nem fejlődhetett renddé a köznemesi jellegű szolgáló nemesség (előbb a pomescsik majd az opricsnyik réteg) sem, amelynek nem nyílt alkalma arra, hogy politikai törekvéseit valamilyen fórumon kifejtse. A cárok által alkalmanként összehívott „zemszkij szobor”,

amelyre pedig később a városok képviselőit is meghívták, nem tudta a rendi gyűlés szerepét betölteni s a cári hatalmat - akárcsak kismértékben is - mérsékelni. A szolgai szerepre kényszerített egyház, a képviseleti rendszert nem ismerő városok nem lehehettek veszélyesek a cári hatalomra, amely az önkényre hajló uralkodók kezében könyörtelenné vált.

Amikor 1487-ben III. Iván az „orosz földek gyűjtése” egyik első lépéseként elfoglalta a novgorodi városköztársaságot, az egész vezető réteget, bojárokat és kereskedőket deportáltatta, javaikat elkoboztatta, a városállam fölé cári kormányzót rendelt. Az uralkodói hatalom kiszolgáltatottja lett Oroszország nemessége is, a nagybirtokos bojárok és a katonáskodó szolgáló nemesek egyaránt, nélkülözve mind a képviseleti formát, mind a politikai befolyást. Az orosz központosítást így inkább a keleti despotizmusokhoz kellene hasonlítanunk, mint a nyugati abszolutizmushoz.

A XVII. században egyébként átmenetileg Oroszországnak a léte is kérdésessé vált. IV. Iván (1533-1584) fiaival (Dimitrij meghalt 1591, Fjodor meghalt 1598) kihalt a Rurik-dinasztia, s Borisz Godunov rövid életű cársága (1598-1605) után az ún. zavaros idők (szmuta, 1605-1613) következtek. Az országot kívülről lengyel és svéd intervenció, belülről kozák- és parasztfelkelések veszélyeztették. A zűrzavart csak lassan tudta felszámolni az 1613-ban hatalomra jutott Romanov-ház. Az új dinasztia első tagjainak, Mihail Fjodorovicsnak (1613-1645) valamint Alekszej Mihajlovicsnak (1645-1676) szürkébb egyénisége különben sem emlékeztetett a Rurik-ház utolsó tagjainak kemény következetességére. Lassú, fokozatos reformjaik a közigazgatás, a pénzügyek valamint a hadügy területén mégis fokozatosan kiterjesztették a cári hatalmat a korábban elvesztett területekre. 1654-ben a moszkvai államhoz korábban nem tartozó Ukrajna kozákjai mondták ki csatlakozásukat a cársághoz, s folyt Szibéria népeinek hódoltatása is. A XVIII. század elején / Péter (1689-1725) ismét nagy hatalmi politikát hirdethetett: a svédekkel szemben a Balti-tenger partvidékét, a törökökkel szemben Azóvot hódoltatta. Hiába hirdette meg azonban a nyugathoz való felzárkózás politikáját, eszközei továbbra is a keleti despotizmus kelléktárából kerültek ki.

Akadtt példa persze a XVI-XVII. században a keleti despotizmus eredeti változatára is az európai kontinensen. Az oszmán államban is a korlátlan szultáni akarat érvényesült, itt is hiányoztak az autonóm testületek, az egyház - amelynek feje a kalifái méltóságot is megszerző szultán volt - szinte beleolvadt az államba. A birtokosok (szpáhik) katonai szolgálatuk fejében valójában nem földbirtokot kaptak, hanem csupán annak járadékát, korlátozott időtartamra. Ez a despotikus uralmi forma tört be a Balkánra, majd Magyarországra is a XVI-XVII. századi hódoltság területére, de mivel nem volt jellemző, hogy keresztények a török birtokos

osztályba emelkedjenek, ezért az európaiak ezt a szerkezetet lényegében csak a társadalom alsó rétegeinek szintjéről ismerhették meg. A muzulmán berendezkedés - bár nem minden országban jelentett olyan súlyos terheket a helyi lakosságra, mint Magyarországon - végül nem tudta megnyerni az európaiakat, rendszere így nem illik az európai történelembe.

2/6. Szabadságharc Németalföldön

A XVI-XVII. században mind az abszolutisztikus vagy despotikus rendszerek, mind az anarchikus hatalmi formák meglehetősen tartósnak látszó államberendezkedést hoztak létre. Az előzőekben maga a kormányzat, az utóbbiban a rendi erők váltak a régi típusú társadalmi és politikai rendszer legfőbb őreivé. Ezt a változatlanságot csak ritkán dúlta fel valamilyen látványos mozgalom, amely a hagyományos, kiváltságokon alapuló rendszeren kívánt volna változtatni. Ilyen volt Németalföld forradalma.

Németalföld a korábbi századokban nem képezett politikai egységet. Bár 17 tartománya a Német-Római Császárság részét alkotta, mindegyikük a maga életét élte hercege, grófja vagy püspöke fennhatósága alatt. Nem növelte a tartományok együvé tartozásának kilátásait a lakosság eltérő etnikumhoz való tartozása sem. Északon a szomszédos német tartományok nyelvéhez közelálló dialektust beszélő flamandok (hollandok), délen a franciául beszélő vallonok éltek. Az etnikai különbségek azonban a késői középkorban még nem játszottak szerepet az egyes országok elhatárolódásában.

Németalföld igazi sajátosságát az átlagos középkori szintet meghaladó gazdasági fejlettsége és a megszokottól némiképp eltérő társadalomszerkezete biztosította. Kedvező földrajzi helyzete hamar az északi és déli kereskedelem találkozó pontjává tette, ami ösztönzőleg hatott saját gazdaságára: a hajóépítésre, a posztókészítésre, a mezőgazdasági áruterelésre. A kedvező kereskedelmi lehetőségekkel élve polgársága megerősödött. Az ipar erőteljes fejlődését igazolhatja, hogy a XVI. századra a németalföldi városok száma több mint 200-ra emelkedett.

A nemesség ezt a tendenciát nem tudta megakadályozni. Visszaszorulásában szerepet játszott az is, hogy az 1323-1329-i heves flandriai parasztfelkelések nyomán a birtokosok szívesen adták el, vagy adták bérbe parasztjaiknak birtokaikat. A nemesség elveszítette gazdasági súlyát, igaz, a kisparcellákra tagozódó mezőgazdaságot a tőke is elkerülte. A tulajdonossá vagy szabad bérlővé vált gazdag parasztság

megélhetését árutermelése biztosította. Igyekezett is ezt minden lehetséges eszközzel kihasználni.

Németalföld polgársága politikai szerepet először 1302-ben játszott, amikor Courtrai(Kortrijk) mellett, a „sarkantyúk csatájában” legyőzte a posztókereskedelem megsarcolására áhító IV. (Szép) Fülöp (1285-1314) francia királyt. (A csata különös elnevezése onnan származik, hogy az ütközet után a győztesek halomba hordták az elesett francia lovagok sarkantyúit.) A francia befolyást azonban mégsem tudták véglegesen elhárítani. A Valois-család egyik mellékága, Burgundia központtal, Franciaország és Németország között olyan köztes állam kialakítására törekedett, amelybe Németalföldet is bekebelezték. Flandria és Brabant népének ez az együttélés nem volt kedvezőtlen. A burgund fejedelmek tartományaik autonómiáját nem sértették, jövedelmeik jelentős részét a gazdaság és a kultúra felvirágoztatására fordították.

A két nagyhatalom közé ékelődött állam újabb uralkodói azonban nagyszabású expanziós terveket szövögettek. A XV. század utolsó harmadának elején Merész Károly herceg (1467-1477) Franciaország kárára kívánt terjeszkedni, ami sértette a hatalmát erősíteni akaró XI. Lajos francia király (1461-1483) érdekeit. A mindenkivel konfliktusba keveredő Merész Károly herceg végül a svájci kantonok ellen vívott harcban esett el. Gazdag örökségéből Németalföld veje, Habsburg Miksa birtokába jutott. III. Frigyes császár (1440-1493) fia, a későbbi I. Miksa császár (1493-1519), 1477-ben vette feleségül Burgundi Máriát, Merész Károly leányát.

Németalföld a Habsburg Birodalom fontos részévé vált. V. Károly császár (1519-1555) a világbirodalom urává emelkedve sem feledkezett meg szülőföldjéről, ami egyúttal az első gondjaira bízott ország volt. {Károly Gentben született. Első uralkodói címét, „Burgundia és Németalföld hercege”, 1506-ban kapta.) Politikáját a tartományokra nézve kedvezően ítélik meg. 1548-ban mindenestre, valamennyiüket kiemelte a német birodalom kereteiből, hogy együttesüket a spanyol kormányzat alá rendelje. A 17 tartomány ekkor kapott először egységes közigazgatási szervezetet. Az uralkodó helytartót nevezett ki kormányzásukra. (De állhatott helytartó külön-külön az egyes tartományok élén is.) A császár rendeletei a régi céhprivilegiumok ellenében a manufaktúrák fejlődésének kedveztek, a nemesség a központi hivatalokban és a hadseregben találta meg számításait.

Megváltozott a kedvező helyzet, amikor V. Károly lemondása után fia, II. Fülöp (1556-1598) került Spanyolország trónjára. A törzsökös németalföldi arisztokrácia kiszorult a hatalom gyakorlásából. A spanyol király által kinevezett helytartó, Pármai Margit (V. Károly törvénytelen leánya, II. Fülöp féltestvére) alatt a németalföldi előkelőségekből álló, eddig irányítószeret játszó tanács véleményét

egyre ritkábban kérték ki. (Pedig e tanács tagjai többnyire a királyi hatalomhoz hű arisztokratákból kerültek ki. Közéjük tartozott a német fejedelmi házból származó, de Németalföldön ugyancsak birtokos főúr, a később jelentős szerepet játszó Orániai Vilmos is.) A megerősödött spanyol uralom megnyirbálta a nemesség privilégiumait. A polgárokat, kereskedőket leginkább a spanyol gyapjú behozatali vámjának emelése, valamint a németalföldi kereskedők eltiltása sújtotta a spanyol gyarmatokkal való kereskedéstől. Az új kormányzat a protestánsok kemény üldözésével kívánta a katolikus hit egyeduralmát visszaállítani.

A szabadságharc kirobbanásában meghatározó szerepet játszott a pro-testantizmus. Németalföld a középkorban is sok különböző eretnekmozgalom színteréül szolgált, ezek azonban - a szokásostól eltérően - nem harcos, hanem meglehetősen békés természetűek voltak. Általában nem kívánt erőszakosan fellépni velük szemben a hatalom sem. A protestantizmus viszont éppen II. Fülöp uralmának idejére terjedt el jelentősebb mértékben, a bigott, szűk látókörű spanyol politika pedig mindennél fontosabbnak tartotta országai megtisztítását az ilyen „eretnekségtől”. Igaz, harcuk közben a németalföldi kálvinistákat sem a türelem jellemezte.

A szabadságharc ártatlannak látszó kérvényezéssel kezdődött. 1566. április 5-én a nemesek küldöttsége a Pármai Margitnak átnyújtott feliratban a legkirívóbb sérelmek orvoslását, így az általános rendi gyűlés (Staten Generaal) összehívását kérte, eredmény nélkül. A hagyomány szerint ekkor nevezte a viszonylag egyszerű ruhában a helytartó elé járuló küldöttséget a spanyol etikettnek megfelelő fényes öltözékben pompázó udvaroncok egyike koldusoknak (gueux - kiejtése gő), amit azok büszkén vállaltak későbbi mozgalmukban. Ugyanezen év (1566) nyarán - a baltikumi gabona szállítmányok elmaradása és az élelmiszerárak gyors emelkedése miatt - Dél-Flandria iparosai, bérmunkásai és parasztjai lázadtak fel. Megrohamozták a bajok kútfejének tartott katolikus egyház templomait, de a képekkel, szobrokkal egyidőben elpusztították az adósságleveleket és a telekkönyveket is. Az ún. „képromboló mozgalom” a 17 tartományból 12-t érintett.

A kérvényező nemesek és a lázongó szegények mozgalma ekkor még nem talált egymásra. Sőt, a képrombolástól megrettent előkelők egy része, mint Egmont, Flandria és Artois tartományok helytartója, maga is részt vett a megtorlásban. Mások alkura készültek. II. Fülöp azonban az erőszak mellett döntött. A túlságosan is engedékenynek tekintett Pármai Margit helyére Alba herceget nevezte ki helytartóvá. Az új helytartó 1567 nyarán tekintélyes hadsereg élén vonult be Brüsszelbe, majd hamarosan megkezdte a bosszúhadjáratot. A nemesi-rendi elégedetlenség vezetői közül Egmont gróftot és Hoom admirálist elfogatta, majd Brüsszel főterén, látványos körülmények között kivégeztette (1568). Alba ítéletei

nem tettek különbséget a fiatal mozgalom két, egymástól elszigetelt szárnya között, sőt - mint Egmont esetében látható - a megegyezés híveit is érintették. A kegyetlen halálos ítéletek száma szinte megállapíthatatlan, egyes vélemények szerint mintegy 8000 felkelőt sújtottak. Különös erővel csaptak le a spanyolok a protestánsokra, akik eddig jószerevével kívülmaradtak bármiféle erőszakos megmozduláson. A nemesi mozgalom legtekintélyesebb vezetőjének, Orániai Vilmosnak sikerült német földre menekülnie.

Álba kormányzósága a hagyományos közigazgatás teljes mellőzésével épült ki. A hazai hivatalnokokat spanyol tisztviselők és katonatisztek váltották fel. A protestánsoknak az ugyancsak spanyol kézbe került inkvizíció vizsgálatától kellett félniük. Az egész lakosságot sújtotta a spanyol mintára bevezetett kemény adózás. Az alkabalának nevezett új adó minden ingó és ingatlan vagyon után 1%-ot, az ingatlanok eladása után 5%-ot, az ingóságok eladása után 10%-ot tett ki.

Az alkabala ellen széles társadalmi tiltakozás robbant ki. Napirenden voltak a spanyol katonák és hivatalnokok elleni támadások, a tengerparti tartományok halászhajósai és hajósai a spanyol flottának okoztak károkat. A nemesi emigráció vezetőjévé előlépett Orániai Vilmos 1568-tól kezdve többször is betört az országba, a jól felfegyverzett spanyolok ellen azonban nem érhetett el érdemleges sikert. (A történetírás mégis e betörésektől számítja az ún. nyolcvanéves - a németalföldiek majd hollandok és a spanyol Habsburgok között folyó - háború kezdetét.) Nem teljesülhetett a protestánsok azon váráhozása sem, hogy a francia udvarban mind nagyobb befolyással bíró hugenotta vezetőtől, Coligny admirálistól kapjanak segítséget. Reményeiket a Szent Bertalan-éji vérengzés (1572. augusztus 23-24.) hiúsította meg, amelynek - hugenotta társainak ezrei mellett - maga az admirális is áldozatul esett. Egyelőre ugyancsak eredménytelen maradt az a kísérlet, hogy a tengerre szállt „koldusok” Angliát nyerjék meg szövetségesül. / Erzsébet királynő 1572-ben még az angol partoktól is eltanácsolta a németalföldi hajósokat, akik erre odahaza igyekeztek támaszpontokat szerezni. (A németalföldiek angol segítséget majd csak a század végén kaptak.)

A kiérett felkelésben először Brielle kikötője esett el, majd sorra más kikötők és városok, köztük Haarlem, Delft és Leiden. Észak két legfejlettebb tartománya, Holland és Zeeland, Orániai Vilmost választva helytartójául, nyílt felkelésben tört ki. A felkelő tartományok Dordrechtben önálló rendi gyűlést tartottak. Alba herceg katonai erőszakkal próbált a felkelésen úrrá lenni, de jól felfegyverzett katonái tehetetlennek bizonyultak a helyiek harcmodora ellen, amely a természet erőit is segítségül hívta. Alkmaar város spanyol ostrománál a védők a tenger gátjait átszakítva futamították meg az ostromlókat. A spanyol udvar végül 1573-ban menesztette Albát, a mozgalmat lecsillapítani azonban már nem tudta.

A szabadságharcban találkozott a politikai veszteséget szenvedett arisztokrácia, a gazdasági és társadalmi sérelmeit felpanaszló nemesség és polgárság, valamint a megnövelt adók miatt elégedetlenkedő alsóbb rétegek érdeke. Elsődleges céljuk az idegen abszolutizmus béklyóinak lerázása lett. A spanyolelles harc háttérében azonban lényeges társadalmi-politikai átalakulást is találunk. A felkelők a városokban szétkergették a régi magisztrátusokat és a céhőrségeket, s helyükre új - a lakosság nagyobb részét képviselő - vezető testületeket s harcos milíciákat szerveztek. Nemesek és polgárok közösen ülészttek az uralkodói rendelet nélkül összehívott Staten Generaal-ban, amely középkorias hangzású neve ellenére egy új típusú államszervezet irányítója lett. Az ország igazi irányítása azonban végül nem is ennek a szervezetnek, hanem sokkal inkább az önállóságukat megőrző tartományok gyűléseinek a kezében volt. Szorosabb együttműködésre az egyes tartományok között ezután is alig került sor. Egyre súlyosabb ellentétekhez vezetett a felkelők eltérő vallási felfogása. A kálvinisták 1574-i dordrehti zsinatán az északi küldöttek egybekapcsolták politikai és vallási küzdelmüket, s államvallássá tették a kálvinizmust. A zsinat - eltiltva a többi felekezetet a nyilvános vallásgyakorlattól - a vallási türelmet a magánszférába sorolt lelkiismereti szabadságra korlátozta.

A spanyolok erőszakossága Alba távozásával sem szűnt meg. 1576-ban spanyol zsoldosok kifosztották az akkori világ kereskedelmi és üzleti központjának számító Antwerpen városát. A délen többségben lévő katolikusok ugyan nem szimpatizáltak a dordrehti zsinat határozatával, mégis a megbékélés lehetőségét keresték az északiakkal. 1576-ban, a genti pacifikációban a spanyol katonaság kiűzésére szövetkeztek velük, a vallásügy valamint az új államberendezkedés kérdéseit elnapolták.

II. Fülöp 1577-ben másik féltestvérét, Don Juan herceget, a lepantói tengeri csata győztesét nevezte ki Németalföld helytartójává. Az új helytartó a megbékélte-tés szándékával érkezett, elfogadta a genti pacifikációt, elismerte a tartományi és rendi kiváltságokat, jóváhagyta Orániai Vilmos helytartóságát a két északi tartományban, a spanyol katonaság számának csökkentését ígerte. A közeledést a rendek örömmel fogadták. A kölcsönös gyanakvás azonban végül nem vezetett megbékéléshez. A harc folytatódott Don Juan 1578-ban bekövetkezett haláláig.

Az új királyi helytartó, Pármai Sándor (Pármai Margit fia), jó diplomáciai érzéssel használta ki a katolikusok félelmét a kálvinistákkal szemben valamint a gazdag polgárság gyanakvását a tömegekkel szemben. Dél tartományai 1579-ben az arrasi unióban kifejezetten a katolicizmus védelmére fogtak össze. Észak a harcos utrecht unióval (ugyancsak 1579) válaszolt, amelyben továbbra is Holland

és Zeeland kálvinista erői voltak a hangadók. Az utrechti unió 1581-ben megfosztotta II Fülöpöt németalföldi hatalmától (trónfosztás formájában).

Az északiak kilátásait nagyban rontotta, hogy 1584-ben egy fanatikus katolikus meggyilkolta Orániai Vilmost. Hiába lépett örökébe fia, Orániai Móric (akit Holland és Zeeland sürgősen helytartójává választott), Pármai Sándor katonai sikerei nyomán egész Németalföld szabadsága veszélybe került. Ebben a helyzetben először szólt közbe kedvezően a tartományok sorsába a nemzetközi politika. 1588-ban a spanyol Armada döntő vereséget szenvedett az angoloktól, ami németalföldi utánpótlásukat is megnehezítette, hiszen ez jórészt tengeren történt. IV. Henrik 1589-i trónra lépése után pedig az intervenciós spanyol seregek Franciaországból is kiszorultak, ahol addig a hugenották elleni harcban segítették a katolikusokat.

A spanyol erőfeszítések lassan erejüket veszítették. 1598-ban II, Fülöp is meghalt, utódának (III. Fülöp, 1598-1621) elsősorban a királyság otthoni anyagi gondjaival kellett megküzdenie. Németalföld északi - holland - burzsoáziája is egyre jobban belefáradt a folytonos harcokba, s dél elvesztésébe beletörődve is késznek mutatkozott a békére. 1604-ben a holland flotta már Gibraltárnál győzte le a spanyolokat, hogy 1609-ben végre létrejöjjön a 12 évre szóló fegyverszünet a két fél között. Hollandia függetlenségét ténylegesen az 1648-i vesztfáliai béke ismerte el, amely egyúttal véget vetett a nyolcvanéves háborúnak is.

A forradalom és szabadságharc azonban végül csak Németalföld északi részén tudott győzedelmeskedni, délen (a későbbi Belgium területén) maradt a spanyol uralom. A szétválás okát abban kell keresnünk, hogy dél iparosai és szerény vagyonú tőkésai nem tudtak elegendő erőt bevetni a spanyol hadsereg ellenében, míg észak tekintélyes kereskedelmi tőkéje a katonai hatékonyságban is kifejeződésre jutott. A megújuló spanyol abszolutizmus továbbra sem kívánta igénybe venni a helyi vezetők közreműködését. A további konfliktusoknak azonban itt elejét vette, hogy a nemesség és az egyház a feudális tulajdon megszilárdításával egyfajta kárpótlást kapott az államtól. (Hainaut tartományban 1619-ben hivatalosan is visszaállították a jobbágyságot.) A parasztság mellett a másik vesztes a polgárság lett. A tengeri kereskedelmet kivették kezéből, az ipart középkorias céhszabályozások kötötték. Antwerpen többé nem tudta visszanyerni régi hírnevét, Brügge tőzsdéjéből könyvtárat csináltak.

Észak polgársága az új - immáron független - államban sem törekedett a tartományok szorosabb összefűzésére, mint amilyenben azok korábban működtek. A szövetséghez csatlakozott hét tartomány megőrizte nagyfokú önállóságát, a különálló tartományi gyűlést is beleértve. A közös rendi gyűlés továbbra sem tudta magához ragadni a legfelső államvezetést, mert nem tudott polgári jellegű parla-

mentté átalakulni. Az egyes tartományoknak ugyanis egy-egy szavazatuk volt benne, függetlenül képviselőik számától. A képviselőket kötötte a kapott utasítás, a döntéshez egyhangú szavazásra volt szükség. A Staten Generaal így fokozatosan vitatkozó testületté süllyedt, míg a hatalom fokozatosan a végrehajtó szervek, elsősorban az államtanács kezébe került át. Ennek 12 tagja közül öten Holland és Zeeland megbízottai voltak. Erre és a mintegy 30 ezer főből álló hadseregre támaszkodott a „helytartó” Orániai Móric, akinek hatalma a későbbiekben szinte monarchikus magasságokig emelkedett.

A németalföldi mozgalom eredetileg különböző indítékú és különböző célú tiltakozásokat állított egy sorba. A szabadságharc kibontakozásával az önállóság következetes híveinek összekapcsoló ereje mégis egyre inkább a protestáns vallás lett. A kálvinizmus presbitériumai kellő intézményes háttérrel tudtak nyújtani az eredetileg spontán mozgalmaknak. Társadalmilag a vezető szerep a polgárság kezébe került, a rendi törekvések mögött egyre inkább a városi lakosság állt. Ez a polgárság a háború legvéresebb éveiben sem szüneteltette kereskedő tevékenységét. Nem egyszer még Spanyolországba is szállítottak árut, amit a külföldi cikkekre rászoruló spanyol kormány is kénytelen volt eltérni. A nemesség a háborúban elvérezve, birtokát, vagyonát veszítve egyre inkább háttérbe szorult. Az általa művelt földet megvásárló vagy bérlő parasztok súlya ezzel szemben emelkedett. Szabadságukat fokozta, hogy a birtokokról eltűntek a földesurak, nem fenyegette őket földjük kisajátításának vagy visszavételének veszélye. Az öntudatos holland parasztok a XVII. század elején még Pfalzi Frigyes választófejedelemet is vasvillával kergették meg, amikor paraszti földön akart vadászni.

Hollandia mind felépítésében, mind társadalmi berendezkedésében a hagyományos feudális államoktól eltérő új típust valósított meg. Politikája kedvezően hatott a polgári tevékenységre, de az inkvizíciós spanyol módszereknél enyhébben bírálta el a vallási különbözőségeket is. A spanyol abszolutizmus ellen indított szabadságharc a társadalmi rendszert megváltoztatni akaró és valóban megváltoztató forradalomba torkollott.

Az 1609-ben elnyert függetlenség ugyanakkor a gazdaság nagyarányú felvirágzását is eredményezte. Hollandia a XVII. század tőkés mintanemzetévé vált. Gazdaságát támogatták azok a menekültek is, akik a spanyol uralom alatt maradt délről hozták magukkal szaktudásukat és tőkéjüket. Gyarapodott a textilipar, a hajóépítés, a mennyiségi növekedés mögött egy sor technikai újítást találunk. Az ún. „holland csoda” két alappillére mégis a kereskedelem és a mezőgazdaság lett. A holland kereskedők átvették az északnémet városoktól a baltikumi és a skandináviai kereskedelmet, de szállítottak (például gabonát) a mediterrán térségbe is. A tengerentúli kereskedelemre társaságok alakultak (1594 Távoli Országok Társasága-Szabadságharc Németalföldön 119

ga, 1602 Kelet-indiai Társaság). Megindult a holland gyarmatosítás Indonéziában és Észak-Amerikában (ahol megalapították Új Amszterdamot).

A fegyverszünet lejárta után a fiatal államnak még egyszer meg kellett küzdenie a Habsburgokkal. A 12 év letelte után - a harmincéves háború kezdeti szakaszában - a spanyolok újra rátámadtak a nemrég elvesztett területekre. Átmeneti sikereiket elsősorban az itáliai származású Ambroggio Spinola generálisnak köszönheték, aki többször is legyőzte a hollandokat. Győzelmei következtében került 1625-ben átmenetileg spanyol kézre a spanyol németalföldi (belga) határhoz közel fekvő Breda vára, amelynek átadását Velazquez egy évtizeddel később oly megkapó festményen ábrázolta. Az eltelt időszak tompított az emlékek nyerse-ségén. A képen Spinola tábornok szinte bátorítólag hajol a kulcsokat átadó Justinus von Nassau kormányzó felé. A mögötte magasodó lándzsa erdő mégis fenyegető ellentéte a vesztesek zilált, reményt vesztett csoportjának. (A képet szokták „A lándzsák” elnevezéssel is emlegetni.) Az átmeneti kudarcok után azonban Hollandia meg tudta magát védeni, s az 1648-i vesztfáliai béke szentesítette függetlenségét. A „tőkés mintanemzet” a XVII. század közepén fejlődésének csúcspontjára ért.

2/7. Polgári forradalom Angliában

Észak-Németalföld (Hollandia) népe az idegen abszolutizmus ellen vívott küzdelem során jutott el társadalmi rendjének alapvető átformálásáig. Anglia népének saját abszolutizmusával szemben sikerült megvédenie szabadságát és az azt garantáló valóságos, máskor csak vélt jogokat. Igaz, az angol lakosság nemcsak abban volt előnyösebb helyzetben, hogy harca nem váltott ki országok közötti háborút, hanem abban is, hogy saját korábbi jogai szélesebbek voltak, mint amivel az európai kontinens bármely más népénél találkozhatunk. A parlament kiterjedt jogköre, a paraszti szabadság széleskörű érvényesülése, a polgári tevékenység számos jele miatt a történetírásban gyakran kétségbe vonják, hogy a szigetországnak egyáltalán szüksége lett volna a forradalomra. Pedig a tények azt mutatják, hogy a feudális hatalom, különösen annak abszolutisztikus változata, sehol sem mondott le könnyen kiváltságairól.

Az angol forradalomhoz vezető úttal, a Stuart abszolutizmus széles társadalmi rétegeket sértő politikájának körülményeivel már korábban megismerkedhettünk. Az uralkodói rövidlátás természetesen csak kiváltója volt a nagy népmozgalomnak és nem oka. A feszültségek korábbi eredetűek, még ha nem is tudtak mindig a felszínre törni. I. Erzsébet uralkodása alatt (1558-1603) kezdődött el

120 A „napkirályok” Európája

például a később oly sok ellentétet kiváltó monopóliumok adományozása. A királynő a spanyol háború költségeit nem tudta másként fedezni, mint a kereskedelem megvámolásával. A kereskedőtökések viszont azzal a feltétellel nyújtottak az államnak támogatást, ha ennek fejében valamilyen cikkre megkapták az export-import jog kizárólagosságát. Az egyes cikkekkel való kereskedelem monopóliumának kiárúsítása már a királynő uralkodásának vége felé megkezdődött. Amikor Erzsébet életének utolsó parlamentjében a monopóliumok végeérhetetlen hosszú sorát felolvasták, az egyik képviselő gúnyosan kérdezte meg: „hát a kenyér hol marad?”

Amennyire előnyös volt a monopóliumok rendszere a monopolistáknak, annyira kedvezőtlennek számított a többi polgár számára. Az ilyen joghoz hozzá-jutók ugyanis semmilyen más célt nem láttak maguk előtt, mint a gyors haszon-szerzést. De előnytelen volt a rendszer az állam számára is, mert fel kellett adnia a gazdaságirányítás és gazdaságtámogatás elveit, le kellett mondania az autarchia kiépítésének igényéről. A monopóliumok adományozásának egyedüli ösztönzője az állam részéről is az azonnali pénzszerzés lehetősége volt, amit a megadomá-nyozottaktól lehetett behajtani. Az állami jövedelmekben igazán nem bővelkedő I. Jakab (1603-1625) és I. Károly (1625-1649) nyakló nélkül adományozták az újabb koncessziókat. Számuk 1621-ben már 700-ra emelkedett. Az angol forradalom modern historikusa, Christopher Hill a XX. századi ember számára nehezen elképzelhetőnek tartja azt az állapotot, amelyben csaknem minden árucikket kizárólag monopólium-birtokosoktól lehetett beszerezni. Monopol téglából készült a ház, falait monopol tapéta borította, monopol cikkekből készült az öltözék, a bútorzat, az étel és az ital. Monopol fogóval fogták az egeret. Írországból nem lehetett megházasodni, de még születni vagy meghalni sem anélkül, hogy le ne fizették volna a 6 penny illetéket a megfelelő monopolistának.

A kereskedelmen és monopóliumokon meggazdagodott felső polgári réteg így természetesen a monarchia hívévé vált. Igyekezett támogatásukat kihasználni maga a kormányzat is. I. Jakab uralkodásának két évtizede alatt 60 új „peert” kreált (azaz ennyi új arisztokrata címet adományozott), s ezzel megkészszerzte az arisztokrata családok számát. Jakab fia, I. Károly a következő másfél évtizedben 30 további főnemesi címet adományozott. Míg a Tudor-korszakban elsősorban a gentry meggazdagodott tagjai emelkedhettek fel az arisztokrácia soraiba, addig most ez az út egy sor gazdag és gátlástalan pénzember előtt is megnyílt. De nem számított többé szégyennek az sem, ha egy arisztokrata polgárleányt vett feleségül.

Az abszolutizmusnak így Angliában végül sikerült megosztania a polgárságot és a polgáriassult vidéki újnemességet (gentry). A gazdasági élet szabadságáért és a hivatalnokok-monopolisták visszaélései ellen tiltakozó vidéki gentry a parlamentet próbálta felhasználni panaszai előadására. Az uralkodó és az ellenzék feszültségét

csak fokozta, hogy az angol jogrend rögzítenlenül hagyott egy sor - a gyakorlatban elismert - jogot. Így például a királyi hatalom fontos eleme volt a „praerogativa”, az egyes alattvalók életébe való beleszólásnak (a kötelezettségek alól való felmentésnek vagy éppen új kötelezettségek kirovásának) a joga. A királyi praerogativát az angol jogrendszer alapjául szolgáló Common Law (közjog) is elismerte, de azt, hogy meddig és mire terjed ki, sohasem rögzítették. A parlament tehát most félig-meddig jogosan igényelte azt, hogy maga határozza meg a királyi hatalom határait. De a XVII. század első felére általában is igaz, hogy az angol parlament magát tekintette a társadalmi jogok védelmezőjének. Öntudatának növekedését elősegítette, hogy a képviselők létszáma a XVI. század vége óta 300-ról mintegy 500-ra emelkedett, s a parlament kivívta magának azt a jogot, hogy a király által kinevezett vezetők helyett maga választotta tisztségviselők irányítsák.

A parlament a Common Law-ban találta meg azokat a jogokat, amelyeket magának követelt. Az uralkodó ezzel szemben a királyi hatalom isteni eredete és korlátlansága mellett szállt síkra. A kontinens abszolút monarchiái szemléletes példát szolgáltatottak a királyi hatalom növelésére, amit a Stuart uralkodók Angliában is szerettek volna megvalósítani. „Ahogyan káromlás vitatkozni Isten akaratával, éppen úgy lázadás az alattvalók részéről vitatni azt, amit egy király hatalma teljességében tenni akar. Nem tűröm, hogy hatalmam vitassák” - nyilvánította ki / Jakab a parlament ülésén. Kijelentése azt tanúsítja, hogy nem vette észre, hogy az angol belpolitika irányvonala éppen a parlamenti jogok szélesítése és a királyi jogok korlátozása felé halad. Amikor azután az alsóház figyelmeztette Őfelségét, hogy rosszul értelmezi jogait, a király csak egyetlen módon tudott válaszolni: 1614-1621 között nem hívta össze a legfelső törvényhozó fórumot. Az elmaradt adók helyett újabb monopóliumok adományozásával, nemesi címek eladásával, új vámok bevezetésével, a lovagi címen földet birtoklóktól beszedett feudális pénzszolgáltatásokkal igyekezett jövedelemhez jutni. Amikor pedig a harmincéves háborúba való tervezett belépés jelentősebb pénzigénye miatt 1621-ben mégis a parlament összehívására kényszerült, a háborgó ellenzéknek könnyűszerrel dobta oda bűnbak áldozatként főkancellárját, Francis Bacont, a kor neves filozófusát.

A monarchia helyzetét tovább rontotta, hogy a királyi kegyenc, Buckingham herceg az angol érdekekre nézve kedvezőtlen külpolitikát folytatott. A protestáns (anglikán) hazai közvélemény azt várta volna el, hogy a királyság a kontinens protestánsainak védelme érdekében Spanyolország ellen indít háborút (erre szavazott meg adót az 1621-i parlament is). Ezzel szemben Buckingham Franciaország ellen bocsátkozott céltalan és eredménytelen összetűzésbe.

Nem javult a politikai helyzet I. Károly trónra lépése után sem. Az új uralkodó 1625-1628/29 között három parlamenttel is igyekezett saját, abszolutisztikus

kormányzati elveit elfogadtatni, eredménytelenül. Az 1628/29-i parlamentben az ellenzék már írásba foglalt követelésekkel állt elő (Jogok kérvénye), amelyben síkra szállt az adómegajánlás parlamenti joga mellett valamint a törvénytelen letartóztatások ellen. Megegyezés természetesen nem született, s Károly - miután 1629 elején feloszlatta a gyűlést -, a következő 11 évben rendeleti úton kormányzott. A parlament ugyanakkor még feloszlata előtt felszólította az ország lakosságát, hogy beleegyezése nélkül semmiféle adót ne fizessen.

Az ellenzék azonban egyelőre a parlamenten kívül sem igen tudott gátat állítani a kormány törekvései elé. Vezetői javarészt a király még 1629-ben bebörtönöztette. A börtönben halt meg 1632-ben a Jogok kérvényének egyik megfogalmazója, Sir John Eliot cornwalli földesúr. Holttestét a király nem adta ki a családnak, hogy tisztességben eltemethessék, s ezzel jó ürügyet szolgáltatott az ellenzéknek arra, hogy elvesztett vezetőjében mártírt láttasson. Másokat a kényszerű hallgatás megtört. Thomas Wentworth a király szolgálatába állt, majd mint Strafford grófja (a kitüntető címet pálfordulásáért kapta) Írország kormányzója lett.

Az 1630-as évek az uralkodó kétségbeesett erőfeszítéseivel teltek, hogy érdemleges jövedelemhez jusson. A parlament nélkül kivetett adók - így a flotta felszerelésére kivetett ún. hajópénz - csak részben folytak be. Ellenállásba ütközött a céhszervezet megerősítése is, mert a kicsinyes szabályozók amelyek a pénz elvonására szolgáltak, gátolták az ipari tevékenységet. William Laud canterbury-i érsek az anglikán egyház méltóságának emelése végett növelte a szertartások pompáját. Ez sokakban azt a félelmet ébresztette, hogy unióra készül Rómával (azaz a katolicizmussal). Az elégedetlenséget növelte a rossz termésű évek sorozata is.

A forradalom eseménytörténete 1640-ben az uralkodó újabb kísérletével kezdődik, hogy adómegszavazás céljából összehívja a parlamentet. I. Károly - aki apjához hasonlóan a skót koronát is viselte - konfliktusba keveredett skót alattvalóival, akikre rá akarta kényszeríteni az anglikán vallás püspöki szervezetét, hogy ezzel készítse elő abszolutisztikus hatalmi terveit. A kálvinista skótok 1638-ban fegyvert fogtak, hogy megvédjék vallásukat. A pénzsűkében lévő Károly tehát az angol parlament összehívására kényszerült.

Az 1640. április 13-án összeülő parlamentben a képviselőknek alig 11%-a volt királypárti. Az ellenzék imponáló többségét a választásokat megelőző, modern értelemben vett korteskedéssel érte el. A parlamentben újra nyilvánossághoz jutva azután természetesen hallani sem akart adóról, hadsereg felszereléséről addig, amíg a törvénytelen ségek fő részeseit meg nem büntetik. 1640 első parlamentjét (rövid parlament) a király alig két hét után feloszlatta. De a skótok hamarosan elfoglalták a hatalmas északi tartományt, Northumberlandot. Károly így ismét

engedni kényszerült. 1640. november 3-án ült össze az ún. hosszú parlament, amely elsőként az abszolutizmus néhány kirívóan rossz hírű intézményét és szokását szüntette meg. Felszámolták a legfelső királyi bíróságokat (köztük a Csillag Kamarát), visszavonták a parlament nélkül kivetett adókat és adót helyettesítő királyi illetékeket, kimondták, hogy a parlament három évenként köteles összeülni (s nem kell a királyi összehívásra várnia), továbbá, hogy saját hozzájárulása nélkül a legfelső törvényhozó fórumot nem lehet feloszlatni. Érvénytelenítették az ellenzékiekkel szemben hozott korábbi ítéleteket, ugyanakkor a király vétkesnek minősített tanácsadói megbüntetésére készültek. Bebörtönözték Strafford grófját és William Laud érseket, majd kivégezték őket (az előzőt 1641 májusában, az utóbbit 1645-ben).

1642 elején I. Károly még egyszer megpróbálkozott azzal, hogy letartóztassa a parlament vezetőit. Kísérlete azonban kudarcba fulladt, s éppen arra szolgált jó ürügyül, hogy a parlament fegyverrel védje meg magát, először Londonban majd a királyiak támadásaival szemben vidéken. Hiába állt azonban a parlament mögött az angol társadalom zöme - a gentry, a polgárság széles rétegei, a falusi gazdag parasztok, azaz a yeoman-ek, akik elsősorban Anglia fejlettebb déli és keleti grófságaiban éltek nagy számmal - s hiába szorult kisebbségbe az uralkodó, támogatóival - az arisztokratákkal, a régi típusú városok lakóival, az elmaradottabb északi és nyugati vidékek parasztságával - együtt, az 1642-ben kirobbant polgárháború első éveit mégis az utóbbiak győzelmeit hozták. Oldalukon állt a tapasztalat, a harcban járatos társadalmi osztályok, míg a parlamentieknek először ki kellett tanulniuk a hadimesterséget. A „gavallérok” (a király hívei) 1642 végén Edgehill mellett győzelmet arattak a „kerekfejűek”-nek csúfolt parlamentiek felett.

A kocka csak azután fordult, amikor Oliver Cromwell hozzáfogott a parlamentiek seregének átszervezéséhez. Az „újmintájú hadsereg” (New Model Army) állományát a parlament ellenőrzése alatt álló grófságokból önkéntesekkel töltötte fel. Egységesítették a parancsnokságot, javították a felszereltségen. A parlamenti hadsereg ütőerejét nagymértékben fokozta a lovasság, benne Cromwell híres „Isten áldotta vasbordájú” egységével, egy - szinte fanatizmusig vitt - vallási meggyőződéssel harcoló lovascsapattal. Velük nyertek csatát a parlamentiek 1644-ben a Marston Moornál, 1645-ben Naseby mellett, majd 1648-ban Prestonnál. Nem szabad persze elfelednünk, hogy a parlament más hadvezérei (Waller, Essex gróf) közben több vereséget is elszenvedtek, ami a polgárháború elhúzódásához vezetett. A parlamentiek mindenestre a prestoni csata után a fogságukba esett királyt halálra ítélték, s az ítéletet 1649. január 30-án végrehajtották.

A király kivégzésekor azonban már meglehetősen élesen mutatkoztak a forradalmat megosztó ellentétek. Az abszolutizmus ellenzékét a forradalom kitöréséig

jobbára csak a tiltakozás fogta össze, alkalmi céljaik megfogalmazásán túl (mint például a Jogok kérvénye) nem alakítottak ki önálló programot, ideológiát. Mivel az angol abszolutizmus az államegyházat felhasználva építette ki politikai rendszerét (a kivégzett Laud érsek nemcsak tanácsaival segítette az uralkodót, hanem egyúttal az anglikán egyházzal szembehelyezkedők szigorú üldözésével is a rend fenntartására törekedett), az ellenzék is vallási téren fordult szembe az udvarral. A kálvinizmus elemeit felhasználó puritán mozgalom (az elnevezés a latin purus, azaz tiszta szóból származik) vallásilag az anglikán egyházat kívánta megtisztítani a katolikus maradványoktól. Az államot megtestesítő anglikanizmus elleni fellépés azonban óhatatlanul az abszolút hatalom elleni harcot fejezte ki. Felismerte a veszélyt az állam is, amikor az általa disszenternek vagy disszidensnek nevezett puritánokat politikai úton vonta felelősségre. (A disszenter jelentése: más véleményen lévő, a disszidensé: eltávozó, azaz az anglikán egyházat elhagyó).

Az egyház megreformálására vonatkozó elképzelései alapján nevezte magát a forradalom híveinek két csoportja presbiteriánusnak és independensnek. Mindkettő elvetette az anglikán egyház püspöki (episzkopális) szervezetét. De míg az előző irányzat hívei az egyház vezetését a lelkész-zsinatra és a világiakból álló egyháztanácsra (presbitérium) kívánták ruházni, addig az utóbbiak a valláskényszer eltörlését valamint a független gyülekezetek engedélyezését követelték. A háttérben azonban a két irányzatot erősen eltérő politikai célkitűzések mozgatták. A birtokos-nagypolgári elemeket tömörítő presbiteriánusok a katonai összecsapások idején is a királlyal való megegyezést sürgették. Bennük élt leginkább az az aggodalom, amit Manchester gróf, a puritánokhoz csatlakozó kevés számú arisztokrata egyike, a hadsereg egyik vezetője a következőképpen fejezett ki: „Ha kilencvenkilencszer verjük is meg a királyt, akkor is király marad és királyok maradnak utódai is, de ha a király minket akár egyszer is megver, mindnyájunkat felkötött, utódaink pedig rabszolgák lesznek.” Az aggodalmat az is indokolhatta, hogy végül Strafford kivégzésével a parlamentiek ontottak először vért.

A gentry, a polgárság és a yeoman-ek támogatását élvező independensek a következetesebb harc hívei voltak. A hadseregben ez utóbbiak voltak többségben. Segítségükkel Cromwell 1648-ban eltávolította a parlamentből a többséget alkotó 150 presbiteriánus képviselőt. A Károly feletti halálos ítéletet már ez a 100 tagú ún. „csonka parlament” által felállított bíróság hozta meg. A csonka parlament oszlatta fel a király kivégzése után a felsőházat (Lordok Háza), s mondta ki a királtság megszüntetését (1649)-

Cromwellnek és hadseregének a polgárháború lezárása után is fokozott harcot kellett folytatnia a külső és belső ellenfelekkel szemben. A Strafford szigorától megszabadult Írországból már 1641 novemberében felkelés tört ki, amelyet

a forradalmiaknak csak hosszú harcokban sikerült letörniük. 1648-ban Cromwellnek előbb a walesi királypárti felkelést kellett elfojtania, majd a skótok támadását visszavernie (ez utóbbit a prestoni győzelemmel érte el). Időközben a hadseregben a leveller eszmék hódították el a katonaság egy részét az independensektől. A leveller (egyenlősítő) program - amelynek megfogalmazója John Lilbume volt - a középkori természetjogi és népfellegi elveket alkalmazta az adott viszonyokra. Lilbume szerint minden embernek természet adta joga, hogy magántulajdont szerezzen, s ennek védelmére részt vegyen a politikai hatalom gyakorlásában. A hatalom forrását abban a szerződésben látta, amelyet a népet alkotó egyének kötnek egymással érdekeik egyeztetése céljából. A leveller célkitűzések szemben álltak még a radikálisabb independens felfogással is. Cromwell így vezetőiket elfogatta, a mozgalmat a király kivégzése után nem sokkal leverte.

A levellerek bázisát a hadseregbe lépő parasztok alkották. Céljuk földjük, vagyonuk védelme volt a szántókat bekerítő gentryvel s a földeket felvásárló városi polgárokkal szemben. Megjelenésük mégsem jelenti a parasztság széleskörű részvételét a forradalomban. Programjuk a bérmunkát végzőket kirekesztette volna a választójoggal rendelkezők közül. Az angol falusiak széles tömegeinek ugyanis a XVII. század közepén már alig, vagy egyáltalán nem volt földje. Ilyen szegényekből szerveződött a Szent György dombon, Surrey grófságban önkényesen földet foglaló és azt felásó diggerek egyszeri akciója. Miután elűzték onnan, ők és követőik másutt is megpróbálkoztak földhöz jutni. Ugyancsak a szegények kezdeményezték a Somerset és Devonshire grófságokban terjedő clubman-mozgalmat (a club szó jelentése ebben a szókapcsolatban: bunkó, furkósbot). A „bunkós-emberek” többnyire nem csatlakoztak a forradalomban résztvevő egyik félhez sem, falujukat, földjüket viszont mindkét féllel - tehát mind a royalistákkal mind a parlamentiekkel - szemben egyaránt igyekeztek megvédeni. Természetes, ha a helyi harcokban mindkét fél szembefordult velük. A forradalomtól végül sem a diggerek, sem a levellerek nem kaptak semmit. De nem garantálta semmi a kisparaszti levellerek földbirtokának védelmét sem. Az angol forradalmat így semmiképpen sem tekinthetjük a szegények mozgalmának a gazdagok ellen. Az elszigetelt digger és clubman vállalkozásuktól eltekintve a vidéki tömegek távolmaradtak a harctól.

Az angol forradalom tehát nem hasonlítható a parasztságnak földet adó, a kistulajdont védelmező francia forradalomhoz. De vajon ilyen körülmények között valóban forradalom volt-e ez a mozgalom, amelyet az angol történetírásban többnyire még ma is csupán polgárháborúnak tekintenek. Az indoklást a tulajdonviszonyok átalakulásában találjuk meg. A forradalom alatt került sor a nemesi földbirtokok hűbéri kötöttségeinek végleges megszüntetésére. 1646-1656 között több törvényben eltörölték a földbirtokok hűbéri jellegét. A magánbirtokot ettől fogva

nem terhelték sem a király főhűbérúri jogából származó kötelezettségek sem a rajta élő parasztek földhasználati igénye. A forradalom ezzel felszámolta a feudális tulajdonviszonyokat.

Ez persze egyúttal azt jelentette, hogy a parasztek is elveszítették telkiállományuk feudális alapon bírt földhasználati jogát a földbirtokosokkal szemben. Egyelőre általában földjükön maradhattak, szolgáltatásaikat is tovább teljesítették (akár pénz, akár termény formájában), helyzetüket azonban szerződéses viszonyoknak tekintették, amit fel lehetett mondani. Azok a gazdag parasztek, akik korábban meg tudták váltani földjüket a földesúri fennhatóságtól, természetesen az új rendszert támogatták. (Ezért került ki közülük Cromwell hadseregének zöme.) Azok viszont, akiket a korábbi bekerítésekkel megfosztottak földjüktől, vagy akiket az új törvények szolgáltattak ki ennek a folyamatnak, természetesen közömbösen szemlélték királysági és parlamentiek polgárháborúját. Ezért nem járt komolyabb társadalmi lelkesedéssel Európa első következetes polgári forradalma, s ezért nem tudott igazi tömegmozgalmat maga mögé állítani. Tény viszont, hogy addig nem ismert távlatot nyitott meg az angol gazdaság fejlődése előtt, amely - mint látni fogjuk - a forradalmat követő száz évben a szigetországot Európa élére emelte.

A presbiteriánusok eltávolítása a parlamentből megnyitotta az utat Cromwell politikai pályafutása előtt. 1653-ban feloszlatta a csonka parlamentet, és az Independens gyűlések (kongregációk) tagjai közül új testületet neveztetett ki. Mivel e testület tagjai között sok egyházi személy volt, a „szentek parlamentje” elnevezést kapta. Az új parlament törvény előtti egyenlőséget, progresszív adózást, a korrupció és pazarlás elleni törvényeket kívánt volna bevezetni, ezért még az év vége előtt ezt is feloszlatták. Cromwell az államtanáccsal lord protectorrá nevezette ki magát. Egyelőre nem hívott össze új parlamentet. Belpolitikáját Anglia, Skócia és Írország politikai egységének kimondása, a vallási türelemnek a katolikusok korlátozásával járó rendszerének kialakítása jellemezte. A közigazgatást tábornokai irányították, ők gondoskodtak a hadsereg fenntartásához és a háborúk folytatásához szükséges jövedelmek beszédéséről. A lord protector kormányzását a holland hajózást sújtó hajózási törvény (1651: a szigetországba idegen terméket csak angol vagy a terméket gyártó ország hajójával lehet bevinni, angol árut csak angol hajón lehet kivinni az országból) miatt kirobbant első angol-holland tengeri háború (1652-1654) valamint a Spanyolország ellen vívott háború (1654-1659) keserítette meg.

A presbiteriánusokkal és levelierekkel egyaránt leszámoló Cromwell társadalmi bázisa kétségtelenül meglehetősen szűk volt. Kísérlete, hogy új parlament összehívásával szerezzen megbízható támogatást, eredménytelen maradt. Bármilyen polgári forradalom Angliában 127

lyen, a társadalmat képviselő testületet állítottatott is fel, az azonnal tiltakozott az egyszemélyes uralom ellen. Cromwell 1658-ban bekövetkezett haláláig nem találta meg az egyre fokozódó kormányzati válságból kivezető utat.

A lord protector halála után Richárd nevű fiát kiáltották ki utódául. A tábornokok engedetlensége és viszálykodása azonban hamar lemondásra bírta az apja tehetségéből vajmi keveset öröklő fiút. Lambert és Fleetwood tábornokok a hosszú parlament életben maradt tagjainak összehívásával akarták volna a forradalom jogfolytonosságát elismertetni, egyetértés azonban e régi szervezet tagjaiban sem volt. Végül Monk tábornok a kivégzett király fiával, Károllyal való tárgyalást választotta. Miután a száműzetésben élő Stuart herceg brédai deklarációjában (1660. május 14.) általános amnesztiát hirdetett (kivéve azokat, akik közvetlenül felelősek apja kivégzéséért), továbbá vallásszabadságot ígért, a Monk kezdeményezésére összeült új parlament visszahívta a trónörökösöt (II. Károly 1660-1685).

A Stuart restauráció két lépcsőben ment végbe. Még 1660-ban sor került a monarchia, a parlament és az örökletes arisztokrácia hatalmának visszaállítására, a következő évben pedig az anglikán egyház tekintélyének és befolyásának helyreállítása következett. Az 1661-i „lovagi parlamentben” már csak a royalistáknak jutott hely. II. Károly hamarosan támadást indított a forradalom szinte minden lényeges eredménye ellen. Visszavették az elkobzott birtokokat, a puritánokat kizárták az államigazgatásból. A forradalom idején eladósodott főurak által kényszerűen áruba bocsátott birtokok visszaadása azonban az uralkodónak sem sikerült, s nem tudta visszavonni a szabad földtulajdonra vonatkozó törvényeket sem. A forradalom idején kiárúsított mintegy 2,5 millió font értékű koronabirtok valamint egymillió font értékű egyházi birtok tekintélyes része továbbra is megmaradt új tulajdonosai kezén. Staffordshire grófságban 1606-1669 között a földek fele került új birtokos kezébe, s mivel 1669-re a visszakövetelések is lejátszódtak, minden bizonnyal ott is maradtak. A forradalom legfőbb eredményei így érvényben maradtak.

Amikor II. Károly utóda, II. Jakab (1685-1688) a katolikus egyház uralmát kívánta visszaállítani, az anglikánok is elfordultak tőle és csatlakoztak az ellenzékhez. Anglia utolsó Stuart uralkodóját a parlament fosztotta meg trónjától, s hívta be helyére Orániai III. Vilmost, II. Jakab vejét, a németalföldi szabadságharc egykori vezéralakjának dédunokáját (angol királyként 1689-1702). Az új uralkodónak alá kellett írnia a Jogok törvénye elnevezésű dokumentumot, amely az abszolutizmus visszaállítását megakadályozó garanciákat foglalta magába: a szabadon választott parlament háromévenkénti összehívását, az adókvetés parlamenti jogának elismerését, hasonlóképpen a hadsereg felállításának parlamenti jóváhagyását valamint azt, hogy a király nem függeszthet fel törvényt. Az új uralko-

dónak tehát le kellett mondania mind a hadsereg mind a pénzügyek ellenőrzéséről, s megvonták tőle a bíróságok ellenőrzésének lehetőségét is. A parlament ké-sőbb évenkénti üléseivel ellenőrizte az uralkodót, s minden alkalommal csak egyetlen évre szavazta meg az adót.

Az 1689-i „dicsőséges forradalom”-mal (amit az angolok ironikusan, puccsszerűsége miatt neveznek így) Anglia az alkotmányos monarchia korszakába lépett. Az állam irányításában ettől fogva a választott parlament játszotta a döntő szerepet. A kor felfogása szerint az uralkodó és a képviselők között szétforgácsolt hatalom gyengítette volna e kormányzati forma hatékonyságát. A valóságban ennek éppen az ellenkezője bizonyult igaznak: a hatalom sikeres és eredményes felosztása a két fél között gyakorlatilag mindmáig különösen életképessé tette ezt a rendszert.

2/8. A társadalmi konfliktusok hagyományos formái

Az abszolutizmussal vívott harcban Németalföld és Anglia lakossága megszabadult feudális kötöttségeitől, és egy új, addig alapvetően ismeretlen társadalmi berendezkedést hozott létre. Rajtuk kívül más ország népének ez a XVI-XVII. században még nem sikerült. Ez azonban nem jelenti azt, mintha másutt a lakosság elégedett lett volna az államberendezkedéssel vagy a társadalmi renddel. A korújkor Európájában egymást érték a felkelések, lázadások, függetlenségi harcok. Richard van Dülmen, napjaink neves német történésze a korszakot egyenesen a „paraszti, polgári és nemesi tiltakozó és ellenállási akciók virágkorának” nevezi. Anderle Ádám az 1450-1650 közötti időszakban 139 mozgalmat számlált össze (ezek közül 126 az 1492-1650 közötti időszakra esik). Felsorolása is igazolhatja, hogy e mozgalmak széles skálájában milyen nehéz bármiféle rendszert is találni, hiszen találunk közöttük olyat, amelyik valamilyen régebbi állapotot óhajtott volna visszaállítani, de olyat is, amelyik megelégedett volna a meglévő helyzet többkevesebb javításával, míg megint mások - legtöbbször a németalföldi vagy az angol példától ösztönözve - a korabeli viszonyoktól lényegesen eltérő újat szerettek volna bevezetni. Közösnek bennük inkább csak sikertelenségüket tekinthetjük.

A korszak legnyugtalanabb társadalmi eleme kétségtelenül a parasztság volt. Erre predestinálta a társadalom alján elfoglalt helye, kirekesztése a feudális társadalmat meghatározó kiváltságokból valamint a termelésben elfoglalt különleges szerepe, hiszen az általa termelt mezőgazdasági cikkeket fogyasztotta az egész lakosság. Mozgalmait segítette nagy száma is, a parasztság - a legfejlettebb vidékeket leszámítva - még a XVIII. században is a lakosság jó 90%-át tette ki.

A parasztság mozgalmainak valós történetét ugyanakkor viszonylag nehezen követhetjük nyomon. A róluk szóló beszámolók ugyanis nem maguktól a parasztoktól származnak, hanem ellenfeleik krónikásaitól, akik a mozgalmakat, az elrettentés szándékával, általában sötét színben tüntették fel. Megdöbbentő, hogy még a reformációs mozgalom megindítójában, a parasztsaládból származó Martin Lutherben is milyen ellenszenvet váltott ki a németországi parasztok felkelése. „Kedves urak, hallgassatok rám, segítsetek ahogy tudtok, szúrja, üsse, fojtsa őket, aki csak tudja...” írta róluk. Pedig ugyanez a mozgalom a festő Albrecht Dürerben valódi együttérzést keltett, s a művész megpróbálta őszinte rokonszenvvel ábrázolni a kor paraszti viseletét, tevékenységét.

Nagy a bizonytalanság e mozgalmak célkitűzéseit illetően is. A parasztság szándékait ugyan megőrizte néhány korabeli program, többségükben azonban ezeket sem tekinthetjük egy-egy mozgalom átgondoltan megfogalmazott, valamennyi felkelő törekvésért összefoglaló dokumentumnak, hanem sokkal inkább alkalmi célokra összeállított propaganda iratnak. Nem tekinthetjük valamely mozgalom egyetemes programjának például azokat az írásokat (tulajdonképpen leveleket), amelyekkel a paraszti résztvevők egy-egy környékbeli település (legtöbbször közeli nagyváros) lakosságát szerették volna megnyerni a hozzájuk való csatlakozásra - szép szóval, vagy ha ez nem sikerült, akkor fenyegetéssel. Sajnos az ilyen jellegű írásokban - meghatározott követelésekre utaló, radikálisra hangolt szólásokon túl - nem sok felhasználható elemet találunk. (Az 1525-1526-i német parasztháború cikkelylevélnek nevezett programját Villingen városnak küldték, a franciaországi croquantok 1594-i felhívását az „erődök parancsnokainak” címezték.)

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a felkelések résztvevői a falusi lakosság eltérő rétegeit képviselték, amelyeknek célkitűzései eleve különbözőek lehettek. Ilyen különbséget fejez ki a német parasztháború két legismertebb dokumentuma, az egyaránt Svábföldön született mérsékeltebb „12 cikkely” és a radikálisabb „Cikkelylevél”.

A társadalom aljára szorult parasztság mozgalmaiból általában nem hiányozhatott a felsőség létjogosultságának elismerése, egyfajta tekintélytisztelet. A német parasztháborút megelőző paraszti összeesküvés (Bundschuh, 1513) tagjai úgy vélték, hogy „Ők ezentúl senki más úrnak alattvalói nem lesznek, sem nem engedelmeskednek, csupán a császárnak és a pápának”. A császárnak és a fejedelmeknek való engedelmességet ajánlotta a frankföldi parasztok heilbronni programja (1525). A német parasztháború programjai különben szinte egyöntetűen a Bibliában keresik törekvéseik igazolását, s általában is áthatja őket egyfajta vallásosság. A svábföldi parasztok „12 cikkelye” elfogadja, hogy az olyan artikulusoktól

„amelyek az Isten ígéjétől eltérnek - ezekről a cikkelyekről mutassák ki, hogy az Isten ígéjével nem egyeznek - el fognak tekinteni” (tehát lemondanak megvalósításukról). Mind a „12 cikkely”, mind a heilbronni program a reformáció elfogadtatását is szeretne volna elérni.

Általános a parasztfelkelőkben egyfajta naiv uralkodó tisztelet is. Támadásaik célpontjai közül kihagyták az uralkodót Franciaországban az 1568-i guyenne-i és az 1593-1595-i croquant felkelés hangadói. Az 1549-i angliai (norfolki) felkelés vezetője, Róbert Ket (neve a magyar szakirodalomban néha tévesen két t-vel szerepel) minden parancsát a király nevében bocsátotta ki. (Mondani sem kell, hogy erre sem az uralkodótól, sem a hatóságoktól nem volt felhatalmazása). Élt a jó uralkodó hite és tisztelete az oroszországi mozgalmakban is. Bolotnyikov 1606-1607-ben előbb Dimitrij majd Péter cárevics személyében ígért jó uralkodót követőinek (az előbbi IV. Iván fia, az utóbbi unokája volt - de nem Dimitrij, hanem pjdor cárevics fia). Szytepan Razin 1667-1671-ben azzal igyekezett híveket szerezni, hogy táborában van Alekszej Mihajlovics cár (1645-1676) fia. (A felkelővezérek által említett cári családtagok valóságos személyek voltak, de az adott időpontnál korábban meghaltak.) Jemeljan Pugacsov 1773-ban egyenesen III Péter cárnak adta ki magát, s így állt felkelő serege élére (a nevezett cárt, I. Péter unokáját, még 1762-ben meggyilkolták). A Habsburg-monarchia két késői parasztmozgalmának résztvevői (Csehország 1680, Magyarország-Dunántúl 1765-1766) ugyancsak a jó uralkodótól várták problémáik megoldását.

A parasztmozgalmak legáltalánosabb célkitűzései között az első helyre kétségtelenül a meglévő, vagy valamivel korábbi, a parasztságra nézve viszonylag kedvező állapotok megvédését, a termelőkre káros újabb változtatások elhárításának kísérletét kell sorolnunk. A mozgalmak kirobbantói és hangadói többnyire nem a legszegényebb falusiakból kerültek ki, hanem azon paraszti rétegekből, amelyek korábban bekapcsolódtak a mezőgazdasági áruterelésbe, s most ennek védelmére kényszerültek a birtokosokkal szemben.

A kilenced természetbeni lerovásának visszaállítását, a jobbágyköltözés feltételeinek megszigorítását, a földesúri kereskedelem új kedvezményeit (például vámmentességét) sérelmezték az 1514-ben, Dózsa György vezetésével felkelt magyarországi parasztok. A mozgalom vezető erejét a parasztság áruterelő rétegei, elsősorban a mezővárosok alkották.

A robotnak és általában a földesúri járadékoknak a régi szintre való leszállítására törekedett a svábföldi parasztok említett „12 cikkelye”. „Kérjük tehát, hogy kellő figyelmet fordítsanak arra, hogy a népet oly keményen ne terheljék meg” -hangzanak a program szinte alázatos sorai. Ugyanitt találhatjuk a földesurak által kisajátított közösségi földek visszaadatásának, továbbá a parasztok vadászati és

halászati jogát visszaállító intézkedésnek a kérelmét. A só állami monopóliummá emelése, a sóadó kivetése (esetleg valamely korábbi sóadó alóli mentesség elvesztése), továbbá a sóadó bérlőinek visszaélései több franciaországi parasztmozgalom kirobbanásában is szerepet játszottak (1568 Guyenne, 1639 nupied-ek mozgalma Normandiában). Az angliai mozgalmakban ezzel szemben a bekerítések földkisajátításai játszottak komoly szerepet (1536 kegy zarándoklata, 1549 norfolki felkelés). A közösségi földek (legelők) visszaállításának igénye a norfolki felkelők programjában is feltűnik.

A visszakövetelt hagyományos rend persze nem mindig felelt meg a valóságnak. Amikor a mozgalmak egy része valamilyen régi szokás visszaállítására hivatkozott, a valóságban nemegyszer sohasem létezett új viszonyokat szeretett volna elfogadtatni. Ezek javarésze még nem hozott volna lényegi változást a falvak társadalmi szerkezetében. A „12 cikkely” megfogalmazói a (jószágra, gyümölcsre, zöldségre kivetett) kistized eltörlését valamint az erdők hasznából való részesedést is kérték. A heilbronni program a bor-, sör- és méhsör dézsmájának (tizedfizetési kötelezettségének) eltörlését kívánta.

A parasztmozgalmak másik csoportja a társadalmi- és tulajdonviszonyokba való nyersebb beavatkozást sürgetett. Az említett svábföldi „Cikkelylevél” a földesúri és egyházi földek felosztását követelte a parasztek között valamint a földesúri szolgáltatások (robot, termény és pénzjáradék) teljes eltörlését. A jobbágyi függés minden formájának felszámolását és a parasztek szabad földtulajdonossá válását szorgalmazta az ugyancsak említett frankföldi heilbronni program. A felemelkedés ára persze itt súlyos megváltási összeg lett volna. A paraszteknek a szokásos évi járadék húszszorosát kellett volna a program szerint egy összegben leróniuk (a természetbeni járadékokat pénzre számították volna át). Még radikálisabb a thüringiai-szászországi parasztek programja, amit Thomas Münzer fogalmazott meg. Az anabaptista prédikátor már jóval a parasztháború kirobbanása előtt fellépett a társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalansága ellen. A várt ezeréves istenbirodalmat társadalmi megkülönböztetések és kizsákmányolás nélküli rendként képzelte el. Védté a parasztek közösségi földjeit. Az az újrakeresztelő városi vezetés, amely nem sokkal a parasztháború után, 1534-ben jutott hatalomra a németországi Münster városában, ugyancsak az egyenlőtlen tulajdont kívánta volna felszámolni.

Királytiszteletük ellenére az adók és járadékok teljes megszüntetését valamint a szolgaság eltörlését követelték a croquantok Franciaországban. Az 1520-i valenciai parasztfelkelés vezető testülete (Hermandad) a földesúri birtokok elkobzásának kezdeményezéséig jutott el. Bolotnyikovot nem akadályozta meg cártisztelete abban, hogy felhívásaiban az urakkal való kemény leszámolásra ne buz-

dítson. A bojárok, a földbirtokosok teljes kiirtására ösztönzi híveit Sztjepan Razin is. A két oroszországi parasztháború résztvevői ezt különösebb biztatás nélkül is megtették. Míg Nyugat-Európában a parasztmozgalmak a XVI. században lassacskán feladva harcosságukat, látványos felvonulásokká, tömeg-demonstrációkká szelídültek, addig Oroszországban megtartották kegyetlenségüket a birtokosokkal való leszámolásban. A résztvevők uralkodó tisztelete alapján végül tehát aligha tehetünk különbséget a parasztmozgalmak között abban, hogy az államhatalom vagy kizárólag földesuraik visszaélései ellen indultak harcba.

Ritkán, de akadt olyan parasztmozgalom is, amely a parasztság rendi képviselőjének megvalósítására törekedett. Az 1525-i német parasztháború programjai közül a Tirolban megfogalmazott „meránói cikkelyek” tartalmaznak ilyen célkitűzést. A hegyvidék lakóit bizonyára a svájci parasztek földesurakat lerázó, rendi jellegű közösségei, a kantonok inspirálták. Az őskantonok lakosainak XIII. század végi szabadságharcát a XV. század végén koronázta siker, amikor I. Miksa (1493-1519) birodalmi reformjait elutasítva az ún. sváb háború következményeként 1499-ben elnyerték függetlenségüket (ami sajátos módon még nem jelentette kiszakadásukat a Német-Római Szent Birodalomból).

A parasztháborúk vereségének okai között a történeti irodalom gyakran emlegeti szervezetlenségüket. Ez az esetek többségében kétségtelenül igaz kritika. Az életéről maga gondoskodó parasztgazda nyilván nehezen tudott alkalmazkodni a számára idegen együttélés, együttes cselekvés követelményeihez, de a célokat határozottan vagy kevésbé világosan megfogalmazó vezetői sem mindig rendelkeztek kellő szervezési tapasztalattal. Mégis akadtak kivételek, rendszerint e mozgalmak katonaviselt vezetői között. Robert Ket szinte kis államba szervezte híveinek Norwich melletti táborát, magát valamiféle kormányzóvá emelve. A péricord-i „új croquantok” (1637) a társadalom mindhárom rendjének alsó rétegeit képviselve valamiféle „ellentársadalomban” egyesültek. A németországi parasztháború során a felkelők több városban szervezték újjá a közigazgatást, Nápolyt az 1647-i felkelésben Tommaso Agnello (a korai halála miatt legendás személyiséggé emelkedő Masaniello) szervezte meg. Hónapokig, évekig funkcionáló udvartartást, kíséretet és hadsereget szervezett maga köré Sztjepan Razin és Jemeljan Pugacsov. A szervezetlenséget tehát nem lehet mindenütt a parasztek szemére vetni.

A feudális kor parasztsága - számos mozgalma ellenére - mégis ritkán jutott el egymagában a felkelésig. Egymástól távolfekvő, kis lélekszámú falvai, a munkájának teret biztosító földek szétszórtsága nem segítette elő együttes fellépését. Nincs mit csodálkoznunk azon, ha egy-egy parasztfelkelést környékbeli nemesek vagy mesteremberek vezettek. De gyakran próbáltak csatlakozni a falusiak a

városi polgárság mozgalmához. A német parasztháború felkelőit sokfelé támogatták elszegényedett kislovagok, városi plebejusok és bányászok. A svábföldi felkelők elfoglalták Waldshut és Memmingen városokat. A frankóniai felkelőkhöz Rothenburg, Heilbronn és Würzburg városok csatlakoztak. Az anabaptistáknak sikerült a maguk oldalára állítani a szászországi Mühlhausen birodalmi várost, ahol 1525 márciusában a patrícus tanácsot a kézművesek és szegények tanácsa váltotta fel. Az Érchegységben németországi és csehországi (de egyformán német lakta) bányavárosok csatlakoztak a felkeléshez, köztük Annaberg, Joachimsthal, Eger (cseh nevén Cheb), Hohenfurt (Vyssi Brod).

Egyes városok teljes csatlakozása, a városiak viszonylag nagyszámú részvétele miatt próbálták meg a német parasztháborút bizonyos méltatói egy időben korai polgári forradalomként értékelni. Ez a feltételezés azonban túlságosan is optimistának tűnik, még akkor is, ha a „korai polgári forradalom” elnevezésben nem az időbeliségre való utalást látunk, hanem minőségi jelzőt. (Tehát nem azért lenne „korai”, mert megelőzte az eredményes polgári forradalmakat, hanem azért, mert kiforrotlanabb azoknál.) A parasztprogramok semmiféle olyan célkitűzést nem tartalmaztak, amely a polgári átalakulásra utalt volna, sőt szándékaikat igen gyakran éppen konzervatívnak lehetne nevezni. Ilyennek tekinthetők azok az esetek, amikor a parasztok hagyományos feudális jogaikat védték a polgári földtulajdon adta idegen jogokkal, például a földesúri földhasználati joggal szemben. (Való igaz, hogy ez utóbbiak érvényesítése kedvezőtlen lett volna életkörülményeikre.) Általában a résztvevő városiak sem a polgárság tökeerős rétegeiből kerültek ki, így az ő törekvéseik is beilleszthetők azokba a keretekbe, amelyeket a parasztprogramokból megismerhettünk: a lakosság szociális helyzetének javítása, adók és szolgáltatások mérséklése, a város urától való függés lazítása. A városi mozgalmakat színesebbé tették a falakon belül feszülő ellentétek patrícusok és céhmesterek, polgárok és plebejusok között. A paraszti felkelőkhöz leghamarabb és legőszintebben a plebejus rétegek csatlakoztak, s ha sikerült is pártjukra állítani a kézműves mestereket s még ritkábban a patrícusokat, ez utóbbiak csatlakozása rendszerint csak átmeneti volt.

Meglehetősen ritkán azonban olyan mozgalmakkal is találkozhatunk, amelyeknek kezdeményezői maguk a városok voltak. 1520-1521-ben Spanyolországban a kasztíliai városok keltek fel az államhatalom ellen. Az ún. comuneros felkelés (amely nevét az önkormányzatok communa elnevezéséről kapta) az adócsökkentés parasztfelkelésekből is ismert követelésén túl a városi autonómia védelmét tűzte zászlójára mind az államhatalommal, mind a nemességgel szemben (követelték például, hogy nemesek ne viselhessenek tisztséget a városokban). A felkelő városok szövetségeként létrejött „szent junta”-ban a vezető szerepet a

városi patríciátus és a céhes polgárok játszották, de végül a főuraktól a városi plebejusokig szinte minden társadalmi réteg csatlakozott hozzájuk. A kasztíliai polgárság viszonylagos gyengesége ekkor még sem az egyedüli fellépést, sem a polgári célok kitűzését nem tette lehetővé.

Franciaországban a XVII. század közepén Párizs polgársága próbált meg szembeszállni az abszolutizmus Richelieu és Mazarin által kiépített rendszerével. A párizsi polgárok 1648-1649-i mozgalmát, a parlamentek Fronde-ját a harmincéves háborúba való bekapcsolódás miatt megemelt adók, háborús költségek vallották ki. (Emlékeztetőül: Franciaországban a parlament nem a rendi gyűlés, hanem a legfelső bírósági testület elnevezése volt.) A résztvevők követelték az Intendánsi rendszer - a királyi hatalmat vidékre kiközvetítő hivatalnoki hálózat -felszámolását, a taille nevű földadó megszüntetését, általában mind az adóbérletek, mind az adóhátralékok felszámolását, az adóbérlők és a pénzügyi hivatalnokok bírói ellenőrzését. A párizsi parlamentnek az abszolutizmus felszámolására irányuló törekvései azonban néhány részletükben az angol forradalomból vett példákkal egészültek ki. Így például szerették volna elérni a parlament rendi képviseleti szervvé (rendi gyűléssé) való átalakítását, s ennek során azt, hogy minden olyan királyi rendeletet, amely új adót vezet be, a parlament színe előtt előzetesen vitassanak meg, továbbá azt, hogy senkit ne lehessen önkényesen, bírói ítélet nélkül bebörtönözni. Rendi- vagy nemzetgyűlés híján tehát a párizsi parlament valamiféle alkotmányos képviseleti szervvé szeretett volna válni. Céljai azonban nem valósulhattak meg. Párizs lakossága népfelkeléssel igyekezett nyomatékot adni a parlament követeléseinek, amit a királyi csapatok mintegy három hónapos ostrom során levertek. A parlament alkura kényszerült, s végül meghódolt a hatalom előtt.

A feudális társadalom elégedetlenkedőinek sorában végül nem szabad elfeledkeznünk a nemesség abszolutizmus-ellenes mozgalmairól sem. A XVI. század rendi gyűlésein a nemesi rend vagy rendek sokfelé kerültek szembe az abszolutista államhatalommal. De - mint korábban említettük -, ők robbantották ki az államhatalmat leginkább veszélyeztető mozgalmakat is. A lovagok felkelése előzte meg Németországban a parasztháborút (1522), igaz itt nem elsősorban valamiféle országos (birodalmi) abszolutizmus volt a célpontjuk, hanem az őket háttérbe szorító tartományi fejedelmi hatalom. Az abszolutizmus elleni harc sorába kívánkoznak viszont az / Erzsébet angol királynő (1558-1603) elleni összeesküvések (1569: észak grófjainak felkelése, 1572: Norfolk grófjának összeesküvése, 1601: Essex gróf összeesküvése), Csehország és Ausztria rendjeinek felkelése (ami 1618-ban a harmincéves háborúhoz vezetett), a katalóniai (1626) és a franciaországi mozgalmak (1632 és 1643: A Richelieu és Mazarin ellen szervezett főúri összees-

küvések, 1650-1653: „hercegek Fronde”-ja). A XVII. század közepétől azonban Nyugat-Európában ezek a mozgalmak gyakorlatilag eltűntek, mintegy azt tanúsítva, hogy a nemesség beletörődött jelentőségének csorbulásába az abszolút hatalmú állammal szemben. (Közép-Kelet-Európában ezzel szemben folytatódtak a rendi-nemesi mozgalmak, elég legyen csak az 1666-1670-i Wesselényi Ferenc nádor, majd Zrínyi Péter horvát bán által vezetett összeesküvésre emlékeztetnünk.)

Vajon mennyire veszélyeztették az említett mozgalmak a korszakra jellemző abszolút államokat és a feudális társadalmi rendet? Az 1514-i magyarországi és az 1525-i német parasztháború abban is a késői középkor parasztháborúinak folytatását jelentette, hogy nagy tömegeket mozgatott, résztvevői a környező vidékek földbirtokosain torolták meg sérelmeiket (rendszerint halomra gyilkolva őket), és csak véres ütközetekben lehetett mozgalmukat leverni. Az 1568-ban Guyenne-ben kirobbant parasztfelkelésnek modern történetírói értékelés szerint is mintegy tízezer résztvevője volt (a megtorlás folyamán közülük vagy 150-et végeztek ki.)

A korszak második felében azonban csitulni látszott a parasztfelkelések hevessége. Mint említettük, már csak Oroszországban találkozunk véres, sok áldozatot követelő parasztháborúkkal (1606-1607, 1667-1671, 1773-1774). Ugyanakkor az 1680-i csehországi és az 1765-1766-i magyarországi (dunántúli) parasztmozgalmak már inkább nagyszabású tömegdemonstrációk, mint parasztháborúk, amelyekben a parasztság elsősorban kérvényekkel, petíciókkal akarta célját elérni, s nem véres ütközetekkel. Naiv uralkodó tiszteletükben az uralkodótól vártak segítséget földesuraikkal szemben. A XVIII. század végének véres erdélyi parasztháborújában (Horea-Closca, 1784) már egy új elem nyomta el az osztályellentétet: a román parasztság magyarellenessége, amelyet a földesurakon kívül a magyar jobbágyokra is kiterjesztettek.

A fenti mozgalmak kivétel nélkül vereséget szenvedtek. Következményeiket azonban nem minden esetben értékelhetjük kudarcként. Németország nyugati és déli területein - részben legalábbis - a parasztháború eredményének szokták tekinteni, hogy nem került sor a jobbágyság röghöz kötésére vagy a majorságok kiépítésére. Ezeken a vidékeken a későbbiekben telkiállománnyal bíró, terményével maga rendelkező parasztság léphetett át a kapitalista árutermelés korszakába. Angliában a Ket-féle felkelés színterén, Kelet-Anglia grófságban, megtört a bekerítések és a nagybirtokok kialakításának a lendülete. Ez a vidék a következő évszázadban is megmaradt paraszti (yeoman) jellegűnek, ezért lehetett a forradalom idején a parlamenti hadsereg egyik legfőbb utánpótlási területe.

De a parasztság nem mindenütt járt ilyen szerencsével. Nem tudjuk, hogy sikerült-e mindenütt elérniük a szolgáltatások csökkentését. Az 1514. évi magyar-

országi felkelés résztvevőinek sajnos nem. A parasztháborút követő törvények nemcsak egy sor addig ismeretlen szolgáltatást vezettek be (heti egy nap robot, évi egy aranyforint pénzjáradék, különféle ajándékok), hanem törvénybe iktatták a parasztság röghöz kötését is. Hazánkban tehát nem sikerült megvédeni a paraszti árutermelést a birtokosokkal szemben, bár a majorságok kiépítésének nagyobb hullámára majd csak a XVII. század közepén került sor. Semmit nem változtattak az orosz parasztság végletes kiszolgáltatottságán az oroszországi parasztmozgalmak sem. Sikertelenek maradtak a tiroli parasztságnak azon követelései is, hogy paraszt-rendként illeszkedjenek be a feudális társadalom kiváltságosai közé.

Angliát és Hollandiát leszámítva tehát Európa más országaiban nem nyílt kiút a feudális rendszerből. A felkelések kifejezheték a lakosság elégedetlenségét, a leginkább sérelmezett problémák körét, a rendszer sebezhetőségét, de többnyire maguk sem tudtak olyan megoldást kínálni, amely a jövő felé mutatott volna. Az abszolutizmus hatalmi kiteljesedése ellen indított mozgalmakat nem kell feltétlenül pozitívan értékelnünk, hiszen a feudalizmus utolsó szakaszában sokáig ez az államberendezkedés tudta nyitva tartani a továbbfejlődés útját. Részlegesnek tekinthetjük azokat az eredményeket is, amelyek a paraszti árutermelés védelmét, vagy éppen csak a szolgáltatások alacsonyabb szinten való tartását szolgálták volna. A XVI-XVII. században kiépülő abszolutizmusok szilárdan védték pozícióikat, s erre úgy tűnik - eszközeik is megvoltak.

2/9- Háború és válság a XVII. században

A XVI. század és a XVII. század elejének lendületes fejlődése után a XVII. század közepe - második harmada megtorpanást hozott Európa számára. A történetírás ezt „a XVII. század válsága” néven tartja számon. Külsőségei emlékeztetnek a feudalizmus első válságának megjelenési formájára, a két „válság” okai között is találunk hasonlóakat, ez a hasonlóság mégsem jelent ismétlődést. A XVII. század „válsága” korántsem hozott olyan általános, a korabeli élet minden területén jelentkező megtorpanást, mint a megelőző krízis. Ugyanakkor a válságot sugalló, a gazdasági-társadalmi élet hanyatlására utaló jelenségek időben nem is mindig estek egybe. Így akad történész, aki a válság elnevezés létjogosultságát is kétségbe vonja.

A válságról való elvi döntés tekintetében viszonylag legkönnyebb helyzetben a német történészek vannak. Kedvezőnek nevezni ezt a helyzetet persze illetlenség lenne, hiszen Németországban egy súlyos pusztítással és talán még súlyosabb következményekkel járó háború teszi kétségtelenné, hogy az ország fejlődése nem-

csak megrekedt, de szinte visszájára fordult. A harmincéves háború (1618-1648) - a csehországi és a ritka ausztriai valamint magyarországi (felvidéki) hadjáratokat leszámítva - teljes egészében Németország területén zajlott, érintve Németországnak valamennyi tartományát. Nem csoda, hiszen a birodalom belső ügyének induló konfliktusba külső hatalmak is bekapcsolódtak, hol vallási céllal, hol csak a jó politikai lehetőséget kihasználva. Mint korábban említettük, német történészek a háború idején egyes vidékeken 60-70%-os népességcsökkenéssel számolnak, s ha ezt esetleg túlzónak is tartanánk, az biztos, hogy az ország lakossága az 1620-i 16 millió főről 1650-re 10 millióra csökkent. (Ez átlagban 37%-os csökkenést jelent, amiből a falvakra 45-50% jutott, míg a még mindig jobban -általában falakkal - védett városokra 25-30%. Az átlagok területi megoszlása természetesen nagyobb szélsőségeket is megengedett.) A háború közvetlen kártételei mellett a népességcsökkenésben szerepet játszott a pestis 1636-1640-i visszatérése is.

A háborút a cseh rendek felkelése indította el 1618 tavaszán. Gyors kiterjedése azonban arra utal, hogy kiváltó okait mélyebben kell keresnünk. A XVII. század elején Európában számos helyi vagy regionális ellentét hatott, amely szinte folyamatosan fenntartotta a háborúskodásokat. Mint korábban ugyancsak jeleztük, a XVII. században mindössze hét olyan év található, amelyben nem dúlt nagyobb háború. Paul Kennedy angol történész pedig arra a sajátos ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy a világ fölé emelkedő, más kontinenseket gazdasági-politikai hatalma alá kényszerítő Európában ekkor sem jött létre politikai integráció, de még az sem, hogy valamely nagyhatalom tartósan a többi fölé tudott volna emelkedni. Maradt tehát a korábbi századokban kialakult politikai pluralizmus.

Európa belső konfliktusai sorában a Baltikumban a tengeri kereskedelem uralmáért folyt erős versengés, amely - többek között - oka volt az angol-holland ellentéteknek. Részt kért a haszonból az emelkedőben lévő svéd hatalom is. 1611-1613-ban svéd-dán háború dúlt, s a svéd király, II. Gusztáv Adolf (1611-1632) csak akkor szüntette be oroszországi támadásait, amikor a harmincéves háború kirobbant. Igaz, az új háború ürügyén egyelőre Lengyelország ellen indított hadjáratot. A sajátos politikai háromszöget lengyel-orosz és lengyel-erdélyi konfliktusokkal zárhatjuk be.

A Földközi-tenger térségében a spanyol-francia ellentét éleződött ki. Az itáliai kereskedővárosok inkább Franciaországhoz húztak, mivel a spanyolokat tengeri riválisaiknak tekintették. A szövetségek azonban ebben a térségben most sem bizonyultak tartósak. Az itáliai városállamokat e korszakban sem lehetett megbízható szövetségesnek tekinteni. Nyugaton az első Stuartok következtlen külpolitikája hol angol-spanyol, hol angol-francia háborút robbantott ki. / Jakab lányá-

nak házassága Pfalzi Frigyes választófejedelemmel (1610-1620) mindenesetre Anglia szimpátiáját bizonyította a németországi protestánsok iránt.

AXVI-XVII. századi háborúkban különben még jelentős szerepet játszottak a vallási indítékok, hiszen az egyház a formálódó abszolutizmusok fontos hatalmi támasza lehetett. De ha lehet a vallás Németországban minden más európai államnál fontosabb szerepet töltött be, hiszen itt még nem dőlt el véglegesen, hogy lehetővé válik-e az abszolutizmus birodalmi szintű kiépítése vagy sem. Mindenesetre ami eddig nem sikerült az osztrák Habsburgoknak birodalmi szinten, az sikerült családi tartományaikban, ahol erős kormányzatot, központi hatalmat tudtak kiépíteni. Velük szemben azonban kiépült a tartományi fejedelmek kisál-lami-fejedelmi abszolutizmusa is.

A XVII. század elején azután létrejöttek a nagy háborút megvívó két németországi csoportosulás körvonalai is: 1608-ban a protestáns fejedelmek megkötötték uniójukat, amire egy évvel később a katolikus fejedelmek liga létrehozásával válaszoltak. A Protestáns Unió vezetője az említett pfalzi választófejedelem, Frigyes, a Katolikus Ligáé I. Miksa bajor választó (1597-1651) lett. A legtekintélyesebb németországi territóriumok azonban egyelőre kimaradtak e hatalmi csoportosulásokból. Nem csatlakozott az Unióhoz a szász választófejedelemség, míg a Ligában nem találjuk a császárság jelenlétét. Előrevetette viszont árnyékát a konfliktus nemzetközivé szélesedésének veszélye: az Unió számított vezetője apósának (I. Jakab) támogatására, ugyanakkor hangadói kapcsolatba léptek IV. Henrik francia királlyal (1589-1610). Nem lehetett kétséges az sem, hogy a császárok továbbra is számíthatnak a spanyol rokonság támogatására. A Habsburgok kezén lévő két birodalom érőfölénye joggal aggasztotta a riválisokat: Európa lakossága 1600-ban nagyjából 100-110 millió fő volt, ebből kb. 25 millió Habsburg országokban élt.

A cseh rendek felkelését 1618-ban két csehországi protestáns templom elvétele provokálta ki. (Pontosabban az egyiket elvették, a másikat lerombolták.) Csehországban a megelőző évtizedek vallási harcai olyan kompromisszumhoz vezettek, amely szerint a protestánsok szabadon gyakorolhatták vallásukat, de templomot csak a királyi birtokok lakói továbbá a rendi erők képviselői (nemesek vagy polgárok) építhettek maguknak. A vita akörül robbant ki, hogy tarthatnak-e fenn protestáns templomot egy olyan település (gyakorlatilag mezőváros) lakói, amely katolikus egyházi földesuraság alatt áll. Miután a csehországi Habsburg helytartók elutasították a rendek panaszát, azok 1618. május 23-án behatoltak a prágai helytartói hivatalba, és a két helytartót „az igazságszolgáltatás nemzeti módja szerint” kihajították az ablakon. Rajtuk kívül még titkáruk részesült ebben

a spontán büntetésben, amelyben egyébként semmi említésre méltó károsodást nem szenvedtek, lévén, hogy egy szemétdombra zuhantak.

A harmincéves háború első, cseh szakasza 1620-ig tartott. Habsburg Mátyás császár és király (1612-1619) halála után a cseh rendi országgyűlés a Protestáns Liga vezetőjét, Pfalzi Frigyeszt választotta királlyá. A Liga azonban egyelőre semmiféle érdemi támogatást nem nyújtott, az új cseh király egyetlen katonai szövetségese, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613-1629) lett. A spanyolok támadásai nyomán ugyanakkor elveszett Pfalz. Az osztrák-bajor túlerővel szemben a cseh felkelés tehetetlennek bizonyult. Pfalzi Frigyes 1620. november 8-án a Prága melletti Fehérhegyen döntő vereséget szenvedett.

Csehországról a harmincéves háborúban nem hallunk többé. II. Ferdinánd (1619-1637) bosszúhadjáráttal igyekezett a cseh rendek kedvét elvenni a további lázadástól. A felkelés 24 vezetőjét kivégezték, résztvevőinek birtokait elkobozták. Az új birtokadományozásokkal Bécsnek nemcsak egy udvarhú birtokos réteget sikerült kialakítania, hanem nagyfokú birtokkoncentrációt is végrehajtott. Az eddigi kisbirtokokat összevonva, nagybirtokként adományozták el, felszámolva ezzel a népes kisnemesi ellenzék formálódásának lehetőségét. Az ország rekatolizálását, a német nyelv hivatalossá tételét írta elő az 1627-ben bevezetett megújított tartományi rendtartás.

A háború második szakaszát IV. Keresztély dán király (1588-1648) 1625-ben megindított Habsburg-ellenes támadása váltotta ki. Háttérben a francia, holland és angol diplomácia állt (Angliában ebben az évben lépett trónra I. Károly), amely meg akarta akadályozni a Habsburgok esetleges birodalmi előretörését. A háború azonban nem a protestánsok által várt eredménnyel folytatódott. A császári sereg új főparancsnoka, Albrecht Wallenstein új hadsereg-szervezési és hadvezetési elveket alkalmazott. Saját hatalmas vagyonából szerelte fel hadseregét, amelynek ellátására egyfajta kontrollált zsákmányolást is bevezetett. (A zsákmányszerzés eddig a tiszték kiváltsága volt.) A dánok ellen aratott győzelmeivel 1628-ban kijutott a Keleti-tenger partjára (egyedül Stralsund városát nem sikerült bevennie). Az 1629-ben Lübeckben megkötött béke a császári hatalmat a Baltikumig terjesztette ki. Ügyes politikával lehetőség nyílt volna a császári hatalom tekintélyének növelésére a fejedelmekkel szemben.

A bécsi udvarban azonban nem tudtak élni ezzel a lehetőséggel. II. Ferdinánd császár szűk látókörű politikája az ún. restituciók ediktum (visszaállítási rendelet) kibocsátásához vezetett (1629), amely elrendelte az augsburgi vallásbéke óta protestáns kézbe került egyházi birtokok visszaadatását. Az előző században kötött béke valóban megtiltotta újabb katolikus egyházi birtokok kisajátítását a fejedelmeknek, az eltelt háromnegyed évszázadban ennek ellenére mégis sok ilyen

birtokot foglaltak le. A császárság bizonytalan helyzete mindenesetre most nem a határozott fellépést, hanem inkább a csöndes beletörődést indokolta volna. A rendelet így végül nemcsak az eddig semleges vagy jóindulatú fejedelmeket (brandenburgi, szász) fordította szembe a császárral, hanem a katolikusok egy részét is, akik a császári abszolutizmus fenyegető rémét olvasták ki belőle. Helytelenítette a rendelet kibocsátását Wallenstein is, akit a következő évben leváltottak.

1630-ban a harmincéves háború harmadik szakasza II. Gusztáv Adolf támadásával kezdődött. A svéd király, aki mindössze 15 ezer katonájával szállt partra, szinte akadálytalanul hatolt be Németország belsejébe. (Csak összehasonlításképpen: a fehérhegyi csatában mindkét fél ennél jelentősebb haderővel vett részt, hiszen a cseh király 21 ezer katonája próbált szembeszállni a császáriak 28 ezer fős hadseregével.) A szászok ugyanakkor Csehországot hódoltatták. A császár visszahívta a hadsereg élére Wallenstein, de a svéd előrenyomulást feltartóztatni neki sem sikerült. Igaz, az 1632. november 16-án vívott lützeni csatában a svéd király elesett, fegyelmezett hadseregét azonban tábornokai is győzelmekre tudták vezetni. A császár a restitució ediktum visszavonásával próbálta az ezúttal a svéd uralomtól megfélemledett fejedelmeket visszafordítani a maga oldalára. Lassan az Idegen földön nehézségekkel küzdő svédek is késznek mutatkoztak méltányos béke megkötésére. Az ismét leváltott Wallenstein közben - vélt árulása miatt - tisztek egy csoportja meggyilkolta.

Ekkor - 1635-ben - avatkozott be a háborúba a mindeddig kiváró Franciaország, ami a háború negyedik szakaszának kezdetét jelentette. A francia politika irányítója, Richelieu úgy vélte, hogy a Habsburgok túl kedvező békét köthetnének, amit Franciaországra veszélyesnek tartott. (Franciaország hátában ekkor még ott volt a szintén Habsburg Spanyolország.) A katolikus bíboros által irányított katolikus Franciaország beavatkozása a protestáns oldalon mindenesetre cáfolja azt az esetleges feltételezést, hogy a harmincéves háborút kizárólag vallási tényezők mozgatták volna. A harcok újabb 13 éve váltakozó szerencsével folyt, de mindenképpen betetőzte Németország szerencsétlenségét. A harcoló felek 1648-ban még alkalmat találtak arra, hogy feldúlják Bajorországot. (Ebben a hadjáratban tűnik fel a franciák oldalán Turenne, XIV. Lajos már említett későbbi neves hadvezére, a császáriakén pedig Montecuccoli, a majdani szentgotthárdi győztes.) Azokat, akiket a fegyverek életben hagytak, éhínség, a katonák által behurcolt ragályok pusztították.

Az 1648-i vesztfáliai béke szentesítette Németország szétagoltságát és a császári hatalom lehanyatlását. Területileg - mint már utaltunk rá - a Birodalom veszteségei nem voltak jelentősek. El kellett ismernie Svájc és Hollandia önálló államként való kiválását a birodalmi keretből, át kellett engednie bizonyos ten-

gerparti területeket a svédeknek, Elzászt és Lotaringia jelentős részét pedig a franciáknak. Az egyházi birtokok vonatkozásában az 1629 előtti helyzetet törvényesítették, a szabad vallásgyakorlat jogát megkapták a kálvinisták is. (Ez az engedmény nem terjedt ki a Habsburgok tartományaira.) Kétségtelen eredménynek számított az is, hogy annyi évszázad belső viszálykodása után sem bomlott fel a birodalom politikai kerete, mivel a fejedelmek nem érezték elég erősnek magukat ahhoz, hogy országaikkal külön-külön lépjenek ki a nemzetközi politika porondjára.

A császári hatalmat ugyanakkor súlyos korlátozásokkal kötötték gúzsba. A birodalom közel 300 fejedelemsége nyert teljes függetlenséget a császártól (akár önálló külpolitikát is folytathattak), de gyakorlatilag függetlenné vált közel ezer lovagbirtok is. (Birtokosuk, mint Freiherr - azaz szabad földbirtokos - elméletileg kizárólag a császártól függött.) A birodalmi gyűlés bármilyen határozatához a testület három kollégiumának (választófejedelmi, fejedelmi, városi) egyhangú szavazatára lett volna szükség. (Nem csoda, ha az 1663-1806 között Regensburgban folyamatosan ülésező német birodalmi gyűlés csak kivételesen tudott törvényt hozni, mint 1731-ben, amikor a céhprivilegiumokat igyekeztek mérsékelni, beleértve a legények mozgalmainak korlátozását, vagy 1737-ben, a birodalmi pénznemekről hozott döntéssel.) A Bécsben működő, birodalmi nevet viselő központi kormányzervek (birodalmi-kancellária, birodalmi udvari tanács, birodalmi kamarai bíróság), különféle jellegű igazságszolgáltatási ügyekben szolgáltak legfelső fellebbezési fórumként. A nagy háború egyetlen biztató következménye lehetett volna, hogy utána többé nem jöttek létre vallási alapon szerveződő nemzetközi szövetségek - igaz, maguknak a háborúknak a száma és hevessége sem csökkent.

Még súlyosabbnak bizonyultak a vesztfáliai béke távlati következményei. A háború alatt Németország kiszorult a világgazdaságból, a békével két fontos tengerpartja is ellenséges ellenőrzés alá került (a Rajna torkolatvidékét Hollandia, a keleti-tengeri partvidékét Svédország kapta meg). Birodalmi városai meggyöngültek, a lecsökkent lakosság nem tudott hatékony gazdasági pozíciókat kiépíteni. Meghiúsult az a lehetőség is, amely Németország egyesüléséhez vezetett volna. A Birodalom súlyos hátrányokkal indult a kapitalista gazdálkodás útján.

Európa más országait a XVII. században nem sújtotta hasonló háború. Népeségcsökkenéssel azonban esetükben is találkozhatunk. Részben ennek adatait is említettük korábban: Itália lakossága, amely 1600 körül elérte a 13,5 millió főt, 1650-ben már csak 12 millió volt. Spanyolországé ugyanezen időpontokban 8,5 millióról 6,5 millióra, 1700-ra pedig 6 millióra csökkent. A kortársak, vagy a közeli utókor még ott is csökkenést feltételezett, ahol ez a valóságban nem következett be. A történetírás sokáig használta a XVIII. században élt francia közgazdász,

Francois Quesnay adatait, miszerint Franciaország lakossága 1660-1700 között 24 millió főről 19,5 millióra csökkent volna. Újabban azonban ezt a feltételezést cáfolják. Mai tudásunk szerint Franciaországnak 1600 körül legfeljebb 18,5 millió lakosa volt, ez a század közepére nem emelkedhetett 24 millió főre. Ugyancsak nem fér bele a képbe az 1700 körüli 21 milliós lakosságszám. A század folyamán azért némi népesség fogyatkozás Franciaországban is elképzelhető. Nem jelentkezett ugyan a csökkenés Európa összlakosságának számában, az 1600 körüli 100-110 millió fő a XVII. század folyamán azonban nem is emelkedett lényegesen. A lakosságszámot 1650-ben 100 millióra, 1700-ban 110-120 millióra becsülik. Néhány ország, elsősorban Anglia és Hollandia lakosságának gyarapodása így ellensúlyozni tudta a máshol bekövetkezett csökkenést.

A népesség hanyatlása tehát elsősorban a mediterrán országokban mutatható ki. Itáliában és az Ibériai-félszigeten ennek a gazdasági életben megjelenő párhuzama is akad. Észak-Itália posztóipara, amely a XVII. század elején még mindig tekintélyes mennyiségű árut exportált, a század első felében jelentősen visszaszorult. Az Európát dúló háborúk valamint az abszolutisztikus kormányzatok által több országban ösztönzött hazai ipari termelés kialakulása erősen korlátozta az itáliaiak kiviteli lehetőségeit. A velencei és a milánói gyapjuszövés 1600-1670 közötti hanyatlásának adatait is említettük korábban, csakúgy, mint az 1637-i és 1657-i pestisjárványok kihatását a nagyvárosok lakosságának egyharmaddal való csökkenésére. A kisebb központok hanyatlása talán nem volt ennyire látványos, esetükben viszont a mezőgazdaság stagnálása játszott döntő szerepet. Észak-Itália csak mezőgazdasági importtal tudta magát ellátni. Hispánia gazdaságát a korábbi évszázadok ipar-romboló vámpolitikája és a Mesta különleges kiváltságai együttesen tették tönkre. A XVII. század elején véget ért az Újvilágból érkező ezüstszállítmányok áradata, így a spanyol állam terheit egyre inkább belső erőforrásokból kellett fedezni. Javarészt az eddig privilegizált helyzetet élvező Kasztíliára nehezedett, amelynek gazdasága nem bírta viselni a terheket. A tartomány elnyomorodott, a félsziget mind a mezőgazdaság, mind az ipar termékeiben egyre inkább behozatalra szorult.

A két mediterrán félsziget szebb napokat megért gazdaságának hanyatlása alapján azonban még mindig nem lenne szabad a XVII. század válságáról beszélni. Ami ezt mégis indokolja, az a másutt is meglévő megtorpanás, stagnálás. Szerepet játszhattak benne a politikai mozgalmak is. Szokás az 1640-es években „hat egyidejű forradalomról” beszélni, az Európát megrázó hat legnagyobb társadalmipolitikai mozgalom alapján. Természetesen nem mindegyikük volt társadalmipolitikai értelemben vett forradalom, de a kortársak nem tettek közöttük ilyen megkülönböztetést. Az angol forradalomról, a párizsi Fronde-ról, az 1647-i nápolyi

Háború és válság a XVII. században 143

felkelésről már szoltunk. Amiről nem: 1640-ben vívta ki nyolevan évnyi spanyol uralom után függetlenségét Portugália, ugyanebben az évben indított harcot függetlenségéért - nem először és nem utoljára - Katalónia (harcuk a portugálokéval ellentétben nem volt eredményes, 1652-re a spanyolok végleg leverték), Hollandiában 1650-ben a lakosság az Orániai-ház monarchikus törekvéseivel szemben (konkrétabban Orániai II. Vilmos helytartó [1647-1650] fegyveres államcsínykísérletével szemben) indult harcba.

A felkelések, forradalmak pedig kapcsolatba hozhatók a gazdaság bizonyos törvényszerű ingadozásával. A XVII. század elején növekvő állami terhek sújthatták ugyan a lakosságot, de növekvő árak aligha. Sőt. Nagyjából ekkor ért véget az árforradalom, az Újvilágból behozott nemesfémek által kiváltott hatalmas áremelkedés. Ami Spanyolországban súlyos válsághoz vezetett, az másutt is kedvezőtlenül éreztette hatását. Az árak, különösen a mezőgazdasági termékek piacán, a XVII. század elején stagnálni kezdtek, helyenként éppen csökkentek, meglepetést és nem csekély riadalmat okozva a termelők között. Európára agrárdepresszió köszöntött. Hatása országonként eltérő időpontban, eltérő mértékben jelentkezett, kedvezőtlen következményeit elsősorban természetesen a mezőgazdasági cikket exportáló országokban érezték, közvetve azonban az ipari termelőkre is kiterjedt. Káros hatását a XVII. század elejétől újra jelentkező éghajlati változás (az átlaghőmérséklet csökkenése - az ún. „kis jégkorszak”) tetézte. A németalföldi gabonaárak megtorpanása elég volt ahhoz, hogy a Baltikumból Hollandiába irányuló gabona forgalmában 1620-1650 között visszaesés következzen be. Ugyanekkor csökkent a magyarországi szarvasmarha kivitele is.

A jelenség hamarosan nemcsak Nyugat-, hanem Közép-Kelet-Európára is kiterjedt. Az árak stagnálását a harmincéves háború is csak ideiglenesen tudta megállítani, az 1630-1640-es években újabb árcsökkenés következett be. Ennek magyarázatát persze már nem annyira az árforradalom elakadásában kell keresnünk, hanem egy sor új jelenségben, mint például az említett - Európa sok országában bekövetkező - demográfiai hanyatlásban, ami természetesen erősen visszavetette a mezőgazdasági cikkek keresletét. Ugyanakkor a korábbi időszak magas árai következtében Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban is újra kifizetődővé vált a mezőgazdaság addig kevesebb jövedelmet hozó és ezért némileg lebecsült ágával (gabonatermesztés, állattartás) foglalkozni, sőt, annak technikáját javítani. Hollandiában felvirágzott a kertgazdálkodás, Anglia az 1660-as évektől gabona-exportáló országgá vált. Harmadsorban figyelembe kell vennünk a mezőgazdasági termékek fogyasztásának egyfajta erőszakos visszafogását is. Nyugat-Európa szegényebb országaiban - mindenekelőtt a háború sújtotta Németországban - megváltoztak az étkezési szokások: kevesebb húst, több tésztafélélt fogyasztottak.

Az eddig tetemes mennyiségű gabonát exportáló közép-kelet-európai országok értékesítési lehetőségei tehát jelentősen összeszűkültek. A birtokos nemesség pozíciói további erősítésével, a majorságok kiépítésével próbálta visszaállítani Jövedelmeinek korábbi szintjét. Lengyelországban ez a régi tendenciák felerősödésével járt. Csehországban az újonnan földhöz jutatott Habsburg-hű birtokos osztály valójában csak most kezdett hozzá a sajátkezelésű gazdaságok nagyobb méretű kialakításához. Hasonló volt a helyzet Magyarországon is, ahol történetírásunk a XVII. század közepére teszi a majorkodtató gazdálkodás nagyobb méretű elterjedését.

Ezekkel a változásokkal azonban megszűntek a Kelet-Európára eddig oly kedvező cserearányok, az a lehetőség, hogy aktív külkereskedelmük révén a térség országai is részesüljenek az Újvilágból származó nemesfémek özönéből. A birtokos osztály tagjai eddig sem eszközöltek gazdasági befektetéseket, a termékeikért kapott összeget nem forgatták vissza a gazdaságba, anyagi megerősödésük, az általuk a társadalom más osztályaiba is behatoló pénzmennyiség mégis egyfajta piacot biztosított Nyugat ipari termékeinek. Az export mérséklődésével ez a lehetőség is visszaszorult. Csökkent a közép-kelet-európai térség felvevőképessége, kedvezőtlen visszahatást gyakorolva a nyugati gazdaságra. Lehanyaglott a nyugati textíliák (elsősorban a jó minőségű posztó-árúk) importja, ami Angliában - éppen a harmincéves háború éveiben - túltermelési válsághoz vezetett. Ha Nyugat-Európa termékeit továbbra is külső piacokon akarta értékesíteni, akkor az eddiginél fokozottabban kellett a gyarmatok felé fordulnia. Le kellett ugyanakkor mondania a jó minőségű, drágább textíliák exportjáról, s helyükre az olcsóbb árukat kellett állítani. Ez az átrétegződés az olcsóbb posztó gyártása és exportja irányában Angliában a XVII. század második felében ment végbe. (A gyarmati forgalom áru struktúrájának megváltozásáról a korábbiakban szóltunk.)

Steensgard dán történész a gazdasági és társadalmi feszültségekhez sajátos szempontot is hozzáad. Szerinte az abszolutizmusukat megszervező államok Intézmény rendszerének kiépülésével járó, valamint az ezen államok által vezetett háborúk kiváltotta terheknek a lakosság vállaira való helyezését sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kormányzatok megszokott bevételeikből szinte sehol nem tudták fedezni a háborús kiadásokat. A XVII. századi Európában a kormányok voltak a legnagyobb vásárlók a piacokon. A közkiadások növekedése mindenütt meghaladta az össztermelés növekedését. Fedezetüket valahonnan biztosítani kellett, s az államok többfelé vetnek ki új, a lakosság számára szokatlan adókat, illetékeket. Ezért emlegethetik egyesek a XVII. század felkeléseit mint a „nép” vagy a „vidék” mozgalmait a „központok parazita bürokráciája” ellen.

Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XVII. század zűrzavarai a kultúrára sem gyakorolhattak kedvező hatást. A legfelső szinten ez talán kevésbé vehető észre, hiszen a kiváló tudósokban és alkotó művészekben a XVII. század sem szűkölködött. A barokk hatalmas erőfeszítéseket és jelentős anyagi eszközöket emésztett fel. A háborúk az iskolák, az egyetemek nyugalmat igénylő tevékenységét valamint a lakosság kulturális érdeklődését vetették vissza. Elzárták a külföldre igyekvő diákok útját, szűkítették a könyvek piacait. Nem csoda, ha a XVIII. században, a felvilágosodás korában, újult erővel kellett a társadalom műveltségi szintjének emeléséhez fogni.

A XVII. század válságát kétségbevonó történészek - többek között éppen az említett Steensgard - egyik figyelemreméltó érve az, hogy az ún. válságjelenségek a gazdaságban vagy a politikában nem egyidejűleg jelentkeztek. De nem egyértelmű a különböző szférák válságának összekapcsolása sem. Hiszen Angliában, amelyet súlyos politikai fordulatok ráztak meg, vagy Hollandiában, amelyet szintén a „hat egyidejű forradalom” színterei közé sorolnak, a gazdaságban nincs válság. Ezek az országok, a kapitalista termelésre átállt gazdaságukkal ki tudták védeni a piac ingadozásának hatását.

Kétségtelen, hogy a XVII. század válsága nem jelenti a XIV. század válságának megismétlődését. Hiszen annak okait - részben legalábbis - az azóta eltelt évszázadok során sikerült elhárítani. Európa a felfedezések következtében ki tudott törni földrajzi elszigeteltségéből, lassan a termelési struktúra korlátai is kezdtek fellazulni, s Nyugat-Európa ingatag mezőgazdasági termelése utánpótlást kaphatott Közép- és Kelet-Európa országaiból. Ha a kínálat-kereslet egyensúlyának megbomlását tapasztaljuk, akkor ez most éppen fordítottja a korábbinak: a váratlanul összeszűkülő piac nem tudta felszívni a fokozatosan bővülő termelés cikkeit.

A mostani válságot ezért inkább csak egymással lazán összefüggő jelenségek egymásmellettiségének lehet tekinteni. Összeurópai szinten talán még kevésbé szabad a feudalizmus általános krízisével azonosítani, mint a korábbi hasonló jelenséget. Pontosabb definiálása helyett valószínűleg magunknak is meg kell elégednünk a francia Roland Mousnier megállapításával, amely szerint a XVII. század válságát nem lehet egyértelműen megmagyarázni, a válságelmélet azonban hasznos koncepció egy zavaros korszak megjelölésére.

3. Hagyomány és ráció keresztútján

3/1. Az értelem úttörése

A XVII. század zaklatott viszonyai után a XVIII. század nyugalmasabbnak ígérkezett a kortárs abszolút kormányzatok számára. A megelőző évszázad válságának jelenségei lassan eltűntek, a gazdaság stabilizálódott, a társadalmi elégedetlenség csillapulni látszott. Nem tört ki több forradalom, s a polgári fejlődés útján elindult két nyugat-európai állam sem sugárzott lázongásokra ösztönző jeleket a kontinens belsejében fekvő országokba. Csak a korábbi évszázadokban oly megszokott háborúk folytatódtak. A XVIII. században 27 olyan évet találunk, amelyben nem dült jelentősebb európai háború, tartósabbnak tekinthető békeidőszakot viszont - amikor egy egész évtized is eltelt két háború között - mindössze egyet: az 1722-től 1732-ig tartó 11 évet.

A XVIII. századot mégsem tekinthetjük nyugodt időszaknak a hatalom birtokosai számára. A szellemi élet új áramlatát, a felvilágosodást a fennálló rend erős kritikája hívta életre, bár sokáig úgy látszott, hogy javaslatai végrehajthatók lesznek bizonyos személyi változtatásokkal (azaz a legalkalmatlanabb politikusok leváltásával) továbbá az abszolutizmus intézményrendszerének korszerűsítésével. Kevesen hitték ekkor, hogy a ráció (az értelem) - Angliából és Franciaországból kiindulva - jó néhány országban még e században véget vet a megkövült hatalmipolitikai rendszernek.

A felvilágosodás filozófiája csak lassan, lépésről-lépésre hódította meg a XVIII. század szellemi életét. Közvetett és közvetlen előzményei a korábbi évszázadokra nyúlnak vissza. Szükségesek voltak hozzá azok a természettudományos felfedezések, amelyek alapjaiban változtatták meg a világról vallott hagyományos elképzeléseket: Kopernikuszi a heliocentrikus világról Galileié, a csillagok mozgásáról, újabban Kepleré a bolygók pályájában észlelt törvényszerűségekről valamint Newtoné az általános tömegvonzás elvéről. Newton következtetései azonban végül meghaladták a fizika területét. A világmindenség megismerhetőségének tételével arra ösztönzött, hogy az ember feltárja és összhangban éljen a természet törvényeivel.

Az első felfedezéshullám befejeződésének eredményeként átalakulóban volt a Föld képeről kialakult felfogás is. Bolygónk többszöri körülhajózása, a négy kontinensre kiterjedő világtalaszok megjelenése után többé nem lehetett kétségbe

vonni a Föld gömb-alakját. S az első hódítók, a konkvisztádorok barbár kegyetlensége után az újonnan érkezők az őslakosság kultúrája mellett sem mehettek el olyan érzéketlenül, mint elődeik. Az európai emberben - az Európán kívüli kultúrák láttán - kétely ébredt saját kultúrájának addig vallott felsőbbrendűségét illetően. A XVII. századra így egyrészt kialakult az a mechanikus világgép, amely a világot óriási gépezetnek tekintve, a korabeli tudomány eszközeivel minden jelenségét megmagyarázhatónak vélte, másrészt egyre nagyobb teret kapott az a kritikai szellem, amely a régi társadalmi-politikai berendezkedést is bírálhatónak vélte.

Az új eszmék a gyakorlatban először John Locke (1632-1704) filozófiájában jutottak igazi diadalra. Az angol tudós szerint az embernek nincsenek veleszületett eszméi, azokra csak az érzékelés, a tapasztalat és a nevelés útján tehet szert (szenzualizmus). Locke az új ismeretek szerzésében egyformán nagy jelentőséget tulajdonított a külső és belső tapasztalat közvetítő szerepének. Nevéhez fűződik a természetjogon alapuló szabadság- és alkotmányeszmény kidolgozása is. Úgy vélte, hogy az emberiség - természeti állapotából kilépve - a szabadság és a tulajdon védelme érdekében hozta létre államát, amely tehát így nem bírhat korlátlan hatalommal. A XVII. századi előzmények könnyen vezethettek a filozófusok elbizonytalanodásához, mint a XVIII. századi David Hume (1711-1776) esetében, akinek szkepticizmusa azt jelentette, hogy kételkedik minden tudásban, az érzékelt valóság okainak megismerhetőségében. A korábbi ismeretek elavulása más szellemi tudományok terén is kételkedést, kritikai szellemet ébresztett a megelőző korszakok eredményeivel szemben.

Az kor filozófusai, mint például az említett Locke, olyan régebbi felfogásokat is felújítottak, mint a természetjog és a társadalmi szerződés elmélete. Az előbbiben azokat a (nem ember alkotta, tehát nem írott) jogi normákat igyekeztek ösz-szegyűjteni, amelyekkel az ember (feltételezésük szerint) őállapotában rendelkezett (ilyen lehetett a jog a tulajdonra és a szabadságra), az utóbbiban a hatalom és az állam kialakulására kerestek magyarázatot. Úgy vélték, hogy az ember és közössége, a társadalom maga mondott le ősi, természetes jogainak egy részéről, amikor uralkodójával „társadalmi szerződést” kötött, amelyben az utóbbi (az uralkodásra kijelölt személy) vállalta az emberi konfliktusok megoldását, a hatalom intézményeinek megszervezését. Igaz, a felvilágosodás előfutáraként jelentkező Locke munkájában (Két értekezés a kormányzatról, 1689) már azt bizonygatta, hogy e szerződés felbontható, ha az uralkodó megszegi {Locke ezzel az 1688-i angol politikai fordulatot, Stuart II. Jakab (1685-1688) elűzését próbálta megideologizálni), a filozófusok többsége azonban még megelégedett azzal, hogy számon kérje uralkodójától a szerződés betartását.

A filozófiai indoklás Angliában tehát inkább követte az eseményeket, semmint irányt szabott volna nekik. A szigetország polgársága képes volt társadalmipolitikai problémáit különösebb ideológiai előkészítés nélkül is megoldani. A filozófia társadalmi ügygyé Franciaországban vált, ahol a XVIII. század belső feszültségei elhúzódó válsághoz vezettek. 1765-ben egy angol utazó Párizsban megdöbbenve tapasztalta, hogy arisztokrata ismerősei - az angolokkal ellentétben - állandóan a politika és a filozófia kérdéseit vitatják. Ez a szellemi érdeklődés nem vezetett konkrét politikai párt megalakításához, az abszolutizmus és az egyház bírálata mégis intézményes háttérrel kapott a szalonokban és a szabadkőműves páholyokban. A szalontartás (az arisztokraták palotáiban több-kevesebb rendszerességgel megrendezett társasági összejövetelek) divatját elsősorban a főúri körök karolták fel, a szalonok szembehelyezkedése az udvar körül kialakult akadémiákkal mégis kilépést jelentett a megcsontosodott politikai felfogásból. A felvilágosodás vezető filozófusai szívesen látott vendégei voltak a szalonoknak, 1778-ban bekövetkezett haláláig Voltaire, attól fogva a függetlenségükért harcoló amerikaiakat képviselő párizsi követ, Benjamin Franklin lett a szalonok kedvence.

A szabadkőművesség angol példa nyomán terjedt, az első nagypáholy 1717-ben alakult meg Londonban. A mozgalom - a társadalmi megkülönböztetéseket elvető nézetein túl - rendszeres összejöveteleivel, a politikai-társadalmi tárgyú véleménycserék, viták ösztönzésével jelentősen elősegítette az új eszmék terjedését. Franciaországban az első páholyok még a régensség alatt (1715-1723) jöttek létre. 1740 körül Párizsban már 12, vidéken kb. 15 páholyt tartottak nyilván, sok száz taggal. A vezető szervezet a párizsi Grand Orient nagypáholy lett. A kor neves filozófusai és politikusai közül tagja lett a mozgalomnak Voltaire, Helvetius, La Fayette, Benjamin Franklin.

Az új filozófia követői nem feltétlenül követtek azonos nézeteket, amikor szembefordultak a régi felfogással. Fő célkitűzésük az volt, hogy - miként ezt a francia fiziokrata Turgot az angol filozófus Hume-nak írta - feltárják, megláttassák az okokat. A felvilágosodás-felvilágosítás (les lumières) meghatározás a „megvilágítás” értelmében született meg. (A francia nyelvben a les lumières egyszerűen a fény jelentésű lumiér szó többes száma.) A „megvilágításon” pedig a kortársak inkább a gondolkodás módszerét értették, mint tartalmát, mindenekelőtt a vak engedelmesség aláadását a tudományokban, a hagyományokkal való szakítást, a kötelező, gyakran biblikus premisszáktól (bizonyításra nem szolgáló alapeszméktől) való elszakadást. A társadalmi szerződés és a természetjog elfogadása mégis azt igazolja, hogy az új filozófia sem idegenkedett a premisszáktól, igaz, ezek az új szellemi-társadalmi berendezkedés érdekeit szolgálták volna.

A filozófusoknak jelentős elvárásai voltak a kor tudományával szemben. Vallották, hogy annak - megszabadulva a hagyományok kötöttségeitől, a dogma-tizmustól, és élve a szellemi szabadság, az értelem kiszélesedése által nyújtott keretekkel - el kell vezetnie a politikában az erős állam megteremtéséhez, a gazdaságban és a kultúrában az általános megújuláshoz, a vallásban a fanatizmus háttérbe szorításához, a vallási türelem érvényesítéséhez, az egyes ember életében pedig a boldogsághoz. Az új elvek érvényesüléséhez természetesen szükségesnek látták az ésszerű nevelést, a humánusra szoktatást. Sajátos vonása a francia felvilágosodásnak, hogy benne a filozófia általános kérdései háttérbe szorultak a társadalompolitikai kérdések mögött.

Tartalmilag a felvilágosodás eszmerendzse meglehetősen változatos maradt. Fügött attól, hogy képviselői milyen választ adtak a filozófia alapkérdésére, tehát idealisták vagy materialisták voltak-e. A deista filozófusok számára az egyház bírálata nem jelentette a vallás elvetését. Az Angliából elterjedő deizmus azt állította, hogy Isten - megteremtve a világot, és ezáltal megadva az első lökést - a továbbiakban lemondott a világ sorsába való nyílt beavatkozásról. Nincsenek tehát csodák, a dolgok a maguk természetes rendje szerint haladnak. A deisták körébe tartozik Voltaire is (1694-1778), aki úgy nyilatkozott, hogy „ha Isten nem volna, ki kellene találni”. Igaz, ő volt az is, aki leveleiben már-már notóriusan ismételte azt a katolikus egyházra nézve egyáltalán nem biztató kijelentést, hogy „zúzzátok szét a gyalázatost”. A deistákkal szemben ugyanakkor olyan következetes materialisták álltak, mint Julien Offray La Mettrie (1709-1751), aki az embert géphez hasonlította, vagy Paul Henri Holbach (1723-1789), aki a vallást a félelem termékének tartotta.

A filozófusok eltérő álláspontjainak másik, nem elhanyagolható magyarázatát eltérő származásukban kell keresnünk. Hiába álltak ki valamennyien az abszolutizmus és általában a régi rend felszámolása mellett, ha az új berendezkedésről nagyon is eltérő véleményük lehetett. Többségük ugyanis nemesi származású volt, mint Charles-Louis Secondat de Montesquieu (1689-1755), aki taláros nemesi családból származott, de akár arisztokrata is lehetett közöttük, mint a német származású, előbb említett Holbach báró. Szalonjaiban, politikai vitáiban különben is a nemesség sajátította ki a filozófia eszméit egészen a forradalomig. A legnagyobbak között mindössze három polgári-plebejus származású tudóst találunk: Voltaire-t, Denis Diderot-t (1713-1784) és Jean-Jacques Rousseau-i (1712-1778).

A filozófia változatosságát tapasztalhatjuk akkor is, ha egyes korszakait próbáljuk meg elhatárolni. A felvilágosodás előkészítő szakaszában (a XVII. század utolsó évtizedeitől az 1740-es évekig) a társadalmi-politikai kérdések kerültek

előtérbe. Erősebb a kritikai szellem, a hangsúly a megelőző korszakkal való szakításra esik. A második, a filozófia fénykorát hozó szakaszban (az 1740-es évektől az 1760-as évek közepéig) sem tűnik el a társadalom javítására, az emberi boldogság megteremtésére irányuló ösztönzés, előtérbe azonban az új ismeretek összefoglalására, rendszerezésére irányuló törekvések kerültek. Ebben az időszakban születik meg a felvilágosodás filozófusainak korszakalkotó nagy munkája, az Enciklopédia (első kötete 1751-ben jelent meg). A harmadik szakaszban (amelyet 1760-tól hol a forradalom kirobbanásáig, hol a XIX. század elejéig, akár 1820-ig is számolhatnak), már a filozófia belső ellentmondásai, a filozófusok megosztottsága jelentkezik.

Az első szakasz kiemelkedő darabja Montesquieu munkája, a „Perzsa levelek” (1721). A szerző, vezető parlamenti tisztséget viselő taláros nemesi család sarja, két idegen látogató leveleinek tükrében kívánta bemutatni a XIV. Lajos korabeli Franciaország visszasságait. Kijut a kritikából az egyháznak, a divatnak, az udvarnak és a társasági életnek, az irodalomnak és a tudománynak. De nem kíméli a szerző az öreg királyt sem, akinek „reggeltől estig egyéb dolga sincs, mint hogy beszéltesen magáról”, s aki „szereti vallását, de nem állhatja azokat, akik azt mondják, hogy szigorúan aszerint kell élnie”. A korabeli abszurdítások ilyen kiélezett bemutatása alig hat évvel a „Napkirály” halálát követően nem nélkülözhetette a szerző bátorságát (még akkor sem, ha a munka név nélkül, a nyomda nevét is elváltoztatva jelent meg).

Voltaire 1734-ben megjelent „Filozófiai levelei”-ben elsősorban a katolikus egyházat támadja, s az anglikán egyházat állítja vele szembe, amelyet puritán egyszerűsége miatt alkalmasabbnak talál a hívők megnyerésére. A „Filozófiai levelek” - tartalmuk merészségén túl - jól képviselik a kor új irodalmi műfaját, a filozófiai elbeszélést, amelynek megteremtésében Voltaire-nek döntő szerepe volt.

A kritikus első szakasz ennek ellenére nem mindenben volt képes megnyerni a felvilágosodás méltatóit. A XX. század kiváló tudósa, Jean Fabre úgy vélte, hogy „1740-ig a filozófia csak rombolt, tiltakozott vagy álmodozott, még nem vetette meg az alapjait a nagy gondolatoknak vagy a nagy műveknek, amelyek uralni fogják a kort és amelyek biztosan fennmaradnak”.

A felvilágosodás második szakaszában megjelent Montesquieu műve, a „Törvények szelleme” (1748) már pozitív példát tudott a francia államfejlődés elé állítani: Anglia alkotmányos rendszerét. Persze a szerző nem tudta eltagadni a kiváltságosokhoz való tartozását. Az abszolutizmus elleni támadásába ugyanis a parlamentek védelmét is beleszötte. Úgy vélte, hogy a rendi kiváltságok felszámolása a monarchia bukásának előjele. De a filozófusok elfogultságára utalhat egy korábbi munkája is. „A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okai” címmel

1735-ben megjelent értekezésében nem annyira konkrét történelmi kutatások eredményeit foglalta össze, mint inkább a múlt erényeit állította szembe saját kora erkölcstelenségével. A filozófusok számára tehát nem a múlt valóságú ábrázolása volt a cél. A történelmi téma többnyire csak ürügyül szolgált az óhajtott jövő felvázolásához.

E szakasz messze legkiemelkedőbb műve mégis az „Enciklopédia”. A korabeli tudomány új eredményeinek címszavakból álló átfogó munkába való sűritése már korábban is felmerült a filozófusok körében. Mind Angliában, mind Franciaországban születtek is ilyen munkák. Le Breton párizsi nyomdász sem akart eredetileg többet, mint a kor jól ismert és színvonalas angol „Cyclopaedia”-jának lefordíttatását. Az általa felkért Diderot és dAlembert azonban fordítás helyett önálló munkát készíttetett.

Az 1751-1772 között megjelent Enciklopédia 28 kötetének címszavait a kor legkiválóbb tudósai írták. Más, kevésbé ismert szerzők mellett a matematikai és fizikai címszavak összeállításában maga dAlembert is részt vett, a filozófiai leírások Diderot tollából származnak, aki egy sajátos területet is magára vállalt, az egyes mesterségek (foglalkozások) leírását. (Az Enciklopédia gyakorlati címszavait, mint például a mesterségek leírását, szemléletes rajzok egészítették ki.) A természettudományokban Condorcet és Holbach, a gazdaságtudományban Quesnay és Turgot, az irodalomban és művészetben Montesquieu, Rousseau valamint Voltaire siettek a szerkesztők segítségére. Némi feszültség persze nem csak a szerzők, de a szerkesztők között is akadhatott, dAlembert nemsokára (1759-ben) kivált a szerkesztésből. A sok szerző következtében nem lehetett teljesen egységes a munka világnézeti-politikai állásfoglalása sem. A természettudományos címszavakat felfogásukban általában merészebbnek szokták találni, mint a társadalomtudományiakat. Ennek okát azonban csak részben kereshetjük a társadalomtudományoknak az államra való nagyobb veszélyességében és így a szerzők nagyobb óvatosságában. Az egyház által nem egyszer korholt természettudományos címszavak nagyobb merészségében legalább olyan szerepe volt dAlembert közreműködésének, mint a politikai magyarázatnak. Meglehetősen ellentmondásosnak szokták találni a vallási jellegű címszavakat is, hiszen bennük többféle felfogás ötvöződött össze.

Belső ellentmondásai ellenére az Enciklopédia a XVIII. század kiemelkedő szellemi terméke. A természettudományok és a filozófia együttes tárgyalása, az összeegyeztetésükre tett első jelentősebb kísérlet fokozott mértékben biztosította ezen tudományok számára egymás eredményeinek felhasználhatóságát.

Az Enciklopédiát első kötete megjelenésétől kezdve heves támadások érték. A híres párizsi egyetem, a Sorbonne tudósai hivatalosan elítélték, a királyi tanács

elkobzásáról döntött, a pápa indexre (tilalmi listára) helyeztette. Az új tudomány művelőinek sorsa korántsem alakult kedvezően Franciaországban. A XIV. Lajos által állami kézbe adott cenzúra (korábban a Sorbonne tudósai ellenőrizték a megjelentetésre szánt könyveket) 1660-1756 között 869 szerzőt, könyvkiadót és kereskedőt ítelt börtönbüntetésre, mintegy száz könyvet pedig máglyára vettetett. 1749-ben a Sorbonne professzorai és doktorai közül tartóztattak le néhányat, mert „verseket írtak, terjesztettek és adtak elő a király ellen, a minisztérium ellen izgattak, írásokat adtak ki a deizmus védelmében és a jó erkölcsök ellen”. Az Enciklopédia megjelentetése is késett, mert egyik szerkesztőjének, Diderot-nak le kellett töltenie háromnapos börtönbüntetését, amit egy korábbi munkájáért róttak ki rá.

Az Enciklopédia azonban túlélte a megpróbáltatásokat. A további kötetek megjelentetését egyes felvilágosult hivatalnokoknak köszönhetette. Az 1772-ig megjelent 28 kötetet 1780-ig 5 kiegészítő kötet és két képkötet követte, majd az egyre újabb kiadásokban a művet 17 kötetbe vonták össze.

Az Enciklopédia még egyszer összegyűjtötte a filozófusokat, akik - nézeteik eltérő volta ellenére - alávetették magukat a gigantikus munka kötelezettségeinek. Az egyetértés azonban végül mégis megbomlott közöttük. A kor elavult viszonyaira adható válaszok nagyon is eltérőek voltak. Voltaire már 1755-ben keményen bírálta, sőt nyugodtan mondhatjuk, gúnyos hangvételével inkább kicsúfolta Rous-seau-t az „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól” c. munkájáért. Ahogy írta: „Sohasem pazaroltak még ennyi szellemi erőt arra, hogy állatokká süllyessenek mindnyájunkat. Aki az Ön könyvét olvassa, szeretne mindjárt négykézláb járni.” 1757-ben Rousseau és az enciklopédisták között robbant ki feszültség, amikor Rousseau védelmébe vette a színházukat betiltó genfi kálvinistákat, mondván, hogy a francia színház is elsősorban az arisztokrácia igényeinek felel meg s annak bűneit dicsőíti. Színház helyett így a lakosság nagy tömegeit szórakoztató népünnepélyeket ajánlott. Amikor később az „Emil”-ben majd a „Társadalmi szerződésben (mindkettő 1762) Rousseau az érzelem tekintélyét próbálta visszaállítani a ráció kizárólagos uralmával szemben, a szakadék közte és az enciklopédisták között még jobban elmélyült.

De kiéleződtek az ellentétek az enciklopédistákon belül is. A filozófiai munkákban egyre nagyobb teret kap a materializmus, a társadalom nagy része viszont idegenkedik e nézetektől. Holbach következetes ateizmusát Voltaire utasította vissza. „Egy emberséges ember joggal támad fel a babona és a fanatizmus ellen... Vajon az emberek erényesebbek lesznek-e, ha nem ismernek el egy olyan Istent, aki az erényt rendeli el? Bizonyára nem. Azt akarom, hogy a fejedelmek és a mi-

niszterek elismerjenek egy Istent, és pedig egy olyan Istent, aki büntet és megbocsát. E zabola nélkül úgy tekinteném őket, mint vadállatokat...”

A filozófusok vitái ellenségeik dolgát látszottak megkönnyíteni. Az egymással vitázó iratokból az állam, a cenzúra könnyen ki tudta hámozni az ellenfelek hagyományellenes és hatalomellenes nézeteinek a lényegét. A valóságban azonban az abszolút állam már nem tudta megakadályozni az új eszmék terjedését. Súlyos politikai és erkölcsi válságba jutott, amelyben elveszítette hiteles támogatóit. A filozófusok nem tekintették magukat forradalmároknak, nem kívánták a forradalmat, s aki megérte, elfordult annak véres borzalmától, (Antoine Caritat Condorcet márki, az Enciklopédia természettudományos cikkeinek írója, egyébként erősen radikális filozófus pedig csak öngyilkossággal tudta elkerülni a kivégzést a jakobinus időkben.) A francia forradalom palántája azonban végül mégis a filozófusok által vetett engedetlenség és kritika magvaiból nőtt ki.

A felvilágosodás népszerűsége nem korlátozódott Franciaországra. Korábban említettük, hogy a ráció filozófiájának kibontakozását - a különböző tudományokban, főleg a természettudományok terén elért felfedezéseikkel - más európai országok tudósai is előkészítették, elősegítették. Mégis kevesen akadtak, akik a felvilágosodás nyújtotta lehetőségeket a szabad gondolkodásra valóban ki is próbálták volna használni. A német filozófia század eleji vezéralakjai, Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) valamint Christian Wolff (1679-1754) a megismerés útjai közül a Descartes-féle racionalizmust választották, míg a társadalmi vonatkozású kérdésekben nagyfokú kompromisszumkészséget tanúsítottak. Wolff is a társadalmi szerződés híve, de úgy véli, hogy a szerződésben a társadalom a jogokat végérvényesen uralkodójára ruházta, így a szerződés felbonthatatlan.

A német, és talán az egész európai felvilágosult filozófia legnagyobb alakja Immanuel Kant (1724-1804) a Locke által képviselt empirizmus és a Leibniz valamint Wolff által megerősített racionalizmus ellentétét kívánta feloldani (A tiszta ész kritikája, 1781). Kant filozófiája azonban túlmutat a felvilágosodáson, érdemben a következő korszakhoz kell sorolnunk.

Európa nagy részén azonban ekkor a társadalmi fejlődés, az új eszméket felkaroló osztályok vagy csoportok fejlettsége még nem érte el azt a szintet, amelyen határozottan mertek volna fellépni a hatalommal szemben. A filozófusok többsége ezért legtöbbször nagyon óvatosan fogalmazta meg véleményét. Hiába törekedtek maguk is a társadalmat sújtó kiváltságok felszámolására, többnyire meg kellett elégedniük óvatos reformok ajánlásával. Németországban a két Moser (az apa Johann Jakob, 1701-1785, és a fiú Friedrich Karl 1723-1798) állam-, jog-és társadalomfilozófiája képviselte ezt a szintet. A felvilágosodás merészebb változatának kibontakozására Franciaországon kívül még nem nyílt lehetőség.

3/2. Tudomány és művészet felzárkózása

A felvilágosult filozófia, amely széles perspektíváit nem utolsósorban a természettudományoktól átvett, a premisszákat és előítéleteket elvető módszernek köszönhetően, a következőkben hatványozottan hatott vissza az egyes szaktudományok fejlődésére. Ez a visszahatás olyan speciális folyamatokhoz vezetett, amelyek végleg eltávolították egymástól a filozófiát és a szaktudományokat. A reneszánsz sokoldalú emberideálja persze már régen a múltba süllyedt. Filozófia és természettudományok azonban még a XVIII. században sem zárták ki egymást. Descartes és d'Alembert kiváló matematikusok voltak, mielőtt a filozófia problémáival kezdtek volna el foglalkozni. Diderot - éppen fordítva - az Enciklopédia kedvéért vállalkozott az egyes mesterségek (foglalkozások) technikai ismereteinek elsajátítására. Kant első jelentősebb művét a csillagászat témaköréből írta (Általános természettörténet és az ég teóriája, 1755). Ugyanakkor a filozófusok a közérthetőség miatt ügyeltek arra, hogy olvasmányosan, élvezhetően adják közre eredményeiket és kétélyeiket. Műveik tehát irodalmilag is értékes alkotásoknak számítanak.

A XVIII. század a tudománytörténetben nem önálló szakasz. Felfedezései szerves folytatását jelentik a XVII. század mechanika-centrikus eredményeinek. A különbséget az adja, hogy az újabb felismerések már nem játszhattak szerepet az új világkép kialakításában. Senki nem kívánt olyan távolba mutatni, a világképet átformáló következtetéseket levonni belőlük, mint Galilei vagy Newton csillagászati-fizikai felismeréseiből. Még a korszak legkiválóbb természettudósai sem juthattak el a közismertség olyan fokára, mint a korábbi évszázadokban élt elődeik. Pedig olyan kiválóságok is akadtak közöttük, mint a svájci származású Leonhard Euler (1707-1783), akinek a differenciál- és integrálszámításban elért eredményei ma is szinte változatlan formában szerepelnek a tankönyvekben. A szaktudományok modernkori története már nem annyira az általános (köz)történet lapjaira kívánkozik, mint a tudománytörténet monográfiáiba.

Ha a XVIII. század természettudományában mégis találunk ismerős neveket, akkor ezek többnyire a modern tudományágak szabályaiban vagy mértékegységeiben megörökített elnevezések lesznek. Robert Boyle (1626-1691) és Edmé Mariotte (1620-1684) nevét a gázelmélet alaptörvényéből ismerhetjük (állandó hőmérsékleten a gázok térfogata és nyomása fordított arányban áll egymással). A század első felében készítették el hőmérőiket Daniel Gabriel Fahrenheit (1718, élt 1686-1736), René Antoine Ferchault de Reaumur (1730, élt 1683-1757) és Andreas Celsius (1742, élt 1701-1744), különböző fokozatokat állítva a víz fagy-

és forráspontja közé. Az angol matematikus és csillagász Edmond Halley (1656-1742) az üstökösök pályáját vizsgálta. Nevét a Földünkről észlelhető egyik legfényesebb üstökös őrzi. A francia csillagász Pierre Simon Laplace (1749-1827) emlékével szemben a Föld keletkezéséről kidolgozott elmélete tartotta fenn („A világ rendszerének kifejtése” c. könyve 1796-ban jelent meg.) A földkeletkezési elméletben különben Kant és Laplace neve együtt szerepel. Kant így a több tudományágban járatos polihisztor tudósok kései, kivételes alakja. (A villanykörték fényerejét jelölő egység névadója, James Watt is a XVIII. században élt, találmánya - a gőzgép - azonban nem annyira a tudomány-, mint inkább a gazdaságtörténet fejezetébe kívánkozik.)

Az egyes tudományágak közül a csillagászat a naprendszer alaposabb megismerésében nyújtott új eredményeket. William Herschel (1738-1822) 1781-ben tükörteleszkóp segítségével felfedezte az Uránuszt, majd később a Szaturnusz és az Uránusz néhány holdját. Az elektromosság megismerése az elektromos szikrák gerjesztésénél tartott. Az 1740-es években tökéletesítették az elektromosságot gerjesztő masinákat, először üveghengerrel, később üvegkoronggal egészítették ki. 1745-ben elektromos kondenzátort szerkesztettek. Richmann ugyanezekben az években készítette el elektrométerét, amelynek segítségével megkezdődhettek a mennyiségi vizsgálatok az elektrosztatika terén.

A XVII-XVIII. század folyamán számos munka foglalkozott a geológiai és általában a természeti változások kérdésével. Georges Louis Buffon (1707-1788) rendszerének kiindulópontját az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának a gondolata képezte. A természeti erőket az anyagi mozgás megnyilvánulásainak tekintette és kísérletet tett arra, hogy megrajzolja a világegyetem keletkezésének és fejlődésének képét. „Természettörténet” c. munkájában (1749) különös figyelmet fordított a növény és állatvilág kialakulásának problémáira, különösen az élettelen természetből az élő természetre való átmenetre. Az élő természet jelenségeinek (növényeinek) osztályozására tett kísérletet Carl Linné (1707-1778). Rendszerének kiindulópontja a faj, míg a rokon fajokat nemekbe, a nemeket osztályokba, az osztályokat rendekbe sorolta.

A földrajztudományt az annyira keresett déli (ötödik) kontinens felfedezése már nem hozta annyira lázba, mint a XVI. századi felfedezések. Ausztrália partjai mellett először 1770-ben az angol James Cook hajózott végig hosszabban. (A holland Abel Tasman 1644-i észak-ausztráliai útjának nem volt közvetlen folytatása.) De az újonnan felfedezett kontinens jóval kisebbnek bizonyult, mint azt az északi és déli félteke egyensúlyát kereső tudósok feltételezték, természeti kincsekben sem bővelkedett. Az angolok így kezdetben arra használták fel az egyébként megfelelő éghajlatú, rendkívül ritkán lakott kontinenst, hogy elítélt bűnözőket

deportáljanak területére. A koraújkor azonban mindenképpen bevégezte a felfedezések munkáját. Míg 1600-ban a Földgolyó 49%-a (a földfelszín 32%-a) volt ismert, addig ez az arány 1800-ra 83%-ra (a szárazföld 60%-ára) növekedett.

A felvilágosodástól elválaszthatatlanul, fejlődésnek indultak a társadalomtudományok is. Az angol Adam Smith (1723-1790) a polgári közgazdaságtan első rendszeres kifejtésében (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól, angolul csak *Wealth of Nations* címmel szokták emlegetni, 1776) az egyes országok gazdagságának meghatározó tényezőjét az iparban és a mezőgazdaságban megtermelt javak összességében vélte felfedezni. E gazdagság létrejöttét pedig a kötöttségektől mentes, a piac törvényeinek engedelmessé termeléstől várta. Véleménye szerint a szabad verseny a természet örök, megváltoztathatatlan törvényei közé tartozik, s csak általa jöhet létre az egyéni jólét és a társadalmi jólét harmóniája. Az angol szerző ellenezte, hogy az állam beavatkozzon a gazdasági folyamatokba, követelte a védővámok, a monopóliumok, az előjogokkal rendelkező céhek felszámolását. Smith könyve - amely a fiziokrata nézetek legtökéletesebb összefoglalása lett - azonban végül csak később, korszakunkon túl lehetett a kontinens gazdaságirányítóinak bibliája.

A jogtudományt a feudális jog leplezetlen jogegyenlőtlenségének kiküszöbölése, valamint a polgári jog alapelveinek - magántulajdon szentsége, törvény előtti Jogegyenlőség valamint a szerződési szabadság elvének - megfogalmazása foglalkoztatta. Ahogyan a gazdaságban az angolok, úgy a jogban az itáliaiak álltak az élen. A milánói Cesare Beccaria rendkívüli népszerűsége szert tett művében (A bűncselekményekről és büntetésekről, 1764) bemutatta, hogy hogyan lehet a feudális büntetőjogi eljárások helyére új, a felvilágosodás elveinek megfelelő gyakorlatot állítani. Szót emelt a halálbüntetés valamint a kínvallatás ellen (mert az előzőt nem lehet korrigálni, az utóbbi pedig abszurd, megbízhatatlan), követelte a büntetéseknek az elkövetett bűnökhöz mért arányos kiszabását. (Korábban jeleztük, hogy a középkori büntetések kirovásakor ez egyáltalán nem volt szempont.) A nápolyi Gaetano Filangieri 7 kötetre tervezett enciklopédikus műben (A törvényhozás tudománya) igyekezett összefoglalni a felvilágosodás új követelményeit a jogrendszerrel szemben.

A tudományoknál jobban a figyelem előterében állt a művészet, hiszen alkotásai részben gyakorlati funkciót tölthettek be. A felvilágosodás szellemét elfogadó nemzedék azonban nem tudott mit kezdeni a barokk szertelenségével. Míg az uralkodói és arisztokrata udvartartásokban tobzódott a késő barokk, majd annak egyre öncélúbbá váló változata, a rokokó, addig a mecénások és megrendelők új köre, a városok, a polgárok, nyugalmat, áttekinthetőbb formákat vártak el a művészettől. De megfelelt ez az igény a barokk túldíszítettségétől megfáradt művészek-

nek is. Viszaterhettek a művészetbe a méltatlanul száműzött értékek, mint a szimmetria, a szabályosság, az arányosság. A klasszicizmus (ez lett az új stílus elnevezése) rendje persze megint csak nem jelenthetett szabadosságot. A művészt a „rend” képében az új ízlés követelményei kötötték, ahogyan azt Goethe megfogalmazta: „Ki nagyot akar, szokjék fegyelemre, / korlátok között válik el a mester, / s a szabadság a törvény adománya.”

Eszményképpé ismét az antikvitás műveltsége vált, a klasszicizmus művészete ezért az antik elemek felhasználására törekedett. (A klasszikus kifejezést a XVIII. században „mintaszerű” értelemben használták.) Ezúttal a német Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) foglalta rendszerbe kora követelményeit a művészetrel szemben. Felismerte, hogy új élményei kifejezésére minden kornak új művészi formanyelvre van szüksége. A kor műveltségében elengedhetetlen követelménynek számított az ókor ismerete, a kontinens művészei, de az egyszerű utazók is tömegesen keresték fel Itáliát, hogy a helyszínen ismerhessék meg az antikvitás emlékeit. A művészi elismertetéshez ettől fogva tartozott hozzá a szervezett tanulás a művészi akadémiák valamelyikében s a tanulmányút Itáliában (amihez viszont ösztöndíj is járulhatott). Az új stílus első alkotásait azonban ezúttal nem Itáliában találjuk meg, hanem azokban az országokban, ahol a felvilágosodás gyökerezett.

Ezek az első alkotások most is az építészet területén születnek. A reneszánszhoz és a barokkhoz hasonlóan a klasszicizmus esetében is rendelkezünk kezdő évszámmal. 1732-ben a párizsi Saint Sulpice templom homlokzatának pályázatán a barokk tervekkel szemben egy - a szimmetriát, az oszlopsorok szabályosságát, az egyenesvonalúságot követő - tervet fogadtak el. A stílusjegyek alapján azonban ezúttal nem olyan könnyű elkülöníteni az új irányzat első műalkotásait, ezek a stílusjegyek ugyanis sokszor csak lassan, fokozatosan, bizonyos átmenettel váltak uralkodóvá a műalkotásokban. A barokk hullámzó vonalai többnyire csak lassan, fokozatosan egyenesedhettek ki, a túldíszített falakon lassan kaphatott helyet a díszítetlen, sima faltükrő (a kifejezés itt nem fényvisszaverő tükröt jelent, hanem egyszerűen a fal nagyméretű, keretezett darabját). A klasszicizmus kora egyébként túlhalad történeti korszakunkon, s nagyjából 1830-ig tart.

A XVIII. század utolsó harmadában a városokban hatalmas köz- és magánépítési láz indult meg, szinte verseny tört ki az egyes családok, a városok, az országok között. A feltörekvő polgárság részesülni akart azokból a státusmegkülönböztetésekből, amelyek eddig csak a kiváltságosoknak jártak. A városrendezési terveket a lakosok érdekeihez igyekeztek szabni. A fantázia azonban végül a realitások fölé kerekedhetett. A hasznos középületek (közigazgatási központok, múzeumok, könyvtárak) valamint a templomok mellett sokfelé emeltek

diadalíveket (Brandenburgi kapu Berlinben, Milánó, Párizs diadalívei). Az építészek vázlatkönyvei pedig megteltek soha meg nem valósult (s a kor építészeti technikájával többnyire kivihetetlen) mértani formájú (kocka, gömb alakú) emlékművekkel. A magánépületek inkább csak ismételték a középületek formai elemeit.

Az építészet azonban fokozatosan elveszítette domináns szerepét a művészetek között. A kötött formák kevés kibontakozási lehetőséget nyújtottak a művészek számára, nem úgy, mint a képzőművészetek. A szobrászatot persze korlátozta a megrendelő kedv mérséklődése. A plasztika kiszorult az épületdíszítésből, hátrébe szorult a síremlékek készítése. Az alakformálásban a szobor-portré honosodott meg. A francia Jean Antoine Houdon (1741-1828) könnyed kézzel tudta kifejezni az ábrázolt személy jellemét. (Voltaire-i mintázó mellszobrai ékes bizonyítékai a nagy filozófus tekintélyt nem ismerő egyéniségének.). Antonio Canova (1757-1822) és a dán Bertel Thorvaldsen (1777-1844) alkotásai az antik remekművek szenvtelensége helyett a nyugodt méltóságra törekedtek.

A festészetben a művészek az egyszerű, áttekinthető szerkezetet és a világos vonalvezetést keresték. Témáik változatosak, a szokásos portrék mellett sok a különféle allegorikus, valamint a történelmi ábrázolás. A francia Jacques Louis David (1748-1825) tisztelete az antik és saját kora hírességei iránt (később Napóleon kedvelt festője lett) a tekintélyt biztosító hűvös ünnepélyességben nyilvánult meg. A spanyol Francisco Goya (1746-1828) udvari festőként sem szakított a valóság gyakran kritikus ábrázolásával. „A királyi család csoportképe” szinte karikatúrája IV. Károly spanyol királynak (1788-1808) és családjának. (A rendkívül sokoldalú, állandóan megújulni képes Goyát egyébként nehéz egyetlen művészi stílus keretei közé besorolni.).

A zenében a klasszicizmus által megkívánt tiszta kiegyensúlyozottságot a bécsi klasszikusok teremtették meg. Christoph Willibald Gluck (1714-1787) olasz stílusú sablonoperák komponálása után találta meg a szöveghez alkalmazkodó világos zenéhez vezető utat. Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) nemcsak az operában tudta a maga tiszta formavilágát mély gondolatisága kifejezőjévé tenni, hanem a zene szinte minden más műfajában: a hangszeres kamarazeneben, a zenekari művekben, de mélyen átélt egyházi zenéjében is. Joseph Haydn (1732-1809) a zenei műfajokban csaknem olyan sokoldalú mint Mozart. A konvencionálisabb formákat azonban elsősorban zenekari műveiben tudta leküzdeni. A történelmi korszakunkon, a koraujkor századain túlmutató Ludwig van Beethoven (1770-1827) fékezhetetlensége pedig a zenében is a klasszicizmus formanyelvét feszegette: szimfóniáiban széttörnek a kötelezőnek számító keretek, szonátái előadására alig alkalmasak a kor törekeny hangszerei. A bécsi klasszicizmus

kisugárzása egész Európára kiterjedt (Gluck és Haydn pályájának jelentős része Párizshoz illetve Londonhoz kapcsolódott, az utóbbi igen termékeny éveket töltött az Eszterházy hercegek szolgálatában), de mire a követők megtalálták saját művészi hangjukat, addigra ez már nem a klasszicizmus, hanem a romantika részét képezte.

Elterjedését tekintve a klasszicista zenéhez hasonlít az irodalom is: egy központból sugárzott ki és sohasem tudott kizárólagos uralomra jutni a párhuzamos barokk művekkel szemben. A klasszicista irodalom elméleti megalapozása Franciaországban szinte megelőzte magukat a műveket. Az írókkal, elsősorban a drámaírókkal szemben olyan szigorú követelményeket támasztottak, amilyenekkel egyetlen más korszakban sem találkozunk. Rendkívül szigorúan veszik a dráma hármas egységének (cselekmény, idő, tér) múlt században kialakult követelményét. A francia drámaírók Pierre Comeille-től (1606-1684) kezdve arra kényszerültek, hogy alkalmazkodjanak e követelményhez. A tragédiához és az eposzhoz, mint előkelő műfaj, az óda és az elégia is csatlakozik, a stílus azonban megengedi a szatírákat is mind a színpadon (Molière - 1622-1673 - vígjátékaiban), mind a prózában (Jonathan Swift - 1667-1743 - Gulliver-ciklusában). A német klasszicizmus kevesebb kötöttséggel és gazdagabb humánussal dolgozott. Kitárta kapuit a természet felé, a szépségben a természet törvényeinek megnyilvánulását kereste, a művészetet emberi jelentéssel gazdagított természetnek tekintette. Mindez megóvta a túlzott spekulációtól. Így válhatott - igaz, jórészt ismét csak túl korszakhatárunkon - Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) nemcsak az irodalmi műfajok, az irodalom- és művészetelmélet kiemelkedő alakjává, hanem a természettudományok jeles művelőjévé is.

3/3. A megújuló gazdaság

A XVIII. század közepén-második harmadában úgy látszott, az európai kontinens országainak gazdasága is ki tud törni abból az ördögi körből, amelyet addigi technikai stagnálása vont köré. Mind a mezőgazdaság, mind az ipar komoly ösztönzést kapott Angliából, az agrárágazatot az ún. „új mezőgazdaság” (new agriculture) találmányai, az ipart az ipari forradalom első találmányai vezették át a meg-megújuló kríziseken.

A megelőző századok agrártermelői általában nem találtak megoldást arra a kérdésre, hogy hogyan számolják fel a szántók pihentetését (a talajerő visszapótlásához szükséges ugar hagyását) trágyázás nélkül, illetve hogyan jussanak trágyához istállózó takarmányozás nélkül. A termelt mennyiség növelésének legbizto-

sabb módja a művelt területek kiterjesztése volt. Néhány helyen előrelépésnek számított az is, ha - az addigi szabályozatlan művelés helyett - bevezették a nyomásos gazdálkodást. A legfejlettebb vidékeken a többnyomásos gazdálkodás felé haladtak: vagy csak négyévenként hagytak ugart, vagy az ugar felét bevetve gyakorlatilag a hatévenkénti pihentetésre tértek át. Hasonló rendszerben művelték a szántókat Angliában is, ahol a tagosítatlan, tehát a földesúri parcellákkal keverten használt földeket open-field-systemnek (nyílt mezők rendszerének) nevezték.

A XVI-XMI. században született néhány találmány is. Az itáliai Camillo Tarello, a tiroli Joseph Locatelli és az angol Róbert Loder különféle elven működő vetőgépeket talált fel, Hollandiában 1660-ban lóval hajtott vajköpülőt mutattak be. Költséges voltak és bonyolultságuk miatt azonban ezek a berendezések nem lettek népszerűek.

A mezőgazdaság felemelkedését reálisan elősegítő újítások valójában nem Angliában, hanem Németalföldön születtek meg. A nagy népsűrűség következtében hamar bezárult a művelt földterületek növelésének lehetősége, a termelékenység csak az intenzitás fokozásával lehetett növelni. A takarmánynövény termesztés, az istállózó állattartás és a virágkultusz éppen úgy részét képezték a XVII. századi „holland csoda”-nak, mint az ország kereskedelmi sikerei. Nagy nevei mégsem voltak ennek a gazdaságnak, híres szakírók sem röpitették Európa más országaiba a holland gazdák sikereinek titkait. A javítás szándéka mindenkit áthatott, a módszerek a tapasztalás útján terjedtek.

Angliában a polgári forradalom megnyitotta az utat a tőkés fejlődés előtt. A korábban „eredeti” módon felhalmozott tőke megtalálta a kapukat a kereskedelembe és az ipari vállalkozásokba. A forradalmat követő évtizedekben felgyorsult a gyarmatosítás üteme, az 1667-i Westminsteri egyezményben Anglia Hollandiától szerzett területeket az észak-amerikai kontinensen, beleértve New York, New Jersey és Delaware államok későbbi vidékét. (Az Újvilág első angol gyarmatát még 1584-ben Walter Raleigh vette birtokba, s I. Erzsébet királynő tiszteletére Virginiának nevezte el. Az első település ott 1607-ben létesült, amit viszont I. Jakab királyról Jamestown-nak neveztek el. 1640-ben az angol gyarmatok telepeseinek számát kb. 25 ezerre becsülték.) Az ország kereskedelmi kapcsolatai egyre szélesebb piacokat nyitottak a hazai termelők előtt.

A tőke a vidéket sem hagyta érintetlenül. Míg 1754-ben a szigetországban 12 vidéki bank működött, addig számuk 1797-re 230-ra nőtt. A mezőgazdaság legjövedelmezőbb terméke sokáig a gyapjú maradt, amit az ipar posztóvá feldolgozva exportált. A főleg legelőkön tartott juhok ellátása azonban jóval kevesebb munkáskezet igényelt, mint a földművelés vagy az állattenyésztés intenzívebb ágai. A juhle-gelők kialakítása ugyanakkor elvonta a területet a szántóföldek elől. Angliában már

a forradalom évtizedeiben megindult a juhlegelők egy részének visszaalakítása szántófölddé. A folyamatot mégsem minősíthetjük visszalépésnek. A Tudorkorszakból jól ismert bekerítések folytatása során a birtokosok olyan szabad rendelkezésű területet nyerhettek, amelyen maguk határozták meg a földművelés rendszerét is. A XVII. század utolsó harmadában a kontinens gabona-piaca is megnyílt előttük. Anglia száz évre - nagyjából 1660-1760 között - gabona exportáló orszaggá vált, s exportja - az 1740-es években elért évi 2,5 millió hektoliterrel - rövidebb időre meghaladhatta a lengyelországi kivitelt. (Danzig éves kivitele a XVIII. század első kétharmadában sohasem emelkedett évi 1 millió hl fölé.) A gabonaexportőröket 1673-tól az angol állam külön támogatásban részesítette. (Bár a támogatás nagyságát hosszú időre meghatározó Corn Bounty törvényt csak 1689-ben, III. Vilmos alatt fogadták el.)

A kedvező exportlehetőségek természetesen ösztönzőleg hatottak a termelőkre. A fokozott kereslet nyomán átalakult az agrártermelés szerkezete és technikája. Szinte ugrásszerű gyorsasága miatt nevezzük ezt a folyamatot „új mezőgazdaságinak. Középpontjába a hagyományos (kontinentális változatában: nyomásos) gazdálkodás felszámolása került, amit fokozatosan váltottak fel a földművelés vetésforgós rendszerei és a belterjes állattartás. Először került sor nagyobb hatékonyságú munkaeszközök (gépek) alkalmazására is.

Az angol mezőgazdaság területi változásai a XVIII. században két irányban hatottak: egyrészt csaknem a lehető legnagyobbra növekedett a művelt földterület, másrészt ezen belül növekedett a szántók aránya. Angliában a hasznosítható területek teljes kiterjedését 33-35 millió acre-re szokták becsülni (1 acre = 0,4 hektár, az össznagyság tehát 13-14 millió ha). 1700 körül ebből 19 millió acre-t műveltek (7,6 mill. ha, ezen belül bevetett szántó 4,4 mill. ha, legelő 2,6 mill. ha). A század végén viszont a hasznosítható terület gyakorlatilag mind műveltnek tekintették (32 mill. acre = 13 mill. ha), felét szántónak, felét legelőnek nevezve az összeírásokban (a szántó nagysága így 6,5 mill. hektárra növekedett). Az összeírásokból nemcsak a puszta földek tűntek el, hanem az erdők is. A hajóépítés és a kezdődő angliai nehézipar (a faszénégetés) szinte valamennyi hazai faanyagot felhasználta, így a XVIII. század közepétől a fát importálni kellett Angliában.

A kedvező értékesítési lehetőségek ugyanakkor ösztönözték a további bekerítéseket. Az angol történetírás adatai meglehetősen eltérőek a bekerített földek nagyságát illetően. A bekerítések jelentős részét ugyanis a résztvevők - elsősorban a helyi birtokosok kezdeményezésére - különösebb hírverés és adminisztráció nélkül bonyolították le. Nehezíti az áttekintést, hogy ezek a helyi kezdeményezésű bekerítések többnyire nem a szántókat, hanem az értéktelenebb legelőket érintették. Velük szemben csak a XVIII. század kezdetétől vált szokássá, hogy a bekerítést

kezdeményező birtokos a parlamenthez forduljon, s az ott hozott törvény alapján hajtsa végre a bekerítést. Ez utóbbi esetben a végrehajtásról pontos kimutatás készült. 1700 körül a 7,6 mill. ha művelt területnek kb. 42%-a volt bekerítve (3,2 mill. ha). A parlament 1701-1760 között 271 bekerítési törvényt fogadott el mindössze 136 ezer ha területet érintve. 1760-tól kezdve azonban a parlamenti bekerítési törvények száma és az érintett terület nagysága hirtelen megemelkedett (ekkor szöktek fel a gabonaárak, és maradt el fokozatosan az addigi angol gabonaexport). 1761-1800 között a parlament 1859 bekerítési törvényt fogadott el, az érintett földterület 1,4 millió ha volt. 1800-ban egyébként a művelt terület 70%-át tekintették bekerített földnek.

A termelékenység növekedése következtében ugyanakkor a mezőgazdaság egyre kevesebb embert foglalkoztatott. 1700-ban Anglia lakosságának (Wales-szel együtt 5,5 millió fő) 78%-a élt a mezőgazdaságból. A kortárs angol mezőgazdasági szakíró, Arthur Young úgy vélte, hogy 1769-ben már csak a népesség fele élt falun, a valóságban ez az arány még mindig 60-70% között kellett, hogy legyen.

A művelt területek növekedéséhez a XVIII. században egy sor technikai újítás is járult. A mezőgazdaság a XVII-XVIII. században Angliában szinte tudománnyá vált. Az 1660-ban alapított Royal Society (Királyi Társaság) rendszeresen foglalkozott agrárkérdésekkel, s folyóiratában a Philosophical Transactions-ben (itteni jelentésében: Tudományos Feljegyzések) kezdettől fogva közölt mezőgazdasági tárgyú értekezéseket. A XVIII. század folyamán alapított Annals of Agriculture kifejezetten mezőgazdasági jellegű kiadvány volt. Érdekességként szokták megjegyezni, hogy ez utóbbi kiadványba - lovászlegénye nevét használva - maga III. György király is írt cikkeket. A király windsori lakóhelyén mintagazdaságot létesített, me-rinói juhokkal kísérletezett. Népétől ezért a Farmer George (György gazda) nevet érdemelte ki, amire - a kortársak szerint - igen büszke volt. A birtokosok új módszerekkel kísérleteztek, a mezőgazdaság valóban tudománnyá vált. Sajátos szerepet játszottak az agrártermelés megújításában azok a királpárti emigránsok, akik a restauráció idején hazatérve próbálták meghonosítani a Hollandiában tapasztaltakat. Richard Weston birtokos a Flandriában alkalmazott vetésforgós takarmánynövény termesztéssel kívánta megismertetni honfitársait. Állítólag ő vitte be Angliába a termesztésre alkalmas lóherét is. Mások a talajerő visszapótlásának tökéletesítésére törekedtek, s a trágyázás különböző fajtáival próbálkoztak.

Egy berkshire-i birtokos, Jethro Tull a XVIII. század elején sorvető gépet és lóval vontatott kapát szerkesztett, s még a gabonaművelésben is ezt használta. Vetőgépe a takarmánytermesztésnél gyorsította a munkafolyamatokat, lókapája biztosította a magas terméseredményeket. Sajátos elmélete szerint az intenzív talajművelés (kapálás) a trágyázást is feleslegessé teszi. Módszerét hosszú kipró-

bálás után 1731-ben „Horse-hoeing husbandry” (Lókapás művelés) c. könyvében nyomtatásban is népszerűsítette. A század első felének legjelentősebb újítása ezzel szemben Charles Townshend nevéhez fűződött. Ez a főnemes (lord), aki 1730-ban visszavonult a politikai pályától, életének hátralévő 8 évét teljesen a gazdálkodásnak szentelte. Wesion nyomán megpróbálkozott azzal, hogy az ugar helyére takarmányrépát és lóherét vessen, a Tull géppel vetett répát pedig Tull másik géppel kapálni kezdte, s ezáltal tekintélyes haszonra tett szert. Ő a híres norfolki négyes, az első modern értelemben vett vetésforgó kialakítója is. Ebben az 1. és 3-év gabonáját a 2. és 4. évben takarmánynövény követte (az 1. évben vetett búzát fehérrépa, a 3. évben vetett árpát - vagy zabot - lóhere vagy más pillangósnövény). A föld termőképességét Townshend márgázással igyekezett növelni. Az angol lord módszereiről nyugodtan elmondhatjuk, hogy teljesen átformálták Kelet-Anglia gazdálkodásának a rendjét. Tevékenységére a kortársak azzal reagáltak, hogy elnevezték Répa Townshendnek (Turnip Townshend).

A megnövelt takarmánynövény termesztés hamar éreztette hatását az állattenyésztésben is. A juhtenyésztésben - a korábbi elsősorban gyapjút adó fajták mellett - most előtérbe került a húzállattenyésztés. A legnagyobb eredményeket itt - az ún. Leicester-fajta kitenyésztésével - Robert Bakewell érte el. Nevezetessé vált új szarvasmarha fajtája is - a dishley-i marha - bár ezen a téren Charles Colling rövid-szarvú marhája sikeresebbnek bizonyult.

A változások tényleges jelentőségét a terméseredményeken keresztül mérhetjük le. Arthur Young, a korszak legjelentősebb angol mezőgazdasági szakírója szerint 1770-ben Angliában hektáronként 22 hektoliter gabona termett, míg Franciaországban ugyanekkor csak 16 hektoliter. A javított gazdaságokban az átlag az országosnál is magasabb volt. De az új mezőgazdaság következménye volt a népesség ugrásszerű növekedése is. A századelőn Angliának (Wales-szel együtt) 5,5 millió lakosa volt. 1750-re ez a szám 6,2 millióra növekedett (ami szerény, 12%-os emelkedést jelent). A század végére azonban 9,2 millió lakossal számítanak, tehát félévszázad alatt közel 50%-os emelkedéssel.

A mezőgazdaság változásait az angol birtokszerkezet átalakulásával kell zárunk. A bekerítésekkel jelentős birtokkoncentráció járt együtt. A XVIII. század végére (1790) a művelt földterület 20-25%-a kb. 400 nagybirtokos család kezére került. Az irodalom hagyományosan őket tekinti a fenti javítások hordozójának, köztük nem egyet név szerint is dicsérve (például Bedford herceget, aki mocsárle-csapolásokkal tette ismertté a nevét). A javítások zöme mégsem az ő kezdeményezésükhöz fűződik, hanem a városi tőkés vállalkozókéhoz, akik csak bérelték földjüket, és abból a lehető legnagyobb hasznot igyekeztek húzni. Erősen megcsappant (a régebbi szakirodalom szerint gyakorlatilag eltűnt) Angliából a kisparaszti-

kisbérlelői réteg, amely pedig évszázaddal korábban még Cromwell hadseregének zömét adta. Az újabb irodalom a szabadparaszti freeholderek kb. 100 ezer családjának kezén tudja a művelt területek 15-20%-át. Mindez azonban valóban jelentéktelen az összlakossághoz viszonyítva. Az angol falvak lakói többségükben azok a bérmunkások lettek, akiknek a megélhetése a nagybérlelőktől, esetleg a nagybirtokosoktól függött. Erősen veszített jelentőségéből a középbirtokos gentry réteg 15-20 ezer családra becsült tömege is, amelynek kezén pedig még mindig a művelt föld 50-60%-át találjuk.

Az angol/ H. Plumb professzor 1750-1780 közé teszi azt az időszakot, amikor az addig a kontinentálishoz hasonlító angol táj kinézete alapvetően átalakult. A bekerített birtokokat magas sövénykerítéssel vették körül, s a kerítések közé szorult utakon közlekedők úgy érezhették magukat, mint akik szűk labirintusba jutottak.

A mezőgazdaság átalakulása tehát Angliában igencsak összetett folyamat volt. Magába foglalta a termőterület kiterjesztését, a szabad, nem korlátozott földhasználat végső meghonosodását, a termelékenység növekedését, a birtokstruktúra átalakulását, a kisparaszti gazdaságok megfogyatkozását és végül az angol táj képének átalakulását. Gazdasági, társadalmi és földrajzi tényezők kapcsolódtak össze így szinte elválaszthatatlanul. Egymásra hatásuk pedig nem engedte, hogy a megindult fejlődés lezáruljon. Ha az „új mezőgazdaság” kezdetét időben csak nehezen tudtuk kijelölni, akkor a végéről még nehezebben tudunk nyilatkozni. A XIX. század a korábbiaknál bonyolultabb vetésforgókat, kiterjedtebb takarmánynövény termesztést, nagyüzemben gyártott gépeket és munkaeszközöket, nemesített állatfajokat vezetett be a mezőgazdasági termelésbe. A mezőgazdaság forradalma (ócskán belenyúlt a XIX. századba.

A mezőgazdaság átalakulásához hasonlóan összetett folyamat az ipari forradalom is. Lényegét azért is nehéz megragadni, mert a különféle történelemkönyvek magát a fogalmat is eltérően értelmezhetik. Jelentheti a XVIII. században megjelent technikai találmányokat, jelentheti a modern gyáripár kialakulását, de újabban szívesen értelmezik összetett nemzetgazdasági és társadalmi átalakulásként is. Utóbbi jelentésében beletartozik a mezőgazdaság átalakulása, a demográfiai (népesedési) forradalom, a nagyfokú urbanizáció (városiasodás), továbbá az ún. infrastrukturális forradalom (közlekedés-szállítás, postai szolgáltatások, kereskedelmi hálózat kiépülése, szociális gondoskodás rendszere). Mindebből a XVIII. században meglehetősen kevés valósult meg. Az ipari forradalom döntő változásainak többségére időben korszakunkon túl került sor, ekkori elemeit azonban mégsem mellőzhetjük áttekintésünkben.

Az ipari forradalomra utaló találmányok az 1760-as évektől jelentek meg, s használatuk igen gyorsan általánossá vált. Egyikük sem alapult új tudományos eredményeken, sőt, előfordult az is, hogy a feltaláló nem az adott szakma szakembere volt. (Találunk közöttük vidéki lelkészt, gazdálkodót vagy borbélyt.) Ösztönzőjüket tehát a technikai fejlődésen kívül kell keresnünk. Alapjukat egyrészt a tőkefelhalmozás optimális foka, másrészt a rendelkezésre álló nagy tömegű szabad munkaerő biztosította. Az iparba fektetett tőke a korábbi évtizedekhez képest jelentékenyen nőtt. Az eddigi több ezer vagy több tízezer font alaptőkéjű üzemek mellett már nem volt ritkaság egy-egy százezer fontnál is többet érő üzem. Egy 1728-ban elhunyt kohó- és öntöde tulajdonos vagyonát megközelítőleg 250 ezer fontra értékelték, egy másik vasmű társaság össz-tőkéje 1773-ban 150 ezer font volt. 1781-ben pedig egy sörfőzdét adtak el 135 ezer fontért. A gyarmati kereskedelemben, a kontinenssel folytatott forgalomban vagy akár otthon, a bekerítésekkel szerzett tőke befektetésre várt. A század elején Angliát nagyfokú spekulációs láz fogta el, jóhiszemű befektetők a legképtelenebb vállalkozások finanszírozására képesek voltak pénzt adni (perpetuum mobile feltalálása, ezüst csinálás ólomból stb.) A század második felében ez a tőke csoportosul át ipari vállalkozásokba. Különösen kedvező lehetőségeket kínált a textilipar új ágazata, a pamut-készítés, amely nyersanyagát a gyarmatokról szerezte be, s felvevőpiaca is túlnyomórészt az országhatárokon túl alakult ki.

De szükség volt az ipari forradalom találmányainak elfogadásához és gyors elterjedéséhez arra a nagy tömegű szabad munkaerőre is, amely a mezőgazdaság átalakulásával szabadult fel. A tönkrement kisparasztok, a munkájukat vesztett falusi napszámosok a városokba költöztek, s ott kerestek megélhetést maguknak. A XVIII. század elején Londonnak ugyan félmillió lakosa volt, de rajta kívül mindössze három másik várost találunk, amelynek lakossága 10 ezer fölött állt (Norwich 29 ezer fő, Bristol 25 ezer, Birmingham 12 ezer). A XVIII. század közepére Bristol lakossága elérte az 50 ezer főt, Liverpool és Birmingham lakosainak a száma 25 ezer fő fölé emelkedett, de Manchesteré is megközelítette ezt a nagyságot. A bevándorlók olcsón bocsátották munkaerejüket a gyárosok rendelkezésére.

Az első találmányok színtere a textilipar és a bányászat, a fémfeldolgozás volt. Miután a szövést a század első harmadának végén jelentősen felgyorsította John Kay találmánya, a „repülő orsó” (1733), a textilgyártásban fonaléhség lépett fel. Az új találmányoknak elsősorban a fonás tempóját kellett fokozniok. 1765 körül készült el James Hargreaves takácsmester első fonógépe, amelyen egyszerre 8 fonalat lehetett megfogni. (A feltalálás időpontja azért bizonytalan, mert amikor a feltaláló 1770-ben szabadalmat kért rá, már széles körben használták. A masina az általánosan elfogadott felfogás szerint Hargreaves leányáról kapta a nevét.

Mások szerint viszont a feltalálónak nem is volt leánya, a jenny név egyszerűen a gép bizalmaskodó elnevezése lett volna.) Az új gépnek - amit a pamutiparban használtak - hamar kialakult a 16, sőt 32 fonalat szövő változata is. Ennek ellenére a rajta készült fonalat - gyengesége miatt - a szövésben jó ideig csak vetülékfo-nalként lehetett használni, a textília hosszanti fonalat hagyományos módon kellett megfogni.

1769-ben szabadalmaztatta „vízikerekét”, azaz vízi erővel hajtott fonógépet az egykori borbély, Richard Arkwright. A fonó-jennyvel ellentétben ezt a gépet már nem lehetett a mesteremberek otthonában, családi körülmények között működtetni. A vízikerekkel meghajtott fonógép gyárat feltételezett, s az ügyes Arkwright létrehozta az első fonógyárat. A fonás munkafolyamatát fejlesztő későbbi találmányok - mint például a kisparaszti családból származó Crompton „öszvér-jenny”-je - a korábban alkalmazott módszerek egyes részleteinek finomítása révén jöttek létre. A textilipari találmányok első sorozatát Edmund Cartwright nottinghami lelkész mechanikus szövőgépe zárta le.

A nehéziparban az ipari forradalom első szakaszát a Watt -féle gőzgép és a kokszt vasolvasztásra való felhasználása jelöli ki. Az erdők elfogyásával a XVIII. század elejétől kísérleteztek a szén nehézipari felhasználásával, váltakozó eredménnyel. Abraham Derby 1735-ben kőszentet használt ércolvasztásra. A Cranage fivéreknek az 1760-as évek közepétől sikerült kokszt előállítani vasolvasztásra. 1769-ben kapta első szabadalmát gőzgépére James Watt, a glasgowi egyetem műszerkészítő technikus. Gőz és levegő nyomáskülönbségén alapuló gépek -Thomas Savery „tűz” és Thomas Newcomen „atmoszférikus” masinái - már régóta működtek a szigetországban, az utóbbi bányaszivattyúként használták is. Watt ezek hatásfokát javította azzal, hogy a gőzt felváltva vezette be a henger két oldalára.

A kor szükségleteihez alkalmazkodó kísérletező kedvet igazolhatja, hogy az 1760-as években hirtelen megnőtt a kiadott szabadalmak száma. Addig évente ritkán adtak ki 20 szabadalomnál többet, számuk azonban 1766-ban egyszerre 31-re, 1769-ben pedig 36-ra ugrott. Sok találmány született az ipari forradalom által először megérintett iparágban, a textiliparban. Ez az ágazat közvetlen kapcsolatban állt a fogyasztókkal, a megnövekedett városi lakosság Anglián belül is számottevő piacot kínált az új módszerekkel előállított s ezáltal olcsóbbá váló textiltermékek számára. Ugyanakkor a textilgyártás sok, de viszonylag egyszerű munkafolyamatot összesített.

A bányászat-kohászat találmányai már távolabb álltak a közvetlen fogyasztóktól. Piacukat az ipar, az új gépek és eszközök gyártása jelentette, valamint a közlekedés megújuló igényei. A közlekedés jelenti az ipari forradalom találmá-

nyainak harmadik körét. Igaz, Fulton gőzhajója (1807) valamint Stephenson gőzmozdonya (1825) csak évtizedekkel később születtek meg, a közlekedés forradalma azonban e felfedezések előtt megindult. 1779-ben épült meg az első vashíd (a Severn folyó fölött), 1790-ben készült el az első vashajó. Szaporodtak a bányákban a vaspályák (sínpárok), amelyeken álló gőzgép vontatta a csilléket. Másutt kötélpályákat működtettek hasonló elv alapján. A XVIII. századi Angliában a szállítások zömét csatornákon bonyolították le, de a XIX. század legelején hozzákezdtek - a skót MacAdam kezdeményezésére - a megalapozott szárazföldi műutak építéséhez is.

A XVIII. századi angliai ipari fejlődés mértékét már számadatokkal is tudjuk igazolni. Míg 1700 körül Angliába évente kb. egy millió font súlyú (453 tonna) gyapotot szállítottak feldolgozásra, addig 1764-ben 3,8 millió fontot (1720 tonna), 1789-ben pedig 32,4 millió fontot (14 677 tonna). 1720-ban Angliában 18 ezer tonna nyersvasat állítottak elő, 1802-ben 250 ezer tonnát. 1750-ben kb. 5 millió tonna kőszénét fejtettek, a XVIII. század végén pedig több mint 10 millió tonnát.

Az angol ipar termékeinek zömét a hazai piacon értékesítette. Termelésének fenntartásához mégsem lehet figyelmen kívül hagynunk azt, hogy hol a nyersanyagot kellett külföldről beszerezni (mint a fenti gyapot-import mutathatja), hol a késztermék bizonyos hányadát vitték külföldre (ez utóbbi elsősorban a nehézipar termékeit jellemezte). Az angol gazdaság bemutatásánál tehát nem mellőzhető legalább egy utalás a külkereskedelem gyors felfutására. Volumene az évszázad folyamán ötszörösére-hatszorosára növekedett, de a gyarmati kereskedelem akár a tízszeres növekedést is elérhette. Ez a kereskedelem képesnek bizonyult az angol áruk eljuttatására a piacokra, a termelők nyereségének biztosítására.

A felsorolt találmányok természetesen csak bevezetői az ipari forradalom összetett folyamatának. Gyors elterjedésük mégis komoly változásra utal a társadalom befogadó készségét illetően. John Kayt - emlékezhetünk rá - a századelőn még gyapotbálába rejtve kellett kicsempészni otthonából (és hazájából), nehogy áldozatul essen a munkájukat féltő takácsmestereknek. A mesteremberek most is gyanakvással fogadták a találmányokat, alkalmazásuk azonban nem tőlük függött. A manufaktúra-tulajdonos vállalkozók pedig szívesen fogadták őket. A szabadalom elnyerése nyereséget jelentett a feltalálók egy részének (még ha többen közülük nem is tudtak élni az adódó lehetőséggel), a szabadalmi idő letelte után azonban semmi nem akadályozhatta meg, hogy a találmányok széles körben elterjedjenek.

Az új módszerek külföldre való eljuttatásában mégis egyfajta kettősséget találunk. Nincs nyoma annak, hogy Angliában bármikor is megpróbálták volna megakadályozni az új mezőgazdaság találmányainak külföldre jutását. Az angliai újítások, találmányok megismerése így beleolvadt a kontinensen folyó kísérletez-

getésekbe. A norfolki négyes vetésforgónak, Jethro Tull lóval vontatott kapójának számos híve akadt a kontinensen, akik saját tapasztalatukkal, továbbá a helyi körülményekhez való alkalmazással egészítették ki az angol feltalálók eredményeit. Az angol mezőgazdaság nyitottságát bizonyára arra vezethetjük vissza, hogy az angol piac jócskán rászorult a kontinens agrártermékeire, így azokban nem riválist látott. A kontinentális termelés növekedése, az árak esetleges csökkenése mindenképpen kedvező lehetett az angol gazdaság számára.

Az ipari forradalom találmányai esetében más volt a helyzet. Angliában szigorú tilalakkal próbálták megakadályozni, hogy idegenek hozzáférjenek s külföldre vigyék őket. Pedig a Royal Society közleményeiből az ipari találmányok leírásai sem hiányozhattak. 1750-1795 között a parlament mégis egy sor törvényt hozott, amelyben gépek, minták, tervrajzok kivitelét tiltották. Már 1750-ben megtiltották a gyapjú- és selyem-manufaktúrákban használatos eszközök kivitelét, 1781-ben pedig valamennyi textilipari eszköz exportját. 1785-ben hasonló törvény született a nehézipar eszközeire. E törvények azonban nem érték el céljukat. A találmányok megismerését csupán késleltetni tudták, de megakadályozni nem. A kontinens országában elég gyorsan sikerült megismerni a gyártási titkokat, beleértve a jenny-fonógép és a Watt-fék gőzgép működtetését, ha nem is mindig tiszta eszközökkel, hanem ipari kémkedés, lopás, csempészés útján.

3/4. Az európai élvonal átrendeződése

A XVIII. századi Európában sokan vélték úgy, hogy a korabeli világ három leggazdagabb állama Hollandia, Anglia és Franciaország volt. Igaz, hogy e kijelentés megfogalmazóinak többsége - mint a század elején az angol Gregory King, vagy bő félévszázaddal később az ugyancsak angol Arthur Young - maga is a megnevezett három ország valamelyikének a polgára volt, kijelentésükben mégsem szabad kizárólag az elfogultság jelét látnunk. A spanyol örökösödési háború másodrendű tényezővé süllyesztette Spanyolországot, azt a hatalmat, amely a korábbi évszázadokban mind Európában, mind az óceánokon túl, vetélytársuk volt. A többi európai állam befolyása pedig nem terjedt túl a kontinens határain. Igaz, a három vezető hatalom Európán belül sem érezhette, hogy pozícióit bármely más ország veszélyeztetné.

A sommás kijelentés egyoldalúságát inkább abban kell látnunk, hogy a megnevezett három ország fejlődési iránya, kilátásai a XVIII. században nagyon is eltérőek voltak. Kettő közülük, Hollandia és Anglia, túljutott polgári forradalmán. Tőkés útra lépésük azonban nem enyhítette rivalizálásukat, s a XVII. század má-

sodik felében három tengeri háborúban igyekeztek eldönteni egymás közti vitás kérdéseiket. Az 1688-ban a Stuart-restauráció ellen felkelt angolok mégis a közelmúlt rivális országából hívták meg új királyukat, s a perszonálunió idején (1689-1702) együtt vették fel a harcot XIV. Lajos expanzív törekvéseivel szemben. A közösen viselt háború azonban nem feledtethette, hogy Hollandia lassan túljutott a XVII. században megcsodált csúcspontján („holland csoda”). Vele szemben Anglia tekintélye most volt igazán emelkedőben. Belpolitikailag az alkotmányos monarchia rendszerének kiépítése, külpolitikailag a gyarmatbirodalom megteremtése jelezte kormányzatának sikereit. Franciaország pedig - innen a polgári forradalmon - még mindig az abszolutizmus minta országának számított. A „Napkirály” által elért bel- és főleg külpolitikai eredmények az abszolút uralkodói hatalom lehetőségeinek végletes kihasználhatóságát példázták az európai közvélemény előtt.

A XVII-XVIII. század fordulóján Hollandia nemzetközi tekintélyét igazolhatja, hogy területén folytak a kor háborúit lezáró nagy béketárgyalások (Nimwegen 1678, Ryswick 1697, Utrecht 1713)- A spanyol örökösödési háború azonban már alig hozott kézzelfogható eredményt a tartományok együttese számára. Az újra helyreállított és az osztrák Habsburgok kezére adott Dél-Németalföld (Belgium) ugyan megbízhatóan elválasztotta őket Franciaországtól, területi hódításhoz azonban nem jutottak.

A kezdődő stagnálás okát mindenekelőtt a holland gazdaság- és társadalomfejlődés sajátosságaiban kell keresnünk. A kis ország felvirágzását korábban több gazdasági tényezőnek köszönhette (kereskedelem, posztóipar, hajóépítés, mezőgazdaság), gazdaságának szerkezete azonban mégsem tudott igazán modernizálódni. A legnagyobb jövedelmet a kereskedelem biztosította, az az ágazat, amely a leginkább ki volt szolgáltatva a riválisok versenyének. A spanyol fenyegetést visszautasítva a hollandoknak bele kellett törődniük abba, hogy az angolokkal osztozniuk kell nemcsak a gyarmati forgalom hasznán, de az Európán belüli (elsősorban a baltikumi) forgalom nyereségén is. Erős versenytársai támadtak a holland posztókészítésnek is, amely nem tudott megújulni, mivel egy szűk városi réteg irányítása alá került. Angliában és az európai országok többségében a falusi ipar a megbízási (Verlag) rendszer révén teremtette meg a kereskedőtőke számára az iparba való átmenetet. Az újdonsült manufaktúra tulajdonosok a céhekkel vívott verseny során tökéletesítették (előbb szétszórt, később központosított) üzemek működési feltételeit. Hollandiában viszont a városi (jórészt céhes eredetű) tőke vetette alá a falusi háziipart, így nem alakulhatott ki kettőjük versenye. A holland posztóipar megmaradt a kisüzemek szintjén, s nem tudott gyáriparrá alakulni. Végül pedig akármilyen sikereket is ért el a holland mezőgazdaság, látvá-

nyos tőkefelhalmozásra vagy tőkemegőrzésre nem lehetett képes. Éppen ellenkezőleg, a tengerparti területek víztelenítése, az újabb gátak emelése maga igényelt csak nagyon lassan megtérülő befektetéseket.

A gazdaság csökkenő európai versenyképességét támasztotta alá a társadalmi fejlődés is. Mind a holland kereskedelem, mind az ipar egy viszonylag szűk uralkodó elit kezébe került. A burzsoázia két-hármezer családból álló felső rétege, az ún. „régensek” tartották a kezükben a gazdaság irányítását, s ők döntötték el a legfontosabb politikai kérdéseket is. Megőrizték a tartományok különállását, az államigazgatás sajátos, sokszor alkalminak tűnő módszereit. Hollandia a XVIII. században sem tudott a tartományok laza szövetségéből erős állammá válni. Lakóinak meg kellett elégedniük azzal, hogy Orániai III Vilmos helytartó (1672-1702), miután angol királlyá választották, mintegy a távolból kormányozza volt országát. Halála után pedig közel fél évszázadra (1747-ig) megint nem választottak általános helytartót. A nagyfokú autonómia következtében minden tartomány önállóan hozta meg döntéseit sokszor a gazdaság területén is. Hollandia széthúzását leginkább azzal szokták igazolni, hogy a tartományok még a kultúra területén sem tudtak igazán együttműködni. Szinte mindegyikük létrehozta a saját egyetemét s saját különálló művészeti stílusát.

Csökkenőben volt Hollandia nemzetközi aktivitása is. Az utrechti békét követően a kis ország - több évszázados gyakorlatával szemben - igyekezett távol maradni az európai háborúktól.

Hollandia kezdődő stagnálásával szemben a XVIII. század Anglia megerősödésének és tekintélynövekedésének időszaka. A megelőző évszázad kiegyensúlyozatlansága, a belső hatalmi villongások és a következtelen külpolitika után a XVIII. századra pontosan körvonalazódtak Anglia céljai. Belpolitikailag ez az alkotmányos monarchia jog- és intézményrendszerének kiépítését, nemzetközileg a gyarmatrendszer jobb kihasználását és a lehetséges riválisok európai lekötését jelentette.

Az 1689-i kompromisszumban a parlament igyekezett biztosítani a maga hatalmát az uralkodóval szemben. A „Jogok törvénye” (Bill of Rights) szerint a király köteles rendszeres időközönként összehívni a parlamentet, kizárólag parlamenti hozzájárulással vethet ki és szedethet be adót, a hadsereg fenntartásához szükséges összeget is évről-évre kérnie kell a képviselőktől. Miután III. Vilmos (angol királyként 1689-1702) házassága gyermektelen maradt, a parlament döntött a trónutódlásról is. Az 1701-i trónöröklési törvény II. Jakab király kisebbik leányára, Annává, annak gyermektelen halála esetén pedig I. Jakab unokájára, Zsófia hannoveri (eredeti német nevén braunschweig-lüneburgi) hercegnőre s leszármazottaira ruházta a trónöröklés jogát. A pontos szabályozásra azért volt

szükség, hogy II. Jakab király férfiági leszármazottait, az ún. jakobitákat végleg kizárhassák az angol trón megszerzéséből.

Az alkotmányos monarchia rendszere két párt váltógazdaságára alapult. Elnevezésük a Stuart-restauráció idején honosodott meg, s eredetileg gúnynévként használták. A whigek neve a szélsőséges skót presbiteriánusok whiggamora elnevezéséből származott, a toryké az 1640-1650-es években I. Jakab mellett fegyvert fogó ír katolikus szabadcsapatokéból. A whigek inkább a forradalom idején a politikai életbe bejutott burzsoáziát valamint a vidéki gentryt képviselték, a toryk mögött a nagybirtokosok és a hagyományosabb városi előkelőségek álltak. A XVIII. században gyakran vádolták a torykat azzal, hogy támogatnák egy Stuart-restaurációt. Ez a vád nem mindig volt alaptalan.

III. Vilmost és Máriát a trónon valóban Anna követte (1702-1714). A tapasztalatlan, politikailag nem túl szerencsés királynő megpróbált egyensúlyozni a két párt között, de nem sok sikerrel. A parlamenti többséggel a whigek rendelkeztek, akik az európai háború (a spanyol örökösödési háború) folytatása mellett szálltak síkra. A whig vezető, Marlborough herceg hadvezérként is bekapcsolódott a kontinensen folyó eseményekbe.

A hatalmas háborús terhek valamint az egyre növekvő államadósság (összege az 1702-i 12,7 millió fontról 1714-re 23,4 millióra nőtt) azonban szembefordította a közhangulatot a whigekkel. Az 1710-i választásokon látványos vereséget szenvedtek, s kénytelenek voltak átengedni a kormányzást a toryknak. A tory kormány kötötte meg az utrechti békét, de vezetője, Henry Bolingbroke jakobita összeesküvés támogatásának gyanújába keveredett, így menekülni volt kénytelen Angliából. 1715-ben Jakab-Edward herceg, II. Jakab fia valóban partra szállt Skóciában, visszatérési kísérlete azonban kudarcot vallott.

A XVIII. század elején különben megoldódni látszott a Skóciával való viszony kérdése. Az alkotmányos monarchia rendszerével elégedetlenkedő skótok azzal fenyegetőztek, hogy Anna királynő halála után kilépnek az 1603 óta tartó perszonálunióból. A kontinentális háborúban érdekelt angol kormányzat végül 1707-ben nagyfokú engedményekre kényszerült. Az angol-skót államszövetség reálunióvá alakult. A két parlament egyesült, de a skótok megtarthatták eltérő jogi rendszerüket, presbiteriánus vallásukat, a skót városok hagyományos kiváltságait. A skót vezetők elfogadták az egyesülést, az angolok lemondtak Skócia nyílt gyarmatosításáról. Skócia gazdasága a XVIII. század közepén fejlődésnek indult. Nem érvényesült ez a nagyvonalúság Írországgal szemben. Az írek semmiféle autonómiát nem kaptak, országukban az angol birtokosok rendezkedtek be, a szigetország kisebbik testvérét a nagyobbik - Anglia - valóban gyarmati helyzetbe taszította.

Annát - megint csak az 1701-i törvény értelmében - Zsófia fia, a hannoveri választófejedelem követte, I. György néven (1714-1727). Az új király 54 éves volt ekkor, angol királyságába már nem tudott beleszokni, angolul sohasem tanult meg. A szigetországot elsősorban választófejedelemsége érdekeinek képviselőjére kívánta felhasználni. Nemigen került közelebb az angol néphez fia, II. György sem (1727-1760), aki még mindig törve beszélt angolul.

/ György nem kívánt részt venni az ország legfelső irányító szerve, a titkos tanács ülésein, amelynek tárgyalásait úgysem értette volna. Ez a gyakorlat precedenssé vált, a későbbiekben a királyokat kizárták a tanács üléséről. A legbefolyásosabb politikusokból álló testület így a király tanácsadó szervéből tőle független irányító szervezetté válhatott. Felelősséggel inkább a parlamentnek tartozott. Tagjait I. György a parlamenti többségi pártból, az 1715-i választásokat megnyerő whigek közül nevezte ki. Stabilizálódott a parlamenti rendszer is. A XVIII. századra a képviselők száma Angliából és Walesből 513-ban rögzült, míg Skócia további 45 képviselői hellyel rendelkezett. A választásuk azonban nem túl demokratikus módon történt. A nagyjából 6 millió lakosból mindössze 150 ezren rendelkeztek választójoggal. A választókörzetek beosztása még mindig a középkori hagyományoknak megfelelően történt. Míg az új ipari körzetekben igen sok szavazat kellett egy-egy képviselői helyhez, addig a megcsappant népességű vidékeken alig néhány száz lakos választhatott egy képviselőt. (A 85 ezer városban lakó választóból 15 ezren választották a városi képviselők felét.) Ez utóbbi körzeteket „rothadt körzeteknek” nevezték, a képviselők fele, mintegy 254 fő ezekből került ki. A választók alacsony száma pedig lehetővé tette befolyásolásukat, akár megvásárlásukat is. (Az angol nyelvben különben a „rothadt” szónak korántsem sincs olyan rossz hangzása, mint a magyar nyelvben.)

A whig kormányzatot 1721-1742 között irányító Róbert Walpole békepolitikával igyekezett Anglia zilált belügyeit (mindenekelőtt a pénzügyeket) rendbe hozni. Nem tudta megakadályozni viszont a gyarmati konfliktusokat, amelyek hatása végül Angliára is átcsapott. A szigetországiak érdekei Indiában és Észak-Amerikában a franciákkal, Közép-Amerikában a spanyolokkal ütköztek. A gyarmati érdekek az 1730-as évektől mind agresszívebbé tették a whigeket. 1739-ben háború robbant ki Spanyolországgal, amely Angliát belesodorta az osztrák örökösödési háborúba. A háború nem túl biztatóan indult a szigetország számára, aminek következtében Walpole 1742-ben lemondott.

Visszavonulása a politikától nem jelentette a whig kormányzat bukását. A hatalom irányítását egy agresszívebb whig csoportosulás vette át, amelyben jelentős szerepet játszott William Pitt (az idősebb). Ő az ötvenes években és a hatvanas évek elején több whig kormányzatnak is tagja lett, s ezekben a franciaellenességet

képviselte. A whigek azonban a háborús terhek mérhetetlen megnövekedése miatt elveszítették népszerűségüket. Szembefordult velük az eredeti társadalmi bázisukat alkotó burzsoázia egy része is. 1761-ben a Newcastle-Pitt kormány lemondott, s ezzel véget ért a közel félévszázados whig uralom.

Az új uralkodó, III. György (1760-1820), trónra lépésekor 22 éves fiatalember, váratlan érdeklődést mutatott a politika iránt. Nem kívánta elfogadni a parlament gyámkodását, így tory hívei közül nevezte ki a kormányzatot. (Uralmának ezt a szakaszát a „király barátai” kormányzásának nevezték.) Az ország helyzetén, a megnövekedett adókon, az államadósság csillagászati számain (1763-ban 126 millió font) azonban ők sem tudtak segíteni. A parlament által nem támogatott Lord North miniszterelnök (1770-1782) provokálta ki szerencsétlen adópolitikájával az amerikai függetlenségi háborút. 1783-ban így a király újból a parlamenti többségi párt vezetőjét, az ifjabb William Pittet kényszerült miniszterelnökké kinevezni. Közel negyedszázados miniszterelnöksége (egy megszakítással 1806-ig) a toryk mérsékelt reformjait hozta.

Anglia a XVIII. században gazdaságilag és társadalmilag egyaránt stabilizálódott. Gazdasági megerősödését a korábban említett új mezőgazdaság és az ipari forradalom találmányai hozták meg. A társadalomban a nagyfokú polarizálódás a középrétegek gyengülésével valamint erős pauperizálódással járt, ugyanakkor létrejött az államvezetésben érdekelt szűk körű elit. Az angol társadalom a városok gyarapodása és az ipari fejlődés következtében két párhuzamos vonalon épült fel. Vidéken a középréteget a gentry jelentette, amelynek azonban már nem volt elég tőkéje gazdálkodása korszerűsítéséhez, politikailag is háttérbe szorult az arisztokraták mögött. A városokban a kisvállalkozókat, kiskézműveseket kezdte kiszorítani a tőkés vállalkozás, a gépek alkalmazása.

A társadalom közel felét a szegények és nincstelenek tették ki. Gregory King 1696-ban a falusi zsellérek és nincstelenek számát 1,3 millióra, a városi munkásokét és cselédekét 1,27 millióra becsülte. (Anglia összlakossága ekkor 5,5 millió fő.) Falun a bérmunkás-napszámos réteg növekedése megrendítette a középkori faluközösségeket. Eltűnt a falusi szegénygondozás, a vidéken újonnan épített szegény- és dologházakat manufaktúra tulajdonosok rendelkezésére bocsátották, hogy a benne lévőket azok foglalkoztassák. A városba költöző szegények is rendkívül nyomorúságos körülmények közé kerültek.

A társadalom élén falun az említett nagybirtokos családok, városban a legvagyonosabb kereskedők álltak. Bár a társadalmi érvényesülés útját a vagyon nyitotta meg, ez a vagyon mégsem volt elegendő az elithez való azonnali csatlakozáshoz. Tényleges befolyással a 179 arisztokrata (peerek) és családjuk rendelkezett. A földbirtok vásárlása csak az első lépést jelentette az érvényesüléshez. A

birtokszerzés után az úrgazdagok arisztokrata címek elnyerésére vagy a régi arisztokrata családokba való benősülésre törekedtek. Az elit tartotta a kezében a parlament felsőházát, vidéki befolyása révén meghatározta a képviselőházi választásokat, döntő hatást gyakorolt a helyi vezetők megbízására. A politikai hatalmat így egy meglehetősen szűk, összefonódott réteg gyakorolta. 1710-ben egy bizonyos Robert Ashe azzal dicsekedhetett, hogy 50 rokona ül az alsóházban. I. H. Plumb cambridge-i professzor szerint a XVIII. századi Angliában nem hittek a demokráciában. Érvényesült a tekintélyuralmi rendszer, vagyona és politikai befolyása miatt az elit nagy tiszteletnek örvendett.

A XVIII. századi Franciaországról nehéz egyértelmű ítéletet alkotnunk. A kontinens nemzetközi politikájában kétségtelenül megőrizte befolyását, gazdasága is fejlődött, mindehhez azonban az államigazgatás és különösen az államháztartás fokozódó válsága járult. Mint említettük, a spanyol örökösödési háború utolsó éveiben a kiadások az állami bevételek közel duplájára növekedtek, megindult az állam eladósodása. A bizonytalanságot fokozta, hogy XIV. Lajos halála után gyermek király, a Napkirály dédunokája, az 5 éves XV. Lajos (1715-1774) került trónra. Végül azonban sem ő, sem utóda, unokája, XVI. Lajos (1774-1792) nem bizonyultak alkalmasnak következetes reformok keresztülvitelére. De nem sikerült a reformpolitika a kor vezető államférfiainak sem, pedig közülük sokan olyan hatalomhoz jutottak, amely XIV. Lajos alatt elképzelhetetlen lett volna. A hatalom egyre inkább a király kegyencei és kegyencnői (Madame Pompadour, Madame Dubarry) kezébe került.

Az új kormányzat az állam pénzügyi stabilitásának helyreállítását tűzte ki elsődleges céljául. A skót John Law (bankár és neves pénzügyi szakember) javaslatára állami jegybankot alapítottak, s az államadósságokat papírpénzzel kezdték kifizetni. Law úgy vélte, hogy a társadalom vagyonos elemeinek is ebben a bankban kell tartaniok nemesfém pénzüket. A papírpénz fedezetét az Indiai Társaságnak kellett biztosítania (amely viszont monopóliumot kapott az amerikai Louisiana állammal folytatandó kereskedelemre). A társaság részvényei jó áron keltek el, s az első években jó osztalékot fizettek. A francia hitelélet meglendült, az állam kifizette legsúlyosabb adósságait.

Mindez persze nem feleltethette, hogy a Law-féle bank vagyona jórészt papírpénzben feküdt. Az Indiai Társaság jövedelme csak lassan tudta az államkincstár hiányait mérsékelni. 1720-ban pedig elég volt egy megingás, bizalmatlanság a bankkal szemben, hogy a rendszer összeomoljon. Részvényesek ezrei mentek tönkre, Law külföldre menekült, az állam nem volt hajlandó elfogadni az elértéktelenedett bankjegyeket.

Nem sikerült kedvező pozíciót elérnie Franciaországnak a külpolitikában sem. A versailles-i udvar egy spanyol-osztrák-orosz szövetséggel találta magát szemben, s kénytelen volt előnytelen szerződést kötni Angliával. Feléledt a vallásüldözés, új, súlyos adófajtát vezettek be. A helyzeten Fleury bíboros politikai vezetése (1726-1743) enyhített némiképp. A király volt nevelője, aki 73 éves korában került a kormány élére, kibékült a spanyol Bourbon rokonokkal, enyhített az adóterheken, támogatta a gazdaságot. Hiába törekedett azonban békepolitikára, nem tudta megakadályozni, hogy politikai ellenfelei Franciaországot az osztrák örökösödési háborúba bele ne vigyék. 1748 azonban kudarcnak számított Versailles számára. Nem sikerült a Habsburg-családot megfosztani a császári tróntól (1745-ben Mária Terézia férjét, Lotaringiai Ferencet koronázták császárrá), s nem sikerült elérni a dunai Habsburg állam feldarabolását sem.

Az állami terheket akarta egyenletesebben elosztani a nemesség megadóztatásával 1749-ben Machault iArnouville a pénzügyek főellenőre (1745-1754). De az első kísérlet, amely Franciaországban a nemességet közvetlen adó fizetésére kötelezte, végül nem hozott jelentős bevételt, lévén a nemesség az ország lakosságának mindössze 1%-a. Érdemben eredménytelenek maradtak az utódok reformkísérletei is. A fiziokratizmus egyik neves politikusa, Turgot, mint a pénzügyek főellenőre (1774-1776) a gabonakereskedelem felszabadításával, a belső vámok körének szűkítésével, a parasztok állami útépitési robotjának megszüntetésével, néhány monopolizált céh és kereskedő társaság felszámolásával igyekezett a gazdasági helyzeten javítani. Turgot úgy tervezte, hogy 10 év alatt kifizeti a francia állam minden adósságát. Nem számolt viszont a francia társadalom hagyományokban érdekelt rétegeinek (nemesség, hivatalnokok, céhes polgárok) széleskörű ellenállásával. Amikor takarékosági politikája miatt nem kívánt pénzt áldozni az amerikai függetlenségi háborúban az angolok ellenfeleinek támogatására, menesztették. Bár az utolsó szót az uralkodó mondta ki, lépése ezúttal elnyerte a társadalom előkelőinek egyetértését.

Turgot utóda éppen a fiziokraták nagy ellenfele, a svájci bankár, Jacques Necker lett (1776-1781). Ellenzékisége azonban inkább csak az ipar jelentőségének hangsúlyozásában merült ki. Intézkedései félmegoldások voltak: takarékoskodás mellett csak újabb külföldi kölcsönök felvételét tudta ajánlani. A kilátástalanná váló helyzetben egyik utóda, Charles-Alexandre de Calonne (1783-1787) újra az általános adózás bevezetését javasolta (ezúttal földadó formájában). Az udvar deficitje ekkor már meghaladta az évi 100 millió livre-t, a jövedelmek 50%-a a kamatok törlesztésére ment. Calonne tervét ezért nem lehetett nyíltan elutasítani. 1787-ben összehívták az előkelők gyűlését az adó megszavazására. A Calonne által

kiválogatott 144 résztvevő azonban elhárította a döntést, és a rendi gyűlés összehívását javasolta.

A francia állam tehát a korlátlan királyi hatalom elméletétől eljutott a teljes cselekvésképtelenségig. Az uralkodó rendszerint új hivatalnokok gyors kinevezésétől remélt sikert, a pénzügyek főellenőre tisztséget (ami a mai pénzügyminiszterénél jóval szélesebb, az egész gazdaságot irányító méltóságot jelentett) például a forradalom előtti 40 év alatt 18-an viselték. Olyan erő, amely a hatalmat az abszolutizmustól el tudta volna ragadni, még mindig nem akadt, de a társadalmi fejlődés korábbi torzultsága enyhült. A csóddal fenyegető államháztartás ellenére ugyanis Franciaországban a XVIII. században komoly gazdasági fejlődés ment végbe. Észak-Franciaországban virágzott a gyapjú- és a pamutipar, a bányászat és a fémfeldolgozás. Központosított manufaktúrák persze inkább csak az utóbbiakban jelentkeztek. Párizsban több tízezer kiskézműves és manufaktúrában dolgozó bér munkás zsúfolódott össze. (A fővárosnak 1750-ben 550 ezer, a század végén 700 ezer lakosa volt.) A kisparaszti gazdaságok és a kézműves műhelyek fennmaradása folytán a lakosság itt kevésbé érezte a nélkülözéseket, mint az erősebben polarizált angol társadalomban. A lakosság 85%-át kitevő parasztság nagy része rendelkezett földdel, ha nem is tulajdonként, de jobbágyi jogon, mintegy örökbérletként. A háborúk megszűnte, a gazdasági stabilizálódás következtében az ország lakossága a XVIII. században mintegy 33%-kal nőtt (a XVII század végén 21 millió, a XVIII. század végén 28 millió lakos).

A válsággal küszködő kormányzat nem lehetett a filozófusok partnere az új állam- és társadalom-berendezkedésért folytatott harcukban. A filozófusoknak ezért távolabbra kellett tekinteni, amikor mintát kerestek államelméletükhöz.

3/5. A felvilágosult abszolutizmus elmélete

Hagyományos szemléletű történelemtanulmányaink meglehetősen egyöntetű válaszokat adnak a felvilágosult abszolutizmus problematikájára. Eszerint az adott korszak (a XVIII. század közepe-második fele) uralkodói - megismerve a filozófia tanait - a felvilágosodás szellemében kívántak volna enyhíteni országuk kulturális, gazdasági és esetleg politikai elmaradottságán. Ez az érvelés szívesen hivatkozik a felvilágosult uralkodók programjában kifejtett filozofikus eszmefuttatásokra, a francia gondolkodókkal való egyetértésre, filozófusok és uralkodók egymás iránti kölcsönös megbecsülésének látványos megnyilvánulásaira.

A felvilágosult uralkodók javító szándékát valóban nem vonhatjuk kétségbe Végző céljukat azonban aligha azonosíthatjuk a filozófusokéval. Nincs nyom;

Az európai élvonal átrendeződése 17”

annak, hogy fel akarták volna számolni a körülöttük kialakult feudális rendszert, vagy meg akarták volna szüntetni a kiváltságokat. Amit tettek, az éppen államuk valamint az adott társadalmi rend megerősítését szolgálta, még ha eszközeik, politikájuk részletei emlékeztettek is a felvilágosult filozófusok elméletére. A filozófia persze maga sem idegenkedett nézeteinek ilyen tetszetős igazolásától. A „felvilágosult abszolútizmus” (de inkább felvilágosult despotizmus - despotisme éclairé - formában) ugyancsak korabeli fogalom, a XVIII. század szülötte. Következménye a filozófusok idealista történelem és társadalomszemléletének.

A felvilágosodás belső ellentmondásokkal teli filozófiája a történelem és a politika kérdéseiben sem tudott egységes álláspontot kialakítani. Hiába fogadták el a filozófusok a természetjog fogalmát, mint az emberiség korai történetének kategóriáját, ha nem tudtak megegyezni abban, hogy mi is tartozik az ember természet adta jogai közé. Míg egyesek közülük a magántulajdont is a természetjog részének tekintették, addig mások nem fogadták el ezt a felfogást. Hasonlóképpen ellentétesen alakult véleményük az emberiség ősállapotának értékelésében. Míg egyesek ezt valamiféle paradicsomi boldogságnak tekintették, addig mások zavaros, anarchikus állapotnak, amiből csak az erős hatalom (állam, néha egyenesen a despotizmus) tudta kivezetni az emberiséget. Eltérően alakulhatott az ősállapotból kivezető út magyarázata is (társadalmi szerződéssel vagy sem), az esetleges szerződés hatálya (felbonthatatlan vagy felbontható) és végül az emberiség számára ideális államforma felvázolása.

A filozófusok többsége azt feltételezte, hogy az emberiség ősállapotában egyetértés uralkodott a közösség tagjai között (Locke, az Enciklopédiában az Állam címszóban Diderot, továbbá Rousseau). E feltételezés tagadói kisebbségben maradtak (Holbach, Helvetius). Ugyancsak többségi vélemény volt a magántulajdon elfogadása a természetjog részeként, ha ezt nem is mindig ugyanazok a filozófusok vallották, mint az ősi boldogságot (követői többek között Voltaire és Holbach). A magántulajdont a természetjogból egyedül Rousseau rekesztette ki. Locke XVII. századvégi álláspontja után a társadalmi szerződés felbonthatósága is általánosan elfogadott vélemény lett a francia filozófusok között.

A múlt kategóriáin való elmélkedés az ideális államforma kijelölésénél kapott aktualitást. A filozófusok az állam célját a társadalom közösségi szinten megvalósuló boldogságának létrehozásában látták, s ehhez olyan kormányzatokat kerestek, amelyek az ő nézeteiket elfogadják s a gyakorlatba átültetik. Még mindig meglehetősen elvont volt az a vita, amely az államformák összehasonlításáról folyt. A filozófusok céljainak leginkább a köztársaság felelt volna meg, a XVIII. századi Európa köztársaságai (Velence, Hollandia) azonban aligha szolgálthattak vonzó példát a kortársak számára. Holbach úgy vélte, hogy a demokratikus uralmi for-

mák nyugtalansághoz, zavargásokhoz vezethetnek. Montesquieu szerint a köztársasági forma csak a kisebb államok kormányzására megfelelő, míg a nagyobbakhoz monarchia kell, a legnagyobbak kormányzása pedig egyenesen despotizmusra ösztönöz. Elméleti szinten Voltaire, Diderot valamint Helvetius is eljutottak a köztársasági államforma pártolásához. Azt azonban nekik is be kellett látniuk, hogy a gyakorlat realisabb megoldást kíván.

A kiváltságok megszüntetésében, a társadalomnak az ország irányításába való bekapcsolásában („népképviselői” országgyűlés) a XVIII. századi Európában Anglia járt az élen. Így válhatott a filozófusok gyakorlati eszményképévé az angliai „korlátozott” (mai kifejezéssel: alkotmányos) monarchia. A monarchikus államforma, a feudális címek továbbélése elfogadhatóvá tette az angol példát szinte valamennyi kortárs előtt. Csak az alkotmányos monarchiához vezető véres polgárháborút szerették volna elkerülni. E háború (mai fogalmaink szerint forradalom) következményeit a társadalmi- és tulajdonviszonyok megváltoztatásában nem ismerhették fel. Az államhatalom modernizálását így a filozófia tanaiban járatos uralkodóktól várták, az alkotmányos monarchiához vezető utat a filozófus királyok felvilágosult uralmában látták megvalósíthatónak. Elméletük jól tükrözi idealista történelmi és társadalom-felfogásukat.

A felvilágosult despotizmus elnevezés különben a fiziokratáktól származik, és az 1760-as években született meg. A fiziokraták a gazdasági életet szerették volna megszabadítani mindenféle kötöttségtől (vámok, céhkorlátozások, állami beavatkozás), azzal azonban tisztában voltak, hogy ez a szabadság csak a hagyományokban érdekelt társadalmi erők visszaszorításával mehet végbe. A fiziokrata felfogásban a felvilágosult despotizmus feladata mind a tulajdon, mind a gazdaság szabadságának biztosítása lett volna.

A felvilágosult despotizmus elmélete csaknem valamennyi nevesebb filozófust megnyerte. Voltaire ebben látta a hidat a korlátlan és a korlátozott monarchia között. Holbach szerint a korban divatozó zsarnokságot csakis a bölcs belátás győzheti le. Helvetius úgy vélte, hogy a felvilágosult uralkodót népe is követni fogja. Akik elleneztek, azok közül Diderot azzal érvelt, hogy a zsarnokság akkor is rossz, ha felvilágosult. Szerinte a felvilágosult abszolutizmus veszélyes ábránd, az elnyomás tiszteletére tanít, amivel egy következő - immáron nem felvilágosult - uralkodó könnyen visszaélhet. Rousseau a felvilágosult abszolutizmust illogikusnak tekintette. A filozófusok egyébként a társadalmi szerződést felbonthatónak tekintették, így a despotizmus veszélye szerintük elhárítható volt.

A filozófusok feltételezéseit erősítette a kortárs uralkodókhöz fűződő jó kapcsolatuk. Ezeket maguk az uralkodók kezdeményezték. II. Frigyes porosz király (1740-1786) még trónörökös korában fogott levelezésbe Voltaire-rel majd neki

küldte meg „Antimachiavelli” c. munkáját véleményezésre (1739)- A munka alaptétele, hogy az erőszakot semmiféle cél nem indokolhatja. Voltaire a trónörököszt a legnagyobb uralkodókhoz hasonlította. Trónra lépésekor kapta Frigyes a „filozófus király” elnevezést d'Alembert-től, akivel szintén levelezésben állt. Voltaire a későbbiekben Potsdamba is ellátogatott. II. Katalin orosz cárnő (1762-1796) Diderot-val levelezett, s Szentpéterváron látta vendégül a filozófust. Uralkodók és filozófusok kapcsolatai nem mindig végződtek olyan egyetértéssel, mint ahogyan indultak. Voltaire 1753-ban meglehetősen zajos körülmények között hagyta el a porosz udvart, s Diderot is visszautasította Katalin marasztalását valamint a felajánlott arisztokrata címet. A nyilvánosság előtt azonban nem vallották be csalódásukat. A felvilágosult abszolutizmus feltételezett megvalósulása kellett politikai eszményképük életben tartásához. A francia királyok különben nem szerepeltek a filozófusok partnerei között, a francia abszolutizmus inkább kritikájuk célpontjául szolgált. A távoli uralkodók nehezen ellenőrizhető politikájának dicsérete így e kritika részét alkotta.

A történetírásban a XX. század elején merült fel először a felvilágosult filozófia és a felvilágosult uralkodók célkitűzéseinek elválasztása. A francia Michel Lhéritier az 1928-i oslói nemzetközi történész kongresszuson tartott előadásában mutatott rá arra, hogy a felvilágosult reformpolitikát folytató uralkodók egy része nem ismerte a filozófia tanait. Lhéritier azonban térben és időben úgy kiterjesztette a felvilágosult uralkodók körét (a reneszánsz kor itáliai fejedelmeitől Napóleonig), hogy nézetét joggal tekintették történelmietlennek. A felvilágosult abszolutizmus szélesebb, a filozófiától elkülönített értelmezése a II. világháború utáni korszakban kapott szilárdabb érvelést, amiben olyan magyar tudósok is szerepet játszottak, mint Kosáry Domokos és Niederhauser Emil. Klasszikus példaként szokták idézni Mária Teréziái (1740-1780), aki nyíltan nem fogadta el az egyházat támadó szellemi mozgalom egyetlen gondolatát sem, uralkodása második felében mégis felvilágosultnak tekinthető intézkedéseket hozott. Az ő esetében persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy környezete, tanácsadói köre nem tudta és nem is akarta kivonni magát a felvilágosodás hatása alól. Nem mondható el viszont ugyanez I. Péter orosz cárról (1689-1725), akinek politikájában mégis több elemét találjuk meg a felvilágosult reformpolitikának, mint a filozófusokkal szoros barátságot tartó II. Katalinében.

A XVIII. században tehát kétségtelenül felléptek olyan uralkodók, akik intézkedéseikkel előremutató politikát szolgáltak: a gazdaság, a kultúra, az egészségügy javítását. Sokfelé avatkoztak be az alávetett társadalmi osztályok, így a jobbágyság helyzetének javítása érdekében. Összességében a létező felvilágosult abszolutizmus

valóban nagyszabású reformpolitikába fogott. E reformpolitika kiváltó okát pedig nagyon is reális bel- és külpolitikai tényezőkben kell keresnünk.

A XVIII. század Európa perifériáin több olyan gazdasági-társadalmi változást hozott, amely az adott pillanatban sem a kapitalista fejlődésnek, sem az abszolút kormányzatoknak nem kedvezett. A megerősödött földesúri hatalom (a Baltikumban és a kelet-közép-európai térségben a majorságok kiépítésével, Spanyolországban a Mesta hatalmának növekedésével) visszavetette a paraszti termelést, és veszélyeztette a parasztság adófizető képességét. A termelők személyi függősége a gazdálkodás technikai előmenetelét is akadályozta. Az ipar előrelépését a céhek kiváltságai gátolták, a kereskedelmet a nemesség elővásárlási jogai. E kérdések megoldatlansága az állami élet több szférájában jelentett egyidejű kihívást az abszolút kormányzatok számára, amelyek eredményt csakis e tendenciák visszafordításától vagy legalább megfékezésüktől remélhettek. Így vált szükségessé a beavatkozás a társadalmi-gazdasági élet, a jogviszonyok, oktatásügy, vallás területén. E belső kihívásokban kell keresnünk a reformpolitika egyik ösztönzőjét.

Nem kevésbé voltak fontosak azonban a kortársak számára a határokon túl lejátszódó események. A hatalmi tömbökre szakadt Európa uralkodói éberrel figyelték, hogy egy-egy politikai változás vagy váratlanul megnyílt örökösödési lehetőség kihasználásával hogyan tudnák szövetségük vagy éppen családjuk hatalmát növelni. A Bourbon-Habsburg rivalizálás szálai egész Dél- és Nyugat-Európát behálózták, sőt a franciák török szövetsége révén a kelet-európai háborúknak is mozzogójává váltak. A balti országokat a svéd, később a porosz és orosz ambíciók nyugtalanították. A háborúskodást még olyan előrelátó politikával sem lehetett megakadályozni, mint amilyen VI. Károly császáré (1711-1740) volt, akinek Európa csaknem valamennyi kormányzatával, így ellenfeleivel is sikerült elfogadtatnia az osztrák Habsburgok leányági örökösödését biztosító Pragmatica Sanctiot. Tekintélyt, diplomáciai sikert csakis a harcmezőn lehetett szerezni vagy elveszíteni. Az európai államok kül- és belpolitikáját e századokban elsősorban a hatalmi kérdés szabta meg, a polgárosult Angliában csakúgy, mint a feudális monarchiákban, így értelmezendő az ország felemelésének, naggyá tételének szándéka a felvilágosult uralkodók reformprogramjában.

A megelőző időszak Európában több jó példával szolgálhatott egy-egy állam gyors felemelkedésére, igazolva a hatalmi viszonyok átrendeződésének széles lehetőségeit. 1701-ben lett királyság Poroszország, 1709-ben mért vereséget Poltavánál a svédekre I. Péter orosz cár, akinek ennek nyomán sikerült pártfogoltját, II. (Erős) Ágostot (1697-1733) a lengyel trónon megerősítenie. Más országok hanyatlásnak indultak. A török harcokban, Bécs felmentésében oly kiemelkedő szerepet játszó Lengyelország, a harmincéves háború idején Németországban

még jelentős befolyással bíró Bajor- és Szászország csillaga leáldozóban volt. A porosz király a császár mögött a birodalom második leghatalmasabb uralkodójává emelkedett. Ezek a tények a kortársak előtt sem maradhattak észrevétlenek, ha valóságos okaikat nem is tudták elfogadhatóan megmagyarázni. Megindult a rivalizálás régi és új hatalmak között, s megindult az elméletek gyártása is, amelyekkel a pozícióerősítés feltételeit kívánták meghatározni.

A perifériák bekapcsolódása Európa nagy háborúiba azonban egy további tapasztalattal is gazdagíthatta a hatalmi politikában érdekelt uralkodókat. Feltárta alárendeltségüket nyugati szövetségeseikkel szemben. A XVIII. századi Európában ugyanis mintha szakadás állt volna be a legfejlettebb nyugati régió és a többi terület között. A XVIII. század háborúi rendre a nyugat-európai hatalmak fölényét igazolták. Ott tudtak először felállítani százezres nagyságrendű seregeket. (Ezt a létszámot XIV. Lajos hadserege már az 1670-es években elérte, a Habsburg monarchiáé és Poroszországé ezzel szemben csak az osztrák örökösödési háború idején, amikor viszont a francia hadsereg létszáma 200 ezer fő fölé emelkedett. A francia hadsereg a spanyol örökösödési háborúban ideiglenesen a 400 ezres nagyságot is elérte, amit a háború után - pénzügyi nehézségek miatt - csökkenteni kellett. Emlékeztetőül: Gusztáv Adolf 1630 nyarán 15 ezer katonájával szállt partra Észak-Németországban s ezzel a hadsereggel tudott döntő fölényt kiharcolni a császáriakkal szemben.) Nemegyszer Nyugat határozta meg a politikai szövetségek létrejöttét is, mivel Hollandia, Anglia, sőt XIV. Lajos haláláig Franciaország is, komoly összegeket fordított katonai szövetségesek nyeresére. A háborúk idején pedig pénzsegéllyel (subsídium), fegyverrel, felszereléssel támogatták a hozzájuk csatlakozó államokat. A XVII. század végétől a kortársak szinte két Európa létezését észlelheték: egy anyagiakban kimeríthetetlennek látszó gazdag, fejlett hadiiparú, a kereskedelmi lehetőségeket is kimerítő Nyugat és egy szegényebb peremvidékét.

A felvilágosult abszolutizmus legsokoldalúbb modern definiálását Kosáry Domokos megfogalmazásában olvashatjuk. Eszerint: „A felvilágosult abszolutizmus az európai modell peremzónáin elhelyezkedő államoknak volt külön, sajátos kísérlete arra, hogy erőiket összpontosítva, továbbfejlesztve, korszerűbbé, hatékonyabbá váljanak és az adott feudális rendszeren belül felzárkózzanak arra a szintre, amelyet a fejlettebb zóna, elsősorban Franciaország képviselt.”

Ilyen körülmények között a peremvidékek uralkodóinak is rá kellett ébredniük, hogy nemzetközi pozícióikat csak úgy tudják megőrizni, ha minél jobban hasonulni vagy legalábbis közelíteni próbálnak a nyugati államokhoz. A legfőbb példakép számukra a részletekben, különösen a gazdaság területén, azonban inkább Anglia lett, bár az uralkodói gyakorlatban valóban szorosán kötődött hozzá a filozófusok által bírált, de a politikában és mindenekelőtt katonai téren megle-

hetősen erősnek mutakozó Franciaország is. Ez utóbbi merkantilista védővámrendszerével, a polgárságnak nyújtott gazdasági lehetőségekkel éppen azt példázta, hogy hogyan lehet a népszerű elveket hasznot hajtóan beépíteni a kormányzat politikájába. A felzárkózásra tett kísérletekben kereshetjük a másik mozgatót, amely a reformpolitika kibontakozását elősegítette.

A felvilágosult abszolútizmus németországi elterjedésében különben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a német filozófia társadalmi-politikai elképzeléseiben nagyobb teret engedett a felsőbb hatalom, azaz az államhatalom beavatkozásának. A XVII. századi Samuel Pufendorf (1632-1694) az emberiség ősi szabadságát is tagadta, hiszen Isten a házasság kötelékével már Ádám és Éva szabadságát is korlátozta. A társadalmi szerződésben az emberek közvetve Isten akaratának engedelmeskednek, ez a szerződés tehát felbonthatatlan. Mintegy a társadalom tagjait kárpótlandó, Christian Wolff (1679-1754) az uralkodó kötelességét hangsúlyozta alattvalóival szemben. A német államtudomány XVIII. századi kidolgozói -Johann Heinrich Justi, Joseph Sonnenfels, Karl Martini - ehhez az alattvalók vonakodását tették hozzá (a nép kiskorúságának elmélete), ami miatt az uralkodónak egyenesen kényszerítenie kell őket a jóra. Az államhatalomnak eszerint a bölcsőtől a koporsóig végig kell kísérnie polgárai életét.

A beavatkozás gyakorlati módszerei persze csak lassan formálódtak. A felvilágosult abszolút korszak legkorábbi intézkedéseit nehéz elhatárolni a klasszikus abszolútizmus gyakorlatától. A javítási szándék első jeleit ugyanis többnyire az abszolútizmus hagyományos kelléktárából elővett - a hadsereg erősítését vagy a közigazgatás átszervezését szolgáló - intézkedések igazolják. A katonautánpótlásról rendszerint sorozással gondoskodtak (adott közigazgatási területről meghatározott számú katonát kellett kiállítani), egységessé vált a hadszervezet, korszerűsítették a fegyverzetet. Mind I. Péter, mind I. Frigyes Vilmos porosz király (1713-1740) jövedelmüknek nagyjából 85%-át fordították hadikiadásokra, a Habsburg-államban ez az arány 50% volt. Az államigazgatásban a közigazgatás átszervezése a rendi szervek háttérbe szorításával és a helyükre állított központi intézmények megszilárdításával járt. A pénzügyigazgatásban a jövedelmek begyűjtésének hatékonyságát kívánták növelni, valamint új állami jövedelemforrásokat próbáltak feltárni.

A szorosabban vett felvilágosult abszolút reformpolitika az állami élet három szférájában jelentkezett: a gazdasági-, a kulturális- és a társadalompolitikában. A gazdaságpolitika a korban kissé meghaladott, de a kevésbé fejlett országok számára még mindig előnyös merkantilizmus elveit igyekezett az állam szolgálatába állítani. Ezt vallották a Kelet-Közép-Európa egyetemeken professzorkodó és a térség fejedelmi udvaraiban magas állami pozíciókat betöltő kameralisták is. (A

kameralizmus az adott ország gyarapodását merkantilista módszerekkel, de a kormányzat, a kincstár - azaz a kamara - javának előtérbe helyezésével kívánta elérni.) A felvilágosult uralkodók tehát szigorú protekcionista védővám rendszert építettek ki országuk köré, támogatták a manufaktúra alapításokat (gyakran állami üzemeket hozva létre), sőt az iparban ösztönöztek a technikai újításokra is. Mind az ipar mind a mezőgazdaság technikai intézkedései a megújított angol gazdaságból vették mintájukat, de míg a mezőgazdasági módszerek és eszközök átvételénél ez nem okozott nehézséget, addig az iparban kémkedésnek minősült. A korszak tehát új szakaszt teremtett az ipari kémkedés területén is. Az agrárszférában a technikai jellegű intézkedéseket a kisparaszti gazdaságok támogatásának szándéka egészítette ki.

A kulturális politikában az állami érdek képzett hivatalnoki réteg és a modern hadművészetben járatos tisztikar kinevelését igényelte elsősorban. De az iskolapolitika végül szinte minden szinten érvényesült, az elemi iskolák szaporításától az egyetemek alapításáig vagy bővítéséig. Támogatták a felvilágosult kormányzatok a tudós társaságok vagy éppen tudományos akadémiák alapítását is. A kultúrpolitika terére szorult az egyházpolitika, amely a vallási ellentétek felszámolásával, a türelem érvényesítésével valamennyi vallás hívét jó alattvalóvá kívánta tenni.

Merőben szokatlan a felvilágosult abszolutizmus társadalompolitikája. Az államnak fokozott gondot kellett fordítania a legszamosabb adófizetők rétegére, a parasztságra. A kormányzatok itt a feudalizmus alapviszonyának számító jobbágyföldesúri kapcsolatba avatkoztak be, kivívva a birtokosok ellenérzését. A felvilágosult parasztvédelem egyrészt rendeletileg szabályozta a földesúrnak járó szolgáltatásokat, másrészt megpróbálta megakadályozni a jobbágyföldek földesúri kisajátítását. Kevesebb sikerrel járt a paraszti kigazdaságok szaporításának a politikája.

A polgárság inkább csak az ipartámogatáson keresztül kapott ösztönzést. Szokatlannak bizonyultak viszont a nemesi adózás bevezetésére tett kísérletek. Ez a törekvés alapjaiban támadta a birtokosok ősi kiváltságait, nem csoda, ha a nemesség fokozódó gyanakvással fogadta a felvilágosult abszolút politikát. Napirendre kerültek a konfliktusok, újra megjelent a rendi ellenállás. A nemesség maga lépett kapcsolatba a filozófusokkal, hogy az abszolutizmus ellen folytatott, igazságosnak vélt harcához ideológiai támogatást szerezzen. S a filozófusok ezt a közeledést sem utasították vissza. Montesquieu - aki 1728-ban azért látogatott Pozsonyba, hogy Magyarország elmaradott intézményrendszerét tanulmányozza -, nem ítélte el egyértelműen a rendi-nemesi politikát. Rousseau a lengyel nemességnek írt reform-tervezetben (1772) a „nemzeti intézmények” szerepét hangsúlyozta, amelyeknek köszönhetően az ország - anarchikus kormányzata ellenére - fenn-

maradhatott. (Eközben Rousseau elvetette az „európaiságot”, amely megrontja az erkölcsöket.) A meglévő lengyel államigazgatásban csak mérsékelt változtatásokat látott szükségesnek. Nem csoda, ha Montesquieu a magyar, Rousseau pedig a lengyel nemesség körében oly népszerű lett. Igaz, Rousseau-val ellentétben Voltaire egyáltalán nem kívánta elfogadni a lengyelek anarchikus berendezkedését, s örömmel üdvözölte az ország felosztását az általa jó szándékúnak tekintett orosz és porosz felvilágosult kormányzatok között.

A felvilágosult abszolutizmus politikája tehát végül nemcsak abban különbözött a hagyományos abszolutizmusétól, hogy minden téren intenzívebb, alaposabb volt amannál, hanem abban is, hogy a kormányzat - a polgárság fejletlensége, elmaradottsága miatt - bizonyos területeken olyan feladatokat is magára vállalt, amelyeket a fejlettebb Angliában vagy Franciaországban már a polgárok láttak el. Számos esetben az államapparátusra nehezedett a termelés technikai részletkérdéseinek kidolgozása, a megismert új eljárások vagy gépek terjesztésének feladata. Az uralkodó a kultúrában sem a jótékony mecénás szerepét töltötte be, hanem gyakorlati célú szakiskolák, tudományos intézmények, társaságok alapításában, gazdasági szakkönyvek megjelentetésében működött közre, azaz a másutt a polgárság által teljesített feladatokat igyekezett pótolni. A polgári jellegű feladatokba való kényszerű beavatkozást tekinthetnénk a felvilágosult abszolutizmus másik lényeges jellemvonásának. Ugyanakkor ez a tényező indokolja a reformpolitika felvilágosult elnevezését is, hiszen a társadalom más rétegeivel, osztályaival szemben az uralkodó került lépéselőnybe.

Mivel az állami vezetésben az elmaradottabb országokban fel sem merült annak a lehetősége, hogy a polgári osztály veszélyt jelenthetne a társadalom meglévő rendszerére, vagy megingathatná a nemesség tekintélyét, az állampolitika lépéseit nem tekinthetjük a kapitalista rendszer közelítésére tett kísérletnek. A felvilágosult uralkodók a régi keretek között kívánták megreformálni országukat. Ezért is vélhették egyesek - mint például a francia Georges Lefebvre professzor - az egész felvilágosult abszolút kormányzást szemfényvesztésnek. A felvilágosult abszolutizmus valóban nem lett a XVIII. század problémáinak mindenható orvossága. A reformprogramban mégsem szabad csakis soha meg nem valósuló utópisztikus ábrándozásokat látnunk. Egy másik francia tudós, a már többször emlegetett Róbert Mandrou úgy fogalmazott, hogy a felvilágosult abszolutizmusban a legönkényesebb államforma, a despotizmus tudta civilizálni magát, s tudott a reformok eszközévé válni.

Az uralkodók javító szándéka aztán találkozhatott a filozófia széles körben népszerűsített programjával. Így az uralkodók hirdethették (és talán hihették is), hogy amit tesznek, az megfelel a filozófusok célkitűzésének. Ugyanakkor az elmé-

létüket a gyakorlatban is igazolni vágyó filozófusok is felfedezhették uralkodó partnerükben elméletük gyakorlati megvalósítóit (vagy legalábbis állíthatták ezt környezetüknek). Kétségtelen, hogy egyes részterületeken a reformpolitika többé-kevésbé eredményesnek bizonyult, sőt, a paraszti földhasználat vagy a nemesi adózás kérdésében képes volt megdönteni a hagyományos rendszer néhány meg-változhatatlannak hitt elemét is. Az állam által kezdeményezett lépések ébresztették fel a társadalom szunnyadó erőit, s tették lehetővé, hogy idővel majd magukhoz ragadják a kezdeményezést. A felvilágosult abszolutizmus jelentőségét így elsősorban abban kell látnunk, hogy ki tudta mozdítani az érintett országokat évszázados stagnálásukból. Az államhivatalnokok között és a nemességen belül is kialakult egy - a reformok iránt fogékony - réteg, amely a későbbiekben a társadalmi átalakulás élharcosa lehetett.

A felvilágosult abszolutizmus Európa csaknem minden országát érintette. Nem találjuk viszont nyomát a polgárosult Angliában és Hollandiában, továbbá Franciaországban sem, ahol a felvilágosult reformok bevezetése kockázatos lett volna, hiszen itt a polgárság jóval erősebb volt, mint az európai centrumon kívüleső területeken. A felvilágosult reformok itt csak az ő hatalmi igényeiket erősítették volna, amit a kormányzat természetesen nem kívánhatott.

3/6. A felvilágosult reformok valósága

Amennyire ellentétesnek mutatkozott az európai élvonalhoz tartozó három ország pályája a XVIII. században, legalább annyira különbözött egymástól a felvilágosult abszolút politikát alkalmazó államok sorsa is. Régóta stagnáló vagy fejlődésében frissen megrekedt államot éppen úgy találunk közöttük, mint olyant, amelynek pályája éppen most ívelt meredeken felfelé. Közös vonás lehet bennük, hogy a felvilágosult abszolutizmus mozgalmassabbá tette politikai életüket, s többségükre mégiscsak ösztönzőleg hatott.

Mindegyikükkel részletesebben foglalkozni aligha tudnánk, hiszen hossz-szabb-rövidebb felvilágosult kormányzati szakaszt szinte valamennyi olyan európai államban felfedezhetünk, amely nem tartozott a korábban említett élvonalhoz. Rendszerint maguk az uralkodók fordították országukat a reformok irányába, ritkábban egy-egy kiemelkedő hatalommal rendelkező politikus. Ez utóbbiak -tehát a politikusok - szándéka azonban könnyen balul sült el. A kiváltságaiban megrövidített nemesség az állam minden belső és külső nehézségéért őket okolta s így nem egyszer bűnbakként kellett felelniük a feltételezett hibákért. Nem mindig tartott ki mellettük uralkodójuk sem, elhárítva magáról a felelősséget a

korábban esetleg általa is helyeselt kezdeményezésekért. A felvilágosult reformok sorsa tehát meglehetősen sok tényezőtől függött.

A XVIII. századi Európában a leglátványosabb emelkedést éppen egy olyan állam produkálta, amelynek királya sok kortárs felvilágosult uralkodó példaképévé vált. Poroszország az évszázad során területileg a többszörösére növekedett, s még a területi gyarapodást is meghaladóan emelkedett lakosságának lélekszáma. A porosz állam területe 1713-ban, I. Frigyes király halálakor 112 ezer km², 1786-ban, II. Frigyes halálakor 195 ezer km² volt (a növekedés 74%), népessége 1740-ben, II. Frigyes trónra lépésekor 2,2 millió fő, 1786-ban 5,4 millió fő volt. (A népesség növekedése tehát 145%-ra rúgott, de ha csak azt vesszük tekintetbe, hogy az 1740-ben is birtokolt területen 1786-ban 4 milliónyian laktak, a növekedés - 82%-kal - önmagában is meghaladja a területi gyarapodás mértékét. I. Frigyes Vilmos király alatt - tehát 1713-1740 között - a területi növekedés elhanyagolható maradt.) Ez a gyarapodás a porosz királyságot a szomszédos, befolyásosabb hatalmak kedvét kereső államocskából az európai nagyhatalmak sorába emelte. A területi növekedés zömében hódító háborúk következménye volt.

A XVIII. századi Poroszországot gyakran nevezik militaristának, amely minden sikerét uralkodói agresszivitásának köszönhetné volna. Való igaz, hogy ez az állam, amely a század közepén területileg Európában a 10. helyen állt, lakossága számát tekintve pedig mindössze a 13. volt, a kontinens negyedik legnagyobb hadseregével rendelkezett. A militarista szellem létét igazolhatná, hogy a század két legsikeresebb porosz királya, I. Frigyes Vilmos (1713-1740), majd fia II. Frigyes (1740-1786) kizárólag katonai egyenruhában mutatkozott a nyilvánosság előtt. Reformjaik egy része is a hadügyre vonatkozott, mint például az 1733-i kantonális reform, amely meghatározott nagyságú területeket, ún. „kantonok”-at jelölt ki az egyes ezredek utánpótlására (az adott kanton volt köteles a hozzá sorolt ezred utánpótlását biztosítani), vagy a hadsereg szervezetét és kiképzését szabályozó intézkedések. I. Frigyes Vilmost mind a kortársak mind az utódok leginkább őrmesterhez szokták hasonlítani, aki szűkebb családját is katonai szigorúsággal irányította.

A porosz állam felemelkedésének indoklására mégsem lehet elegendő a militarizmus, mint magyarázat. Megfelelő gazdasági és társadalmi háttér nélkül az uralkodók legharciasabb szándéka is megbukott volna, s a porosz hadsereg sorra szenvedte volna el vereségeit. A katonai sikerek mögött valóban ott találjuk a porosz uralkodók hatékony beavatkozását az állami élet szinte minden területén.

A Hohenzollern-dinasztia államát a XVII. században éppen úgy a szerencse indította el a felemelkedés útján, mint egykor a Habsburgok birodalmát. A XVII. században sorra haltak ki a család mellékágai, s szálltak tartományaik - örökség-

A felvilágosult reformok valósága 187

ként - a főágra, a brandenburgi örgrófokra (1614: az Alsó-Rajna mentén Mark, Kleve, Ravenstein grófságok, 1618: porosz hercegség, azaz a német lovagrend egykori területe, 1680: magdeburgi hercegség). Emellé a vesztfáliai békében (1648) Poroszország Hátsó-Pomerániát is megszerezte. 1701-ben emelte I. Lipót császár (1657-1705) királysággá Poroszországot, mert uralkodója segítséget ígért neki a spanyol örökösödési háborúban. Ekkor vált az addig porosz hercegként és brandenburgi választófejedelemként uralkodó III. Frigyes (1688-1713) / Frigyes néven porosz királlyá. Az állam súlypontja azonban továbbra is Brandenburgban maradt, fővárosának is inkább Berlin számított, mint Poroszország fővárosa, Königsberg (ma: Kalinyingrád). I. Frigyes és I. Frigyes Vilmos passzívabb külpolitikája után (kettőjük uralkodása alatt Poroszország mindössze 6000 km²-el bővült) II. Frigyes növelte újra jelentősebb területekkel a porosz államot. (Sziléziát az osztrák örökösödési háborúban, Nyugat-Poroszországot Lengyelország első felosztásakor szerezte meg). Az állampolitikának a militarizmusra való szűkítését cáfolhatja, hogy a lakosságszám növekedési aránya II Frigyes uralkodása alatt is jócskán meghaladta a területi növekedés arányát (az előző, mint említettük, 145%-ra, az utóbbi 63%-ra rúgott).

A területi növekedéshez az államigazgatás hatékonyságának növelése járult. A polgári és a katonai igazgatás összevonásával 1722-ben állították fel az ún. General Direktóriumot, amelynek osztályai (departmentjei) ugyan még a területi elv alapján szerveződtek meg, azokon belül azonban az ügyeket már szakigazgatási elvek szerint osztották fel. Az igazságszolgáltatás területén átalakították a bírói kart. Az eddig középkorisan zárt (céhhez hasonló) bírói testület helyére fizetett hivatalnokokat neveztek ki. Az 1748-ban kibocsátott jogi kódex áttekinthetőbbé tette a peres eljárásokat. Az Általános Törvénykönyv kidolgozása azonban csak 1794-ben fejeződött be.

A porosz állam már korábban is nevezetes volt vallási türelméről. Fejedelmei igen korán csatlakoztak a reformációhoz s elkoboztatták az egyházi vagyont. A súlyát veszített egyház állásai nem voltak vonzóak a társadalom vezető rétegei számára, s az állam sem próbálta alattvalóit valamely meghatározott vallásra rákényszeríteni. A XVIII. században Poroszország egyaránt menedékkévé vált a katolikus országokból elűzött protestánsoknak (mint 1732-ben a salzburgi érsek által elűzött 15 ezer protestánsnak) valamint a menekülésre kényszerített jezsuitáknak. A művelődéspolitikai legfontosabb eleme, hogy a porosz állam 1717-től kezdve törekedett a népiskolák rendszerének kiépítésére.

A gazdaságpolitikát a merkantilista védővámok, az egyes cikkek (kávét, dohányt, sót) kereskedelmére kibocsátott monopóliumok, az államilag támogatott manufaktúrák felállítása jellemezte. A kormányzat megnehezítette a készpénz

kivitelét az országból. A kereskedőknek nem volt szabad 250 tallér készpénznél többet külföldre vinniük, hogy inkább az eladott árukért kapott pénzen vásárolják az importcikkeket. Az ipar területén az állam elsősorban a posztógyártást valamint a bányászatot és a kohászatot támogatta, a támogatás módját az üzemek anyagipénzügyi segítségével és a külföldi szakemberek behívásában találta meg. A porosz állam ún. „polgár-toborzói” rendszeresen járták Európa országait, hogy iparosokat és földműveseket csábítsanak az áttelepülésre. A II. Frigyes uralkodása alatt Poroszországba betelepült 300-350 ezer emberből mintegy 100 ezren foglalkoztak iparral.

A mezőgazdasági termelés támogatása széles skálát ölelt fel a művelt területek kiszélesítésétől (mocsárlecsapolással, folyószabályozással) a telepítésen át (az előbb említett betelepültek kb. kétharmada volt mezőgazdasági termelő) a legújabb művelési módszerek és eszközök népszerűsítéséig. II. Frigyes támogatta a tagosításokat, azaz a földesúri és paraszti földek területi különválasztását, a takarmánynövény termesztést (a vetett, ún. mesterséges rétek kialakításával), az istállózó állattartást, a jószágállomány felfrissítését külföldről behozott tenyészállatokkal. A hatóságok szívesen ajánlották a termelőknek a krumpli művelését.

A jobbágyság telkiállományát 1709-1749 között egy sor rendelet védte. E rendeletek eredményessége ugyan nem mindenben egyértelmű, tény azonban, hogy az országban nem fordult elő a paraszti földek olyan tömeges kisajátítása, mint néhány szomszédos német fejedelemségben vagy Lengyelországban. Nem került viszont sor a parasztság szolgáltatásainak állami szintű rögzítésére. II. Frigyes csak 1784-ben (uralkodása 44. évében) javasolta a szolgáltatások nagyságát rögzítő helyi urbáriumok készítését, kötelezően végrehajtandó rendeletet azonban ebben a tárgyban nem bocsátott ki. A nemességet viszont már 1717-ben sikerült adófizetésre kényszeríteni az évi 40 talléros ún. „lópénz” bevezetésével. (Az intézkedést azonban inkább csak jelképesnek tekinthetjük, hiszen az így begyűlt összeg a katonai kiadásoknak jelentéktelen hányadát fedezte.)

Az állam beavatkozását a gazdasági életbe bizonyos tekintetben meglehetősen ellentmondásosnak ítélnéljük. Volt olyan terület, ahol a politikai érdek fölébe kerekedett a gazdasági érdekek. Amikor 1718-ban I. Frigyes Vilmos politikailag közeledett I. Péter cárhoz, Oroszországgal szemben minden kereskedelmi kötött séget felfüggesztettek. (Igaz, a poroszországi piacot aligha kellett féltetni az orosz; áruk versenyétől.) A szigorú protekcionizmus következtében beviteli tilalommal sújtottak több olyan árucikket, amelyet olcsóbban tudtak volna importálni, min amibe otthoni előállításuk került. A cukor ára is alacsonyabb lett volna, ha Ham burgból importálják, mégis erőltették otthoni gyártását.

Egészeiben véve ez a politika mégis eredményes volt, s ezt nemcsak a porosz katonai sikerekkel igazolhatjuk. Amikor 1771/1772-ben Kelet-Közép-Európában a rossz termés miatt éhínség söpört végig, Poroszországban meg tudták nyitni az állami gabonaráktárakat, s enyhíteni tudtak a lakosság ínségén. Megfordult a paraszti vándorlás iránya is. Eddig sokan hagyták el az országot a lakosságot megnyomorító terhek miatt. 1772-ben és a következő években sok külföldi települt át a királyságba.

Uralkodása végén II. Frigyes látványosnak szánt politikai lépéssel kívánta demonstrálni Poroszország tekintélyének növekedését. 1785-ben, halála előtt egy évvel - más német territóriumok bevonásával - fejedelmi szövetség alapítására készült, amelynek éle a Habsburgok ellen irányult volna. A gyakorlatban azonban csak a hannoveri és a szász választófejedelmi udvarral került sor szerződés megkötésére. Bár a következő évtizedek francia háborúi egyelőre elsöpörték e szövetségnek a gondolatát is, hallatán lehetetlen nem gondolnunk a nyolcvan évvel később létrejött „kisnémet” egységtörekvésekre.

A Hohenzollernekkel szemben a Habsburgok csillaga hanyatlóban volt a XVIII. században. Az egykor oly szerteágazó dinasztia férflágon kihalt, s az örökség csábítása két súlyos háborúba rántotta Európát. A töröktől megszabadított Magyarország nem tűnt kellő kárpótlásnak az elvesztett Spanyolországért, a Lengyelország felosztásával nyert Galícia sem Sziléziáért. Gazdaságilag valóban kevésbé voltak fejlettek amazoknál, jövedelmük is jóval szerényebb volt. Mégis hozzájárultak ahhoz, hogy a Habsburg-monarchia súlypontja Kelet-Közép-Európába, a Duna völgyébe helyeződjék át.

A Habsburg-monarchia felvilágosult uralkodójának II. Józsefet (1765-1790) szokták tekinteni. A császár merész, a hagyományokat és a feudális kiváltságokat nem tisztelő intézkedései miatt méltán rászolgált erre a megítélésre. Az újabb történetírás azonban Mária Terézia (1740-1780) politikájában is felfedezni véli a felvilágosult abszolutizmus ismérveit.

A királynő elavult, kevésbé hatékony államigazgatást vett át apjától, VI. Károly császártól (1711-1740). A Habsburg-család utolsó férfi tagja nehezen tudott beletörödni Spanyolország elvesztésébe, s - tekintélyének növelése érdekében - többször bonyolódott olyan háborúba, amely további presztízis veszteséggel járt. A század első felében sorra elvesztek a dél-itáliai birtokok, a balkáni török határ ide-oda hullámozott. A háborúk terheit a bécsi udvar csak kölcsönökkel tudta fedezni. Az 1711-ben 60,5 millió guldenre rúgó államadósság VI. Károly haláláig 101 millió guldenre emelkedett. A császár egyetlen lépésében hihette magát sikeresnek, s ez a Habsburgok leányági örökösödését biztosító Pragmatica Sanctio (1713) nemzetközi elfogadtatása volt. (Spanyolország 1725-ben, Poroszország 1728-ban,

Anglia 1731-ben, Hollandia 1732-ben, Franciaország 1738-ban fogadta el a Habsburgok nőági örökösödését.)

A császár halála után hamar kiderült, hogy tévedett. Mária Teréziának csak újabb, hosszadalmas háborúban sikerült trónját és tartományait megvédeni az ellentábor jelöltjével, a bajor Károly Albert választófejedelemmel (császárként VII. Károly, 1742-1745) szemben. De már az osztrák örökösödési háború (1740-1748) alatt sor került a közigazgatás első átalakítására: a pénzügyi és a katonai igazgatás hatékonyságának a növelésére néhány feleslegesnek ítélt hatóság megszüntetése révén. 1742-ben ugyanakkor új, független irányítószervet kapott az addig az udvari kancellária által irányított külügy (állam-kancellária).

A háború elvesztését újabb változtatások követték. A poroszok által elfoglalt Sziléziából Bécsbe menekült Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf reformtervéhez sok vonatkozásban a porosz berendezkedés szolgált mintául. Az 1749-ben felállított Directorium in publicis et cameralibus nevű központi kormány szerv, amely a kancelláriák és a kamarák feladatát vette át, mind elnevezésében mind felépítésében egyértelműen a General Directoriumot követte. Modern elvek alapján szervezték át a helyi közigazgatást is. Haugwitz reformjainak másik - talán még fon-tosabb - oldalát egy olyan adórendszer bevezetése jelentette, amelyben a nemességet is adófizetésre kötelezték. A paraszti adókhöz képest a földbirtokos azonos nagyságú földje után kevesebb adót fizetett, a nemesség adómentességének elvét azonban sikerült áttörni. A Haugwitz reform hatálya alól a monarchiában egyedül a magyar nemesség tudta kivonni magát.

A Szilézia birtoklásáért kirobbant újabb háború (hétéves, 1756-1763) során az államvezetésben mutatkozó bizonytalanságokat a fiatalabb politikus nemzedék legtehetségesebb képviselője, Wenzel Anton Kaunitz gróf igyekezett elhárítani. Az adott pillanatban Bécsben elképzelhetetlennek tartották, hogy a különféle eredetű és fejlettségű országok valamint tartományok igazgatását még jobban összevonják. Kaunitz tehát 1761-ben legfelső szinten mindössze egy igen szűk körű tanácsadó szervet állított fel (Staatsrat - államtanács), amely azonban bármiféle ügyben véleményt nyilváníthatott, tanácsokat adhatott, hogy ezen tanácsok alapján hozza meg a királynő döntéseit. Mivel a magyar rendek az államtanács illetékességét sem fogadták el, e szervnek a királynő uralkodása alatt nem is volt magyar tagja. Pedig a lényegesebb magyar vonatkozású kérdésekben, mint például az úrbérrendezés előkészületei során, Mária Terézia természetesen kikérte a testület véleményét.

A királynő reformjainak köre is felölelte az állami élet valamennyi szféráját. Már a két háború között sor került a hadsereg átszervezésére. Javult a kiképzés: módszere, megújították a tüzérséget, 1751-ben Bécsújhelyen tiszti iskolát alapítottak.

A felvilágosult reformok valósága 19

A monarchia gazdaságpolitikáját - Poroszorszáéhoz hasonlóan - a merkantilista elveknek megfelelően alakították ki. E politika középpontjába a céhkorlátozások enyhítése, a manufaktúra alapítások ösztönzése valamint a védvám-rendszer bevezetése került. Az 1754-ben bevezetett vámrendszerben az addig kizárólag jövedelemforrásként kezelt vámok nagyságának megállapításában először kapott szerepet a gazdasági szempont (a hazai piac védelme). A mezőgazdaság fejlesztése érdekében Bécsben nem fejtettek ki akkora propagandát, mint Poroszországban, az új módszerek és eszközök meghonosítása mégis napirendre került a mezőgazdasági társaságokban, a szakkönyvekben és a szakiskolákban.

Az 1750-es-1760-as években monarchia-szerte alakultak a mezőgazdasági vagy ipari szakiskolák, az 1770-es években került sor a népiskolai reformra. A tantárgyak között előtérbe került a természettudományok oktatása továbbá a gyakorlati tudnivalók megismertetése. Új rendtartást kapott a bécsi egyetem mind a négy kara (teológiai, bölcsészeti, jogi, orvosi). Az igazságszolgáltatás új büntetőtörvénykönyvet (1768) és egy be nem vezetett polgári-törvénykönyv tervezetet nyert alatta. Az oktatás és a jog reformjaira a bécsi udvar felvilágosult körei ösztönöztek. Tartalmilag azonban ezek a változtatások még jól megfértek a feudalizmus belső rendjével, s nem igényelték a felvilágosodás filozófusai által elvárt döntő átalakulást.

A felvilágosodás szelleméhez így talán közelebb álltak azok az intézkedések, amelyek a jobbágyság helyzetének javítására törekedtek. Az egyes országokra, tartományokra érvényes úrbéri rendeletek (1767: Magyarország, 1771: Osztrák Szilézia, 1772: Alsó-Ausztria, 1775: Csehország, 1778: Stájerország stb.) a Habsburg monarchiában elsősorban a földesúri járadékok nagyságát határozták meg, míg kevesebb figyelmet fordítottak a földek várható földesúri kisajátítására.

Mária Terézia sok intézkedése miatt került szembe állama kiváltságos rendjével. A királynő kellő belátással, ügyességgel azonban mindig le tudta szerelni a fenyegető mozgalmakat. Fia, II. József (1765-1790) 41 éves volt, amikor trónra került. Apja halála után, 1765-ben koronázták császárrá, anyja társuralkodóvá emelte, a tényleges hatalom közelébe azonban mindeddig nem jutott. Pedig olvasmányai, az udvari felvilágosult körökkel tartott kapcsolatai révén a filozófia olyan őszinte hívévé vált, mint uralkodó kortársai közül senki más. Türelmetlenné válva, a hatalom birtokában túl gyorsan akarta megvalósítani elképzeléseit, ami széles körben ellenállást váltott ki. 1781 őszén alig néhány héten belül bocsátotta ki a türelmi- és a jobbágyrendeletet. Az előző nem csak a vallásgyakorlat szabadságát biztosította a protestánsoknak, de a hivatalviselés lehetőségét is megnyitotta számukra. (A rendelet mindezek ellenére nem biztosított vallásszabadságot, mivel a protestánsokat továbbra is sújtotta néhány nem túl jelentős megkülönböztetés.)

A jobbágyrendelet a költözés, a munkavállalás, a tanulás és a mesterségek elsajátításának szabadságát nyújtotta a parasztnak. A birtokossal szemben fennálló járadékfizetési kötelezettségek azonban érintetlenek maradtak. II. József reformtervei között szerepelt egy olyan általános földadó tervezete is, amely az adózás szempontjából nem tett volna különbséget urasági és paraszti föld között. Ennek bevezetésére azonban már nem kerülhetett sor.

Halála előtt II. József arra kényszerült, hogy magyarországi rendeleteit - a jobbágy- és a türelmi rendelet kivételével - visszavonja. Más országot illetően ilyen látványos kudarc nem következett be, pedig az ellenállás Csehországban, de magában Ausztriában is jelentős volt. Osztrák Németalföld (Belgium) egyenesen függetlenítette magát a birodalomtól. II. József halálával a Habsburg monarchiában lényegében véget ért a felvilágosult abszolútizmus szakasza. Ausztria egészében véve megtépzott tekintéllyel került ki a XVIII. század bel- és külpolitikai konfliktusaiból, mégis talpon maradt, hogy megújult erővel vegye majd fel a harcot a napóleoni háborúkban.

A felvilágosult abszolútizmus a kisebb német fejedelemségekben is híveket szerzett. Badenben Károly Frigyes fejedelem 1783-ban adott ki rendeletet a jobbágyság felszabadításáról (amely azonban nem mentette fel a parasztnak a földesúri járadékok fizetése alól). Sok tartományban került sor a mezőgazdasági javítások ösztönzésére: a takarmánynövény termesztés, az istállózó állattartás elterjesztésének kísérletére.

De jelentkezett a felvilágosult politika Európa más periferiáin is. Itáliában Toscanában Lipót nagyherceg (1765-1790), a későbbi II. Lipót császár már-már a feudalizmus kereteit feszegető intézkedéseket hozott. Nemcsak a nemességet adóztatta meg, hanem a parasztnak is felszabadította a feudális terhek alól. Nemesi adózást vezettek be Lombardiában is. Piemontban III. Károly Emánuel király (1730-1773) mocsárlecsapolásokkal, útépitésekkel, a céhek felszámolásával és vámcsökkentésekkel igyekezett országát segíteni. Nápolyban III. Károly (1735-1759) elsősorban a tudományokat pártolta.

A felvilágosult abszolútizmus itáliai megjelenése különben azzal a tanulsággal szolgálhat, hogy a félsziget - XVIII. századi stagnálása, az ún. „refeudalizáció” ellenére - fejlettségében még mindig magasban a közép-kelet-európai térség felett állt. Itt nem volt szükség a gazdasági életbe történő közvetlen beavatkozásokra, manufaktúra alapításokra, a paraszti termelékenység növelésére. A felvilágosult reformok sokkal inkább a paraszti termelés felszabadítását, a szociális körülmények javítását, továbbá (mai szóval) az infrastruktúra kialakítását (út, csatornahálózat építése, javítása) szolgálhatták.

A hispániai félszigeten, Spanyolországban III. Károly (a korábbi nápolyi király, Spanyolországban uralkodott 1759-1788) az egyház visszaszorításával, a világi oktatás körének szélesítésével, a gazdaság támogatásával, adócsökkentéssel kísérletezett. Új országában a királynak mélyebben kellett belenyúlnia a gazdaság és a társadalom ügyeibe, mint Itáliában. Az itáliai viszonyok között elmaradottnak számító Nápolyból érkezett, Madridot azonban még ehhez a városhoz képest is szürkének, egyhangúnak, sötétnek találta. Beavatkozása természetesen a kiváltságosok tiltakozását váltotta ki.

A portugál Sebastiao José Pombal márki, I. József Emánuel király (1750-1777) külügyminisztere majd miniszterelnöke a gazdaság pártolásától várta az ország kiemelését középkorias elmaradottságából. Vámszabályozásokkal, a külkereskedelem ellenőrzésével próbált enyhíteni hazája függőségén kereskedelmi partnereitől. Kiűzte az országból a jezsuitákat, akik a régi kiváltságok védelmében szembeszegültek bármiféle újítással. Alatta rakták le a világi oktatás alapjait. Királya halála után azonban Pombalt bíróság elé állították, s reformjai jórészét eltörölték.

Ugyancsak bíróság előtt kellett felelnie népszerűtlen reformjaiért a felvilágosult abszolutizmus kiemelkedő dániai politikusának, Struensee-nek, VII. Frigyes király (1766-1808) udvari orvosának. Ő takarékosági intézkedésekkel, a paraszti terhek csökkentésével, a gazdaságot korlátozó kiváltságok felszámolásával próbált országa helyzetén javítani. Így nemcsak az arisztokrácia, hanem a kiváltságaiban megrövidített céhes-polgárság is ellene fordult. 1772-ben letartóztatták, majd kivégezték. Svédországban ezzel szemben maga az uralkodó, az éppen 1772-ben trónra lépő III. Gusztáv király (uralkodott 1792-ig) hajtott végre gazdaság- és kultúratámogató felvilágosult reformokat. Nevéhez fűződik a nemesség számos privilégiumának eltörlése valamint egy új alkotmánytervezet elfogadtatása is. Vele az elégedetlenkedő nemesek összeesküvése végzett. 1792. március 16-án Stockholmban, az operaházban tartott álarcosbálon egy összeesküvő meggyilkolta. (Ez az eset szolgáltatta az alapot Verdi Álarcosbál című operájának cselekményéhez, amelyben azonban a cenzúra miatt mind a szereplők nevét, mind a helyszínt meg kellett változtatni.)

Oroszországban hagyományosan II. Katalint (1762-1796) tartják a felvilágosult politika megtestesítőjének. A francia filozófia tanait jól ismerő, a filozófusokkal jó kapcsolatban álló cárnő gyakorlati intézkedéseiben azonban kevés nyomát találjuk a tényleges javítás szándékának. A cárnő 1775-i közigazgatási reformja éppen a nemesség fokozottabb részvételére ösztönzött a helyi igazgatás szerveiben. Az 1785-ben közzétett „Adománylevél a nemesek részére” újból megerősítette a nemesi kiváltságokat. Oroszországban az egész XVIII. században nem

találkozunk parasztvédelemmel vagy szociális intézkedésekkel. De - amint ezt Niederhauser Emil egy 1964-ben megjelent tanulmányában kimutatta -, a gazdaság vagy a kultúra támogatásának is több jelét találhatjuk meg I. Péter politikájában, mint II. Katalinében.

A századelőn élt cárnak természetesen még nem lehettek filozófiai ismeretei, tájékozottságot szerzett viszont a kor gazdaságának számos területén, a manufaktúrák működtetésében éppúgy, mint a hajóépítés technikájában. Uralmát jelentős közigazgatási-, hadügyi-, pénzügyi- és gazdaságpolitikai reformok jellemzik. A központi államigazgatásban az elavult prikázok helyére a szakigazgatási elv alapján működő kollégiumok kerültek. 1698 után viszont többé nem hívták össze a nemesi gyűlést (zemszkij szobor). A hadseregben bevezették a sorozást, létrejött a balti orosz flotta, a nehézipart manufaktúrák alapítása segítette. (Igaz, az Uralban létesített üzemek munkaerejét a körük telepített falvak jobbágyai szolgáltatták - robot formájában.) A szolgáló nemesek kötelező állami szolgálatát minden nemesre kiterjesztette (amit vagy a tisztikarban vagy a közigazgatásban lehet teljesíteni). I. Péter intézkedéseinek mintájául a cár nyugati útján megfigyelt tapasztalatai szolgáltak. Mindemellett politikájából a Nyugat-Európához való felzárkózás szándékának őszinteségét nem kell egészen komolyan vennünk.

A II. Katalin cárnő által készített Nakaz (az 1767-ben összehívott Törvénykönyv szerkesztő bizottság részére adott utasítás) 6. pontja kimondja: „Oroszország európai állam.” A cárnő azonban ezt ugyanúgy nem kívánta a valóságban is érvényesíteni, mint elődje. Külpolitikáját mindenképpen eredményesnek tekinthetjük, hiszen Oroszország jelentős területeket szerzett Lengyelország felosztásai során (1772, 1793, 1795), török háborúi a Krím-félsziget bekebelezésével jártak. Érdelemes társadalmi vonatkozású intézkedésével azonban nem találkozunk. Az oroszországi felvilágosult abszolutizmust - ha ilyen egyáltalán létezett - inkább tudnánk I. Péter személyéhez kapcsolni, mint II. Katalinéhoz.

A felvilágosult abszolutizmus Európa országaiban meglehetősen változatos formákban lépett fel. Volt ahol a termelők (a jobbágyok) létfenntartásának legalapvetőbb körülményeit kellett megteremtenie, de volt olyan ország is, ahol a termelés további ösztönzőjévé válhatott. Míg a Habsburgoknak Csehországban, II. Frigyesnek Poroszországban a paraszti földeket kellett megvédeniük a földesurakkal szemben és a szolgáltatásokat szabályozniuk, addig az itáliai királyságokban vagy Spanyolországban a felvilágosult politika utak és csatornák építését, mai szóval az infrastruktúra megteremtését szolgálta. Eredményei azonban sehol nem jelentették a polgári korszak kezdetét. Ezt csak a francia forradalom tudta meghozni.

3/7. A mindennapok megvilágosodása

Ha J. H. Plumb cambridge-i professzor Anglia XVIII. századi történetét feldolgozó népszerű kis könyvecskéjét olvassuk, könnyen úgy találhatjuk, hogy az értelem évszázada - a mindennapi életet tekintve - semmiféle érdemleges változást nem hozott. Az angliai városok (mindenekelőtt London) továbbra is olyan szennyesek és bűzösek maradtak, mint korábban. Utcáik szűkek, kövezetlenek, sötétek. Londonban 1684-ben kudarcot vallott az első kísérlet a közvilágítás bevezetésére. (1734-ben ezzel szemben sikerült a város egy részében az utcákat világítással ellátni.) Ami a szegényeket illeti, ők továbbra is tízen-tízenketten zsúfolódtak össze egyetlen szobában, ahol rendszerint bútorzat sem volt. Sokan közülük a földön aludtak, szorosan egymáshoz bújva, hogy melegedjenek. Más esetekben emberek és jószágok élhettek együtt továbbra is azonos fedél alatt.

Gyakoriak maradtak a betegségek, a szokásos hasmenésekhez, tüdőgyulladásokhoz új veszedelmek járultak, mint a gyarmatokról behurcolt lepra és a tengerészek rémségeként megismert, a C-vitamin hiányából fakadó, de a vitaminhiányosan táplálkozó városi szegényebb rétegeket hajóút nélkül is sújtó skorbut. Magas volt a halandósági ráta, ismételten a gyerekeket és az időseket sújtva leginkább. Londonban jó, ha minden negyedik újszülött életben tudott maradni. A fizetni képtelen szegényebb családok halottait közös sírba vetették, s azt addig nem takarták le földdel, amíg meg nem telt.

Akinek volt munkája, napi 14 órát dolgozhatott szerény fizetésért. A szórakozást a kocsmák, a kegyetlen játékok (bikahecc, azaz bikák és kutyák viaskodása, kakasviadal és a hozzájuk hasonló látványosságok) jelentették. A brutalitást a bűnözés és a kegyetlen megtorlás egészítette ki. Angliában 1740-ig bárkit (tehát egy gyereket is) fel lehetett akasztani, ha egyetlen shilling értékű tárgyat, mondjuk egy zsebkendőt lopott.

Berzeviczy Gergely, felvidéki nemes úr, a magyar közgazdaságtudomány későbbi megalapozója, 1787-ben hasonló tapasztalatokat szerzett Párizsban, „a művelt világ középpontjában”. A fényűzés ellenére a város piszkos, ha valakinek nincs kocsija, ajánlatos sötét színű ruhában járnia, hogy ruhája besározódását leplezze. „Hímzett fekete ruha, kard, kalap a hónalj alatt, csipkés ing, amely azonban kéthetes használat jeleit mutatja” - írja a párizsi polgárokról. Pedig a francia fővárosban éjszakánként ekkor már 600 laterna (lámpás) világította meg az utcákat. - Aligha lehetett más a helyzet Európa többi nagyvárosában, mint amit Berzeviczy Párizsban tapasztalt.

Nem tudta áthatni és megváltoztatni a társadalom egészét a felvilágosodás filozófiája sem. Hiába vitatkoztak az úri szalonokban, a szabadkőműves páholyok-

ban és a polgári társaságokban a társadalom és a politika legégetőbb kérdéseiről, hiába adták el a filozófusok műveit több ezer példányban, a felvilágosodás még a viszonylag fejlett francia társadalomban sem tudott lehatolni a lakosság valóban széles köreibe. Robert Mandrou szerint „a XVIII. század francia Európája, amelynek hatalmas öröksége oly impozáns” végül is csak egy „kisebbség ügye” maradt. Ezúttal is elsősorban a parasztság maradt ki az új eszmék és az őket terjesztő könyvanyag, a bővülő ismeretek mind szélesebb áradásából. S ha érvényes ez a megállapítás Franciaországra, akkor még inkább érvényes a német államokra vagy Közép-Kelet-Európa térségére.

A látszat tehát rendkívül lehangoló. Ez esetben azonban talán mégis egy kissé egyoldalú. A néhány nagyváros, a filozófia hatástalansága talán nem jellemezhetik az egész társadalom életviszonyait és szellemi színvonalát. A XVIII. század változásai összetettebbek annál, hogy hatásukat közvetlenül a lakosság életkörülményein keresztül lenne szabad megítélnünk. Kosáry Domokos úgy látja, hogy „A XVIII. századi Európában valamivel nagyobb területen jóval több ember élt, az éhhalál fenyegetésétől valamivel távolabb, átlagban magasabb életkorig, hatékonyabb gazdaság, jobb kommunikációs eszközök, új eszmék, fejlettebb kulturális és politikai intézmények birtokában.” Véggkövetkeztetése pedig: „Ez alapozta meg a XIX. század további fejlődését.” A XVIII. század mindennapjainak „megvilágosodását” különben sem a mi XX. századi igényeinknek megfelelően kell keresnünk, de még csak nem is a korabeli filozófusok által óhajtott szinten, hanem a kor viszonyaiba beillesztve. E szerint pedig a kedvezőtlen nagyvárosi életkörülményektől máris eltérő sajátosságokat mutatnak a kisebb korabeli települések, különösen a falvak. A XVIII. század változásainak, a mindenütt végbemenő társadalmi polarizálódásnak természetesen vidéken is számtalan áldozata volt. A falu mint közösség, mégis jobban tudott gondoskodni szegényeiről és elesettjeiről, mint a hirtelen felduzzadt városok közösségeiket elhagyó, sőt az együttműködés hagyományos formáitól eltávolodott lakosai. (Jellemző, hogy Angliában a bekerítésekkel, a paraszti földek kisajátításával fellazított falvakat törvénnyel kellett szegényeik eltartására kötelezni.)

Számtalan jele van az átlagos műveltség emelkedésének. A reformációt követő fellendüléshez hasonlóan ismét szaporodnak az iskolák, korszerűsödik a tananyag, a XVIII. században az eddigi valláscentrikus oktatás helyére fokozatosan a praktikus ismeretek (természettudományok vagy kifejezetten a gazdasági élet tudnivalóinak) tanítása lépett. A felvilágosult abszolutizmus országaiban rendeletileg ösztönzik az ún. népiskolák felállítását, Poroszországban 1717-ben elrendelik az általános iskolakötelezettséget. Az alfabetizáció szintje persze megint inkább csak a fejlettebb országokban követhető nyomon. Franciaországban, ahol - mint

említettük- 1600 körül a férfi lakosság 16%-a tudott olvasni, az 1780-as években vidéken a házassági szerződéseket már a férfiak 42-90%-a, a nők 18-66%-a tudta aláírni. (Pedig a korszakban az írástudás nem feltétlenül velejárója az olvasási ismereteknek. Volt aki csak olvasni tudott, írni nem. Így az olvasni tudók aránya a fent idézetnél akár magasabb is lehetett.) A francia városokban ugyanis lassan az számított meglepőnek, ha valaki nem tudott olvasni. Angliában, ahol ugyancsak 1600 körül a férfiak 25%-a tudott olvasni, a XVIII. század második harmadában Montesquieu-nek már az imponált, hogy a cserepezők a háztetőn is újságot olvastak. Amsterdamban a XVII. század közepén a férfiak 57%-a, a nők 32%-a tudta a nevét aláírni. A XVIII. századi Németországban példákkal igazolható, hogy kézművesek, iparosok Voltaire, Lessing műveit olvasták.

Az olvasás szokásának terjedésére utal a kinyomtatott könyvek számának további emelkedése valamint összetételük megváltozása. Franciaországban, a XVIII. század közepéig legfeljebb a népszerű ponyvakiadványokat adták ki több ezer példányban (néhányikat akár 5 000 példányban is), a felvilágosodás legjelesebb szerzőinek első munkáit ugyanakkor legfeljebb 500-1000 példányban lehetett kiadni. A társadalmi érdeklődés idővel mégis megnövelte a filozófia népszerűségét. Voltaire „XIV. Lajos százada” c. munkája már 3000, Rousseau „Új Heloise”-a 4000 példányban látott napvilágot. 4000 példányban nyomták ki az Enciklopédia első kiadását is, az újabb kiadások példányszáma pedig szinte követhetetlen. A legnépszerűbb francia folyóirat, a Mercure de Francé példányszáma elérte a 7000-et. A falusi olvasni tudás gyakorlati hasznosításának ékes bizonyítékai a nagy számban eladott kalendáriumok, házigazda-útmutatók stb.

Áttekinthetőbb lett maga a világ is. Javultak a közlekedés, az érintkezés lehetőségei. Míg 1772-ben Párizsból az utazás Bordeaux-ba 10 napig tartott, addig 1785-ben már csak öt és fél napig. (Ebben a javulásban azonban nem elsősorban a közlekedési eszközök technikai szintjének javulása játszotta a főszerepet, hanem az utak lettek jobbak, a postaállomások sűrűsödtek, a lovakat váltották gyakrabban.)

Ha az egészségügy változását még nem is tekinthetjük alapvetőnek, a részletekben itt is történt módosulás. A szokásos járványok már a XVII. században sem feltétlenül régi hevességükkel söpörnek végig Európán. Közép-Kelet-Európát még meglehetősen megrettentí az 1708-1711-i pestisjárvány, amelyről - például a korabeli baltikumi útleírások - megdöbbentő képet rajzolnak: szerzőik kipusztult falvakra találnak, ahol csak a jószág csatangol élelmet keresve. (E járvány hatása a Rákóczi szabadságharc kimenetelében is érezhető). Magyarországon 1738/42-ben, Oroszországban 1770-ben, 1783-ban, sőt a XIX. századra átnyúlva, 1814-ben is találkozunk ezzel a félelmetes betegséggel. Nyugat-Európában azonban 1720-i

marseilles-i tetőzése után nem fordul elő többé pestisjárvány. A század közepén feltalálják a himlőoltást, bár nagyobb méretű alkalmazására - kezdetlegessége és meglehetősen kockázatos volta miatt - még várni kell.

Újból emelkedésnek indul az európai átlagéletkor, helyenként akár a 40 évet is elérheti, s vele párhuzamosan a földrész lakosságának száma is növekszik. Míg eddigi fejezeteinkben 1700-ra Európában 110-120 millió lakost feltételezhettünk, és ezt a számot a század közepére mindössze 120-140 millióra emelhattük, addig 1800-ra Európa lakosainak száma elérte a 185-190 milliót. (Más szóval megközelítette a 200 milliót, amivel a kis kontinens az akkori világ lakosságának kb. 20%-át adta.) A XVIII. századi Magyarországon a lakosság több mint megduplázódását (4,2 millióról 9,5 millióra, 126%-os növekedés) különleges körülményeknek szokták tulajdonítani. Pedig ebben az évszázadban Európa más területein is találunk meglepő, ha nem is hasonló nagyságrendű népességnövekedést. Említettük, hogy Anglia lakossága a századelő 5,5 millió főjéről a századvégre ugyancsak nagyjából 9 millióra (pontosabban 9,2 millióra) gyarapodott (ami 64%-os növekedést jelent). Franciaország lakossága a forradalmat megelőző 75 évben kb. egyharmaddal (33%) szaporodott. Nem lehet véletlen, hogy az angol Thomas Robert Malthus éppen e század végén - pontosabban 1798-ban - hozta nyilvánosságra rendkívül pesszimista következtetésekre vezető számításait. Szerinte ugyanis, míg a népesség geometriai arányban növekszik (1:2:4:8 stb.) addig az ellátására szolgáló élelmiszer termelés csak számtani módon (1:2:3:4), s ez menthetetlenül újabb éhínségekhez, a lakosság nagyméretű pusztulásához vezet majd. Malthus tanai a XIX. században nem igazolódtak, a mezőgazdasági termelés - legalábbis az európai kontinensen - lépést tudott tartani a népesség szaporodásával.

Ha valami nehezen mozdult a XVIII. században, akkor az inkább a kor mentalitása volt. Meglepő azonosságokat találhatunk a társadalom különböző rétegeinek gondolkodásában. Királyok és egyszerű alattvalóik egyformán hittek az uralkodói hatalom isteni eredetében és meg sem próbálták kétségbe vonni e hatalom jogosságát. Az uralkodók szinte tulajdonuknak tekintették országukat, lakosságát is beleértve, s személyes ügyüknek a politikát. A történetírásban visszatérő állítás az, hogy a XVI. század elejének híres uralkodó riválisai, V. Károly császár és I. Ferenc francia király párbajra akarták volna kihívni egymást, hogy a hosszabb háborúskodás helyett egymás között dönthessék el a vitatott Itália sorsát. Ugyancsak I. Ferenc a főszereplője Victor Hugo „A király mulat” c. színdarabjának (ami Verdi „Rigoletto” c. operájának alapjául szolgált, s - az „Álarcosbál”-hoz hasonlóan - ugyancsak a cenzúra miatt kellett szereplőinek nevét valamint helyszínéit megváltoztatni) illusztrálva az uralkodó laza erkölcsait. Vetélytársa, V. Károly

császár, házasságon kívül született gyermekei közül néhányat (Don Juan d Austria, Pármai Margit) magas pozícióba emelt, bár kegyencnőit nem szerepeltette a nyilvánosság előtt, s nem engedte politikai szerephez jutni őket. Ez utóbbi gyakorlat majd a Napkirály korában vált elfogadottá.

A fejedelmek erős elhivatottsággal kormányozták országukat, önmaguktól percig sem gondolva a hatalom átengedésére vagy legalábbis megosztására valamilyen társadalmi tényezővel. Legjobb példája ennek Mária Terézia, aki Isten által ráruházott keresztényi kötelességének vélte az uralkodást. Erre utalt egyik sokszor idézett kijelentésében, amelyben arra hivatkozott, hogy ha Isten csak toscanai nagyhercegnének teremtette volna, akkor megelégedett volna a kisebb feladattal, de mint a Habsburgok dunai monarchiájának jogos örököse, nem engedhette örökségét mások kezébe jutni. (A királynő férje, Lotaringiai Ferenc jogán használhatta az itáliai fejedelemség úrnőjének címét. Házasságkötése után az ifjú pár rövid ideig valóban kormányozta Toscanát.) Kijelentésével Mária Terézia végső soron az osztrák örökösödési háborúban való részvételét igazolta. Mások - a felvilágosodás elveihez közeledve - igyekeztek leplezni ragaszkodásukat az uralomhoz. Így például hiába jelentette ki II. Frigyes, hogy „A királyok sem mások, mint emberek, s minden ember olyan, mint ők”, uralkodói gyakorlatába nem engedte beleszólni alattvalóit. S nagyfokú - a felvilágosodás filozófiai értelmében vett - elhivatottsága hajszolta bele az uralkodás minden áldozatába Mária Terézia fiát, II. Józsefet, aki valamennyi kortárs uralkodó közül egyedül próbált őszintén az „állam első szolgájává” válni. Az állam érdekében vállalt utazásai során szedte össze betegségeit, amelyek végül idő előtti halálához vezettek.

Ahol pedig a felvilágosodás szelleme nem hatotta át az uralkodókat, ott a „Napkirályok” hivalkodása folytatódott. 1760-ban egy erdélyi főúr, a bécsi udvart is ismerő Teleki József gróf megdöbbenve tapasztalja a versailles-i etikett groteszkségét. „Nem tudom, honnan származik az a szokás, hogy olyan sok embert engednek be, hogy csodálják a király felkelését” - írja visszaemlékezéseiben.

Az uralkodás jogosságába vetett őszinte meggyőződés következtében gazdálkodtak úgy az uralkodók jövedelmeikkel, de akár egész országukkal is, mint családi tulajdonukkal. Udvartartásuk megformálásánál nem mérlegelték reális lehetőségeiket, az esetleg felhalmozott hatalmas államadóságokat. VI. Károly császár udvarában 2175 főnyi személyzet szolgált, igaz ebbe a központi igazgatás hivatalnokait is beleszámították. III. Miksa József bajor választófejedelem (1745-1777) udvari személyzete 1747-ben 1429 fő volt.

De dinasztikus érdekeiknek megfelelően igényelték az uralkodók a trónokat és a hozzájuk tartozó országokat, s sokszor erővel ragaszkodtak azok megtartásához. A társadalom tagjainak, az egyes - korábban esetleg önálló - országok, tartományok

lakosainak abba, hogy melyik állam polgárai kívánnak lenni, egyáltalán nem nyílt beleszólási lehetőségük. Még a felvilágosodás filozófiája is érzéketlen maradt a születőben lévő nemzettudat, valamint a közelesen oly sok problémát okozó nemzetiségi kérdés iránt. Magának a társadalomnak a felfogására továbbra is a tekintélytisztelet maradt a leginkább jellemző. Általános a naiv uralkodótisztelet. A társadalom felsőbb rétegeit megillető tekintélytisztelet még Angliában is meglehetősen szilárdnak bizonyult. (Igaz, ott az újabb időkben a társadalom élén álló arisztokraták többsége maga is vagyonával, ügyességével szerezte címét.) Az új szellem racionalizálási törekvései pedig további feszültségekhez vezethettek.

A filozófusok nézetei maguk is csak egyoldalú elvárásokkal, s társadalmi előírásokkal tudtak volna érvényre jutni. A megcáfolt, elvetésre ítélt axiómák helyére új „bizonyításra nem szoruló alaptételek” kerültek, amelyek maguk is valamiféle idealizált állapot megvalósítására törekedtek. Egy francia történész úgy vélte, hogy „Az a politikai berendezkedés, amelyről Rousseau álmodott, olyan társadalom lett volna, amelyben Jean-Jacques nem álmodhatott volna többé.” Ez a vélemény a többi - ellenvéleményt nehezen tűrő - filozófusra is érvényesnek tekinthető. A korabeli tudomány meglehetősen határozottsággal és meglepő érzéketlenséggel akarta meghatározni a jövő emberének feladatait. A bécsi kameralista Justi ajánlatosnak tartotta volna, ha a gyermekeket -játék és haszontalan időtöltés helyett - minél hamarabb bevonják a munkába.

A racionális szellem európai képviselői előtt a Franciaországnak - hol a versaillesi udvarnak hol a filozófiának - kijáró tiszteletet (amire Robert Mandrou megkockáztatta a frankománia kifejezést) az alkotmányos monarchiát és a gazdasági változásokat egyaránt reprezentáló Anglia csodálata váltotta fel (azaz valamiféle angломánia).

A francia forradalmat végül nem valamilyen nagy társadalmi megmozdulás készítette elő. Sem a filozófia, sem az 1780-as évek elégedetlensége nem vezethetett volna ilyen robbanásszerűen jelentkező és széles köröket érintő mozgalomhoz. Az abszolút hatalom érzéketlensége a valós problémák iránt, a saját helyzetének rosszabbodása iránt érzett közömbösség, konkrétan a francia állam pénzügyi válsága vezetett a rendek nyílt szembefordulásához az államhatalommal s az általa képviselt politikai és társadalmi rendszerrel. E forradalom sokkalta véresebb eszközökkel vállalta fel annak a feladatnak a megoldását, amelyen az angol polgárságnak-újnemességnek másfél száz évvel korábban - véres polgárháború árán ugyan, de a guillotine kegyetlensége nélkül -sikerült úrrá lennie. A forradalom tüze azután Európa jelentős részén valóban elsöpörte a feudalizmus minden elemét, károsakat és hasznosakat egyaránt. A szabadság, egyen-lőség, testvériség útjára a XVIII. század végének embere határtalan lelkesedéssel, de a régi társadalmi-közösségi keretek védelme nélkül, végzetesen egyedül lépett.

Tájékoztató irodalom (részben erősen elavult)

- Anderle Ádám: Spanyolország története. Bp. 1992.
Anderson, Perry: Az abszolutista állam. Bp. 1989.
Artner Tivadar: Évezredek művészete. Bp. 1965.
H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Bp. 1987.
Bonney, Richárd: The European Dynastic States 1494-1660. Oxford University Press, 1991.
Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. Bp. 1985.
Burckhardt, Jacob: A reneszánsz Itáliában. Bp. 1978.
Burke, Péter: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp. 1991.
Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Bp. 1971.
Doyle, William: The Old European Order 1660-1800. Oxford University Press 1992. DUBY, Georges - Mandrou, Róbert: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975.
Dülmen, Richard van: Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550-1648. Frankfurt a. M. 1982.
Friedenthal, Richárd: Luther élete és kora. Bp. 1983.
Fulbrook, Mary: Németország története. Bp. 1993.
Gergely Jenő: A pápaság története. Bp. 1982.
Gombrich, E. H.: A művészet története. Bp. 1983.
Gonda Imre - Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp. 1977.
Gunst Péter - Lőkös László: A mezőgazdaság története. Bp. 1982.
Gunst Péter szerk.: Európa története. Debrecen, 1993.
Hajnal István: Az újkor története. Bp. 1936.
Hankiss Elemér - Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965.
Hearder, Harry: Olaszország története. Bp. 1992.
Hegyí Klára - Zimányi Vera: Az oszmán birodalom Európában... Bp. 1986.
Hill, Christopher: Az angol forradalom évszázada. Bp. 1968.
Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások katonai konfliktusok 1500-2000. Bp. 1992.
Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.
Kosáry Domokos: Újjászületés és polgárosodás 1711-1867. Magyarok Európában III. Bp. 1990.
Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Bp. 1986.
Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. Bp. 1972.
Papp Imre: A Napkirály. Bp. 1989.
Plumb J. H.: England in the Eighteenth Century. Harmondsworth, 1963.
Poór János - Nyáry Gábor: Nyugat-Európa és a gyarmatbirodalmak kialakulásának kora 1500-1800. Bp. 1990.
Price, Roger: Franciaország története. Bp. 1994.
Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Bp. 1983.
Rácz Gyula: Felfedezők, kalózkodók, gyarmatosítók. Bp. 1983.
Révész Imre: A reformáció. Bp. 1932.
Szántó György Tibor: Anglia története. Bp. 1986.
Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. Bp. 1985.
Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Önálló kötetként a Gyorsuló idő sorozatban: Bp. 1983.
Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat. Bp. é. n.
Tokody Gyula - Niederhauser Emil: Németország története. Bp. 1972.
Topolski, Jerzy: Lengyelország története. Bp. 1989.
Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp. 1983. Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982.
Wittmann Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965.